

Ш.Ш. ШОРАҲМЕТОВ

Ўзбекистон Республикасининг хўжалик процессуал ҳуқуқи

**Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик
мутахассислиги бўйича таълим олаётган
талабалари учун дарслик**

Тошкент

**Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
«Адабиёт жамғармаси» нашриёти**

2001

**Китоб Очиқ Жамият Институтини —
Кўмак Жамғармасининг Ўзбекистондаги ваколатхонаси
кўмагида chop этилган.**

Масъул муҳаррир: Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раиси М.Э.Абдусаломов

Такризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раисининг муовини, юридик фанлари номзоди, доцент М.К. Азимов.

Тошкент шаҳар ҳўжалик судининг раиси, юридик фанлари номзоди, доцент Ф.Отахонов

Шораҳметов Ш.

Ўзбекистон Республикасининг ҳўжалик процессуал ҳуқуқи:
Олий ўқув юртларининг ҳуқуқшунослик мутахассислиги бўйича таълим олаётган талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: М.Э. Абдусаломов.-Т.: «Адабиёт жамғармаси» нашр.,2001.-200 б.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқи бўйича тайёрланган ушбу дарслик, дастур асосида ёзилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришгандан кейин қабул қилинган Ҳўжалик процессуал кодекси, фуқаро ва ҳўжалик субъектларига тегишли бошқа қонунлар асосида тайёрланган ўзбек тилидаги биринчи дарслиқдир.

Дарслиқда ҳўжалик судларининг фаолияти бошқа судлар каби одил судловни амалга оширадиган суд ҳокимияти қаторига кирадиган суд эканлигига, мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлик ўртасидаги иқтисодийёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган ҳўжалик низоларини Олий ҳўжалик суди ва жойлардаги ҳўжалик судлари томонидан қонунда белгиланган ваколатлари доирасида ҳўжалик процессуал воситалар орқали амалга ошириш тартиблари ифодаланган.

Ушбу дарслиқда ҳўжалик суди амалиётида тез-тез учраб турадиган ҳўжалик процессуал ҳуқуқининг умумий масалаларидан ташқари даъво қўзғатиш, ишларни кўриш, ҳал қилув қарорларини чиқариш, апелляция, кассация, назорат судларининг ваколатлари ҳамда суд қарорларини ижро этиш билан боғлиқ масалаларни ёритишга ҳаракат қилинган. Ушбу мавзуларни ёзишда «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонундан ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлардан ҳамда суд амалиётдан фойдаланилган.

ББК 67.410 (5У) я73

© Ш.Ш. Шораҳметов, 2001

МУАЛЛИФДАН

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан бошлаб истиқлолни мадҳ этувчи ўз Конституциясини қабул қилди. Конституция бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ бўлган муҳим қоидаларни ифодалади, жумладан, ҳўжалик субъектларига ўзларининг мустақил фаолиятини амалга оширишга имкон берувчи турли хил мулкчилик шакллари яратилишини, барча мулк эгалари тенг ҳуқуқлигини ва шулар билан уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда юртбошимиз И.А.Каримовнинг асарларидаги ғоялар асосида мулк эгаларининг ҳуқуқларини ҳимояловчи ва улардан амалда эркин фойдаланишни таъминловчи, бозор иқтисодиёти шароитида мулккий муносабатларни тартибга солувчи, мустақилликни мустақкамлашга қаратилган янги қонунлар, фармонлар ва бошқа ҳуқуқий меъёрларни қабул қилишни давр тақозо этмоқда.

Собиқ иттифоқ даврида Ўзбекистонда ҳўжалик низоларини кўриш ва уни ҳал этишга етарли даражада эътибор берилмасдан, мулкка эгалик қилувчи давлат корхоналари ва ташкилотлари ўртасида вужудга келган низоли ишларни ҳал этиш арбитраж органларига юклатилган эди. Уларнинг ваколатлари чекланиб, тегишли идораларга бўйсуниб, одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ваколатга эга бўлмаган, ҳуллас, чекланган ҳуқуқий ваколатга эга бўлган орган эди.

Ҳозирда эса ҳўжалик ҳуқуқий муносабатларга жиддий эътибор берилиши туфайли арбитраж тизимидан воз кечилиб, мулкнинг турли шакллари асосида ҳўжалик ташкилотлари ўртасида келиб чиқадиган мулккий низоли ва бошқа ишларни ҳал этувчи ҳўжалик судлари ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддасига асосан ҳўжалик судларининг ваколатига мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлик ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган ҳўжалик низоларини кўриб, ҳал этиш вазифаси юклатилган.

Конституция талаблари асосида юқорида қайд қилинган жараёнларни тартибга солиш учун Ўзбекистон Республикасининг Ҳўжа-

лик процессуал кодекси 1997 йил 30 августда қабул қилиниб, 1998 йил 1 январдан амалга киритилди.

Хўжалик ишларини судда кўриш билан боғлиқ бўлган қоидаларни билиб тўғри татбиқ этиш ва ўз вақтида кўришни таъминлашда хўжалик процессуал ҳуқуқий меъёрларни билиш муҳим аҳамиятга эга. Ана шу мақсадларни кўзлаб, Президентимизнинг бозор муносабатларига оид асарларини Хўжалик процессуал кодекси, Олий хўжалик судининг тушунтиришлари ва бошқа ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳамда суд амалиётига амал қилган ҳолда ёзилган бу китоб, бирмунча мураккаб бўлган хўжалик процессуал ҳуқуқининг талабалар томонидан ўзлаштиришга, суд ва хўжалик соҳасида хизмат қилувчиларнинг қонунларни тўғри шарҳлашга ва амал қилиши учун хизмат қилишга қаратилгандир.

Ушбу дарслик ўзбек тилида яратилган биринчи дарслик бўлиб, Ўзбекистон Конституцияси ва мустақил Ўзбекистоннинг амалдаги қонун талаблари асосида ёзилган ва шу билан бир қаторда янги тузилган ўқув дастурга мослаштирилган.

Дарсликда хўжалик процессининг умумий қоидалари, биринчи инстанция судида иш кўриш, суд буйруғи, алоҳида тоифадаги ишлар бўйича иш юритиш хусусиятлари, ҳал қилув қарорини апелляция, кассация, назорат судларида қайта кўриш, суд ҳужжатларини ижро этиш ва бошқа масалалар ёритилган.

Дарсликни нашрга тайёрлашда Олий хўжалик судининг раҳбариятига ва бошқа шу соҳа мутахассисларига ўзларининг беминнат маслаҳатлари ва тавсиялари учун муаллиф миннатдорчилигини ҳамда ишга Очиқ Жамият Инститuti — Кўмак Жамғармасининг Ўзбекистодаги ваколатхонасининг ҳомийлигида яратилганлиги учун ўз ҳурматини билдиради.

Албатта, ҳар қандай масала каби биринчи бўлиб яратилган ушбу дарслик ҳам айрим камчиликлардан холи эмас. Шунинг учун унинг сифатини янада яхшилашга қаратилган фикр-мулоҳазаларни, муаллиф кейинги ишларида фойдаланади деган умидадир.

БИРИНЧИ БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХЎЖАЛИК
СУДЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ1-§. Хўжалик низоларини кўриб ҳал этувчи органларнинг
ривожланиш тарихи¹

Фуқаролик ҳамда хўжалик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар қонунда кўрсатилган ҳолларда давлат ва турли нодавлат идоралари томонидан кўриб ҳал этилади. Аксарият фуқаролик ва хўжалик низолари ва низосиз тартибдаги ишлар суд идораларида кўриб ҳал этилади. Суд идораларига Конституциявий суд, умумий судлар ва хўжалик судлари киради. Конституцияга асосан одил судловни ана шу судлар амалга оширишга ваколатлидирлар.

Конституциявий ва умумий судлари махсус қонун ва кодекслар билан тартибга солиниши туфайли улар алоҳида тадқиқот қилиниши лозим.

Ушбу дарсликда бозор иқтисодиёти муносабатларидан келиб чиқадиган ишларда хўжалик субъектлари ўртасидаги низоларни ҳал этишда хўжалик судларининг ўрни алоҳида бўлиши туфайли, ушбу дарсликда шу судларга оид бўлган суд ишларини юритиш билан боғлиқ бўлган процессуал тартибларини ёритишга ҳаракат қилинган.

Хўжалик судининг фаолияти бошқа судлар каби одил судловни амалга оширадиган суд ҳокимияти қаторига киришлиги Конституцияда ифодаланган. Бу қоидага кўра, мулкчиликнинг турли шаклларида асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва жойлардаги хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

Демак, хўжалик судида фуқаролар ўртасида ҳал қилинадиган низолар иқтисод доирасида, тадбиркорлик фаолияти жараёнида вужудга келиши лозим. Қоидага кўра бундай низолардаги томонлар мулк субъекти бўлиб, уларнинг фаолиятлари товар ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишга ҳамда фойда ёки даромад олишга қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам бу хил низолар хўжалик низолари деб номланиб, мустақилликнинг қисқа даврида қабул

¹ Хўжалик суди қонунчилигини ривожланиш тарихи ҳақида ушбу бобда фақат Ўзбекистоннинг мустақиллигидан кейинги даврита эътибор берилган.

қилинган бир қатор ҳуқуқий меъёрлар бу суднинг ваколатини кенгайтиришга асос бўлди. Шу туфайли ҳўжалик суди одил судловни амалга оширадиган орган қаторидан ўрин олди. Бунга эса, ўз навбатида қатор қонунларни, амалдаги Хўжалик Процессуал Кодексининг қабул қилинишига, бу кодекс муқаддам қабул қилинган қонунлардан ўзининг моҳияти ва янги жиҳатлари билан фарқланишини суд амалиётида исботламоқда. Кодекснинг янги жиҳатларидан бири бўлиб, ҳўжалик судларида тадбиркор фуқароларнинг низоли ишларини кўриб ҳал этишлик ҳўжалик судларининг ваколатига берилганлигидир. Шунинг учун ҳам ҳўжалик судларини ихтисослашган ҳўжалик низоларни кўрувчи судлар деб юритилса ҳам ҳеч қандай ҳатоликка йўл қўйилмаган бўлади. Бу судлар ҳам суд тузилишининг умумий қондаларига ва суд юритиши талабларига асосланган ҳолда иш кўради.

Ўзбекистон Конституциясига асосан, турли шаклдаги мулкчиликнинг тан олиниши ва мулкдорлар ҳуқуқларининг тенглиги шароитида улар ўртасида келиб чиқадиган турли низоли ишларни ҳал этиш учун илгаридагига ўхшамаган маҳаллий ҳокимиятга бўйсунмайдиган судгина масалани тўғри ҳал қилишни назарда тутадиган ҳўжалик судларини ташкил қилиш мақсадга мувофиқ бўлди. Шу сабабли Конституциянинг 111-моддасида мулкчиликнинг ҳар хил шаклига асосланган ихтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида корхона, муассаса, ташкилотлар ўртасида вужудга келадиган низоларни ҳўжалик судлари ҳал этиши белгиланган.¹

Ҳўжалик судлари Конституция ҳамда 1998 йил 1 январидан амалга киритилган Хўжалик процессуал кодекси² ва бошқа қонунларга асосланган ҳолда ҳўжалик низоларини кўриб ҳал этадиган бўлди.

Ҳўжалик судларининг тузилиши унинг тизими ваколатлари ва бошқа ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятлари «Судлар тўғрисида»ги 2000 йил 14 декабрдаги қабул қилинган янги тахрирдаги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида белгиланган. Бу қонунга кўра, ҳўжалик судлари: Олий ҳўжалик судидан; Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судидан; вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳўжалик судларидан иборат тизимда ташкил тошган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи ҳисобланади. У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурий.

¹ Қаранг: М.Абдусаломов. Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари. «Шарқ» нашриёти-маъбаа конднерни Бош тахририяти. Тошкент, 1998 йил, 6-бет.

² Хўжалик процессуал кодекси — бундан кейин қисқартрилиб ХПК деб берилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳужалик суди — Қорақалпоғистон Республикаси Ҳужалик суди, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Олий ҳужалик суди, Пленумнинг дастурий тушунтиришларини ҳужалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи ҳужалик судлари фаолиятини текширади, ҳужалик судларининг ишларни ташкил этиш борасидаги ижобий тажрибани ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради.

Ҳужалик судларининг тизими, уларнинг ваколатлари ҳақида дарсликнинг кейинги бобларида батафсил ёритилган.

Ҳужалик низоларига эътибор, айниқса Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан кейин кучайди. Бозор иқтисодиёти туфайли вужудга келадиган турли шартномавий муносабатларни тартибга солувчи қонунлар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларнинг зарурлиги ва уларни тўғри татбиқ этадиган идораларни ташкил этиш ва уларнинг масъулиятини ошириш давр талабига айланди.

Юрғбошимизнинг сиёсий соҳаларда амалга ошираётган ислохотлари билан бир қаторда бозор иқтисодиётининг мустаҳкам пойдеворини яратиш, корхона, ташкилотлар ва тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини қўриқлаш мақсадида ўша вақтда мавжуд бўлган ҳужалик низоларини ҳал этувчи идоралар давр талабига жавоб бермай қолганлиги туфайли бу соҳада ҳам ислохотлар ўтказиш зарурияти вужудга келди. Шунинг учун ҳам, солиқ иттифоқ давридаги ҳужалик низоларини кўриб ҳал этувчи органларни такомиллаштириш талаб этилди. Шу боис ҳужалик низоларини кўрувчи арбитраж (ҳакамлик) идораларини истиқлол даврига жавоб берадиган органларга айлантириш вазифаси турар эди.

Давлатимиз томонидан бозор муносабатлари йўлининг танладини сабабли ҳакамлик ролини ошириш, ваколатини кенгайтириш, обрў-эътиборини кучайтириш учун унинг фаолият шакли ва услубларига бошқача ёндашиш талаб қилинди.¹

Ўзбекистон Республикаси Олий Совети томонидан 1991 йил 20 ноябрда «Ҳакамлик суди ва ҳужалик низоларини кўриш тартиби тўғрисида»ги Қонун қабул қилинган бўлиб, унда ҳакамлик судларининг вазифалари, мақоми, фаолиятига оид масалаларни ҳал қилиш тартиби ҳам ўз аксини топди.

Қонун ҳакамлик органларини мулк шаклидан қатъий назар ҳужалик субъектларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя

1 Қаранг: М. Абдусаломов. «Ўзбекистон Республикаси ҳужалик судлари». «Шарқ» нашриёт-матбаа кўшарни. Тошкент, 1998 йил.

қилишни таъминлашга қодир бўлган мустақил юридик орган, ҳакамлик судларига айлантирди. Бирмунча кейинроқ ҳакамлик судлари хўжалик судлари деб қайта номланди. Уларнинг мақоми Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Судлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва бошқа қонунлар билан тартибга солинадиган бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан хўжалик судлари тўлақонли одил судловни амалга оширувчи суд ҳокимияти қаторига киритилди.

Хўжалик судларига берилган бундай конституциявий мақомни янада ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида қонун ижодкорлигида бир қатор ўзгаришлар содир бўлди, жумладан, 1997 йил Олий Мажлис томонидан Хўжалик Процессуал Кодексининг Мустақил Ҳамдўстлик давлатлари ичида биринчилар қаторида қабул қилиниши Ўзбекистон Республикаси Президентининг хўжалик низоларини ҳал этишга бераётган катта эътибордан далолат беради.

Бу ҳолат хўжалик низоларини кўрувчи органлар тарихида муҳим воқеалик бўлди.

Амалдаги Хўжалик Процессуал Кодексининг кўп янги жиҳатлари бўлиб, шулардан яна бири хўжалик судларининг ваколати ва иш кўриш доирасининг кенгайганлиги, тадбиркорлар ўртасидаги иқтисодий масалалардан келиб чиқадиган низолар, апелляция тартибида иш юритиш, прокурорнинг ваколати ва бошқа масалалар батафсил ёритилганлигидир. Энг муҳим жиҳатларидан яна бири бўлиб хўжалик судлари мустақил ва фақат қонунга бўйсунадиган суд эканлиги амалда таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва Хўжалик Процессуал Кодекси асосида хўжалик низоларини ҳал этишга оид қатор қарор ва фармонлар қабул қилиниши хўжалик субъектларининг қонуний манфаатларини ўз вақтида ҳимоя қилишга қаратилгандир. Шулар жумласига Президентимизнинг 1996 йил 25 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари тизimini такомиллаштириш тўғрисида»ги Фармони билан Тошкент шаҳар хўжалик судини ташкил қилиш; «Хўжалик судларининг қарорлари ижросини таъминлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги 1997 йил 5 февралдаги Фармони билан ижро этиш тартиби ва ижрони ўз вақтида бажармаганлик учун жавобгарликни ошириш масалалари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 4 мартдаги «Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида»ги Фармони ва бошқалар хўжалик судла-

рининг ишларини такомиллаштиришга қаратилган муҳим ҳуқуқий меъёрлар бўлиб ҳисобланади.¹

Ҳўжалик судлари шартнома интизомидан келиб чиқадиган қонун бузарликка қарши ўзига берилган ваколат доирасида кескин чоратадбирлар кўриши, ҳаттоки ҳўжалик субъектлари мансабдор шахсларига нисбатан, агар уларнинг ҳаракатларида жиноят аломатлари бўлган тақдирда жинойий ишларини қўзғатишга бўлган ҳуқуқи бу судларнинг бозор иқтисодиёти жараёнида туғган ўрнини нақадар муҳимлигидан далолат беради.

1 Қаранг: «Ҳўжалик судларининг ривожланиши тарихига оид масалалар». М.Абдусаломовнинг «Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари изоҳи ҳақида»ги китобида батафсил ёритилган. Тошкент, «Шарқ» нашриёти, 1998 йил, 3-7-бетлар.

ИККИНЧИ БОБ

ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТУШУНЧАСИ ВА ТИЗИМИ

1-§. Хўжалик процессуал ҳуқуқининг тушунчаси ва вазифалари

Хўжалик судлари суд ҳокимиятини амалга оширувчи суд идораларининг алоҳида туридир. Унинг ваколатига иқтисодий, тadbиркорлик ва бошқа низоли ишларни кўриб ҳал этиш вазифаси юклатилган бўлиб, судда иш юритиш тартиби Хўжалик процессуал кодекси асосида одил судловни процессуал ҳаракатларни татбиқ қилиш билан амалга оширади.

Демак, хўжалик процесси деганда хўжалик судида процессуал ҳаракатлар тизимини амалга ошириш тушунилади. Ишда иштирок этувчи тарафлар ва бошқа иштирокчилар хўжалик ишларини судда кўришда субъект сифатида қатнашадилар. Хўжалик судининг асосий субъекти сифатида суд қатнашади. Суд ва процесс иштирокчиларининг процессуал ҳаракатларни бажаришдан мақсад ва унинг объекти бўлиб хўжалик судларига тааллуқли бўлган ишларни кўриб ҳал этиш билан манфаатдор тарафларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Хўжалик низоли ишларини кўриб ҳал этиш суднинг белгиланган босқичларида тегишли процессуал ҳаракатларни бажариш билан қўзланган мақсадга эришилади. Бу босқичлар қуйидагилардан иборат: 1) биринчи инстанция судида иш юритиш; 2) апелляция инстанциясида иш юритиш; 3) кассация инстанция судида иш юритиш; 4) назорат тартибда иш юритиш; 5) ишларни янги очилган ҳолатлар бўйича иш юритиш; 6) суд ҳужжатларини ижро қилиш босқичларидан иборатдир. Ишларни юқорида қайд қилинган босқичларда кўрилиши манфаатдор шахсларнинг ишни якунидан қаноат ҳосил қилганлигига боғлиқ бўлади.

Хўжалик судларида кўриладиган ишларнинг аксариятини даъво тартибида қўзғатилган низоли ишлар ташкил этади. Шу билан бир қаторда алоҳида тартибда кўриладиган ишлардан, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги арзлар ҳам шу судларга тааллуқли эканлиги қонунда белгиланган.

Даъво тартибида юритиладиган ишлар даъвогарнинг жавобгарга нисбатан бузилган ҳуқуқини тиклаш ҳақидаги талаби даъво қўзғатиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқидаги суд юритишидан хўжалик процессуал ҳуқуқидаги суд юритиши иқтисодиётга тегишли хўжалик-фуқаровий ишлар билан бир қаторда маъмурий ҳуқуқий му-

носабатлардан келиб чиқадиган ишларнинг ҳам айримларини хўжалик судларида кўрилиши бу суд юритишининг ўзига хос хусусиятларидир.

Алоҳида тоифада (тартибда) кўриладиган хўжалик ишларида ҳуқуқ ҳақида низо бўлмайди, унда фақат юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар кўрилади. Бундай ишларда фуқаролик процессидаги каби субъектлардан жавобгар иштирок этмайди. Алоҳида тартибда кўриладиган ишларга, қонун ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги ҳақидаги ишларни ҳам киритади (ХПКнинг 154-моддаси).

Ҳар қандай ҳуқуқ тармоғи ҳуқуқий меъёрлар тизимидан иборат бўлгани каби, хўжалик процессуал ҳуқуқи ҳам ана шундай тизимлардан ташкил топиб, ўзининг ваколатига тегишли бўлган ишларни хўжалик суди орқали процессуал қонунлар асосида манфаатдор субъектларнинг суддаги фаолиятини тартибга солиш билан одил судловни амалга оширишга қаратилган процессуал ҳаракатларни амалга оширади ва шу билан суд процессуал воситалари орқали моддий-ҳуқуқий меъёрларни ҳимоя қилади.

Демак, хўжалик процессуал ҳуқуқи деб, суд хўжалик ишларни кўриш орқали одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган, процесс иштирокчиларининг ҳаракатларини қонун асосида тартибга соладиган, шунингдек суд қарорларининг ижро этиш тартибини белгилайдиган ҳуқуқий меъёрларнинг йиғиндисига айтилади.

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг предмети — суд мажлисида текширилган ва ҳал қилинадиган хўжалик ишлари туфайли бўладиган, суд фаолияти натижасида вужудга келадиган, суд ва процессда иштирокчилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларидан иборатдир.

Хўжалик процессуал ҳуқуқи ҳуқуқнинг қатор соҳалари билан ҳам боғлиқ, масалан унинг давлат ҳуқуқи билан боғлиқлиги шундаки, уларнинг иккиси ҳам давлат ҳокимияти органи бўлган суд фаолиятини тартибга солади.

Хўжалик суди қонунда белгиланганидек, агар тарафлар иқтисодиёт соҳасида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бажармасалар, бундай ҳолларда суд ўзига берилган ваколат доирасида давлатнинг мажбурлаш тадбирини қўлайди. Суд бу мажбурлаш тартибидаги ишларни суд процессида процессуал ҳаракатларни амалга ошириш билан ҳал этади. Бундан ташқари, хўжалик процессуал ҳуқуқининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқлиги улардан бири фуқаролик муносабатларидан келиб чиқадиган, иккин-

чиси эса ҳўжалик муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни кўришлигидадир.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқини фуқаролик процессуал ҳуқуқ билан боғлиқлик томонларидан яна бири шундаки, уларнинг асосий институтлари ва тамойилларининг бир-бирига жуда ҳам ўхшашлигидадир. Ҳўжалик процессуал ҳуқуқда ишни кўриш билан боғлиқ бўлган процессуал ҳаракатларнинг аксарият қоидаларини фуқаролик процессуал ҳуқуқидан олинганлиги ва кўп ҳуқуқий меъёрларини ўхшашлиги ҳам уларнинг бир-бири билан боғлиқлигидан далолат беради.

2-§. Ҳўжалик процессуал ҳуқуқнинг манбалари ва тизими

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқининг манбалари қонунларда кўрсатилган. ХПКнинг 4-моддасида ва бошқа қонунларда белгиланганидек, ҳўжалик суд ишларини юритишга оид ишлар Республика Олий Мажлисининг сессияларида қабул қилинган қонунлари, Президент фармонлари, Ҳукумат қарорларига асосан ҳал қилинади. Шунингдек, суд давлат ҳокимиятининг бошқа органлари томонидан ўзларига берилган ҳуқуқ доирасида чиқарилган актларни ҳам татбиқ қилади. Суд қонунга мувофиқ чет эл ҳуқуқ меъёрларини ҳам татбиқ этади. Шунга биноан ҳўжалик процессуал ҳуқуқининг манбалари тубандагилардир:

биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси¹ — асосий қонун, умумий суд, ҳўжалик суди ва прокуратура идораларининг ташкил топиши ва фаолиятлари тамойил (принцип)ларини, фуқаролар, ташкилотларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайдиган ҳуқуқий меъёрдир;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуни² одил судлов вазибаларини белгиловчи, унинг демократик принциплари асосида амалга оширилиши усулларини, одил судлов органларининг тузилиши, ташкил топиши ва фаолияти принципларини белгиловчи муҳим Қонун ҳужжатидадир;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ва ҳўжалик процессуал Кодекслари — фуқаролик ва ҳўжалик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишнинг процессуал тартибини батафсил қоидалаштирувчи қонунлар бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 30 август ойида қабул қилиниб, 1998 йил Январдан эътиборан амалга киритилди;

1 Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. «Ўзбекистон» нашриёти, 1992 йил, 106-116: 19, 26 44-моддалар.

2 Қаранг: Ўзбекистон Республикаси «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги Қонуни, Тошкент, «Адолат»-2001.

тўртинчидан, процессуал масалалар юзасидан ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексида ва шу каби бошқа ҳуқуқ меъёрларида ҳам берилган;¹

бешинчидан, хўжалик процессуал ҳуқуқ манбаларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлари қиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик Суди Пленумининг қарорлари ҳуқуқ манбаи бўлиб ҳисобланмаса ҳам, аммо бу қарорларда процессуал қонунларни тўғри татбиқ этиш юзасидан берилган изоҳатлар-тушунтиришлар муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай изоҳатлар-тушунтирилаётган қонунни татбиқ қилувчи судлар ва бошқа мансабдор шахслар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги Қонуни-нинг 48-моддаси).

Процессуал қонунларнинг ҳудуд ва вақт бўйича амалда бўлиши тўғрисида шуни айтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси қонунлари Республикамиз ҳудудида, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари шу республика ҳудудида, Ўзбекистон давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар мазкур ҳудудларда ҳамма учун, барча фуқаролар ва ташкилотлар учун мажбурий кучга эга бўлади.

Умумий норматив характерга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, шу жумладан, хўжалик процессуал ҳуқуқлар ҳам, агар уларнинг қайси вақтдан эътиборан кучга кириши тўғрисида шу эълон қилинаётган Қонуннинг ўзида махсус кўрсатма бўлмаса, умумий қоида бўйича матбуотда эълон қилинганидан кейин кучга қиради (масалан, хўжалик процессуал кодексини қонуний кучга кириши Олий Мажлис қароридан 1998 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилиши, Конституциявий суд томонидан қабул қилинадиган қарорлар эса матбуотда эълон қилингандан кейин амалга киритилган ҳисобланиши ва ҳоказо).

Хўжалик процессуал ҳуқуқида ҳам фуқаролик Процессуал ҳуқуқдагидан қиёслаш (аналогия) ва уни татбиқ этилиши тўғрисида ХПКнинг 12-моддасининг 3-қисмида кўрсатма берилган. Бу қонунда Низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шу муносабатта ўхшаш муносабатни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади, бундай қонун ҳам бўлмаган тақдирда эса, суд Республика қонунларининг умумий асослари ва мазмунига таянган ҳолда ишни ҳал этиши кўрсатилган. Бу қонун

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. Тошкент. «Адолат», 1996 йил.

мазмунидан қиёслашнинг икки кўринишида бўлиши, яъни қонун қиёслаши ва ҳуқуқ қиёслашига бўлиниши англашилади.

Қонун ва ҳуқуқ қиёсланиши таърифи фуқаролик ҳуқуқ фанида берилган. Ҳаққон муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этишликка қонун қиёслаши деб айтилса, низоли муносабатни Республика қонунларининг умумий асослари ва маъносига таяниб ҳал қилишликка ҳуқуқ қиёслаши деб айтилади.

Қиёслаш тўғрисидаги қоидаларни татбиқ этишда тубандагиларни назарда тутиш лозим:

биринчидан, юқорида кўрсатилган қоидаларга фақат мазкур масала юзасидан тегишли қонун ва фармойишларнинг бўлмагани ҳолдагина асосланиб, ишни ҳал қилиш мумкинлигини;

иккинчидан, бундай қиёслаш тартибидеяда чиқариладиган суд қарори фақат кўрилатган ҳужалик ишигагина кучда бўлишигини;

учинчидан, суд «Республика қонунларининг умумий асослари ва маъносига таянади» деб берилган кўрсатмага қуруқдан-қуруқ ҳавола қилмасдан, балки қарорни ифодалашда, суд қонунчилигининг қайси бир умумий асосларига таяниб, ўз қарорини чиқарганлигини кўрсатиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳужалик процессуал ҳуқуқнинг тизими ХПКнинг тузилишига бирмунча мувофиқ тарзда бўлиб, тубандагича ифодаланади:

биринчи бўлимда-умумий қоидаларда ўз мазмуни бўйича процесснинг барча бўлимларига оид бўлган суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари билан бирга суднинг таркиби, четлатиш, яъни ҳужалик ишини ҳал қилишда иштирок этувчиларнинг бирига ёки бир нечасига норозилик билдириш; тааллуқлилиқ, яъни ишнинг қайси суд идораси ёки бошқа идора томонидан ҳал қилиниши; процесс иштирокчилари; далиллар, иш юритишни тўхтатиш, аризани кўришдан қолдириш; иш юритишни тугатиш тўғрисидаги боблар ҳам киритилган. Булардан ташқари суд харажатлари; процессуал муддатлар, суд жарималари ва ниҳоят суд хабарлари ва чақириқлари тўғрисидаги масалалар берилган:

иккинчи бўлим — биринчи инстанция судида иш юритишга бағишланган бўлиб, бу бўлим ўз навбатида бобларга бўлинган. Суд буйруғи бобида умумий қоидалар берилиб, унда суд буйруғи асосида қарзни ундириш; суд буйруғини бериш тартиби ва уни беришни рад этиш асослари ва ҳ.к.; даъво қўзғатиш; ҳужалик ишини судда кўришга тайёрлаш; судда ишни кўриш; суд ҳал қилув қарори; биринчи инстанция судининг ажримлари берилган.

Алоҳида тоифа (тартибда)даги иш юритиш тўғрисидаги қоидалар баён этилган;

учинчи бўлимда-апелляция, кассация ва назорат тартибида иш юритишни умумий қоидалари ва кассация инстанцияда иш юритишга оид ҳамда қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ажримлар ва қарорларнинг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини қайтадан кўриш тўғрисидаги қоидалар белгиланган;

ҳўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги масалалар ўз ифодасини топган;

тўртинчи бўлимда-суд қарорларининг ижро этилишига оид қоидалар баён этилган;

бешинчи бўлимда-ҳўжалик процессида чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг иштироки тўғрисидаги қоидалар берилган.

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик процессуал ҳуқуқининг юқорида кўрсатилган тарзда бўлиниб, ифодаланиши ҳўжалик процессуал ҳуқуқнинг умумий ва махсус қисмларига бўлиниб тасниф (классификация) қилинганлигини кўрсатади.

Демак, дарсликни умумий қисмида жараённинг ҳамма босқичларида юритиладиган ишларнинг барча турлари учун умумий аҳамиятга эга бўлган қоидалар берилган бўлиб, махсус қисмда эса ҳўжалик ишларининг айрим туркумларини кўриш, ҳал қилиш учун ва ҳўжалик жараёнининг тегишли босқичларида қонунга асосланган ҳолда бажарилиши лозим бўладиган процессуал ҳаракатлар баён этилган.

3-§. Ҳўжалик процессуал ҳуқуқ фанининг предмети ва тизими

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқ фани бирмунча кенгроқ маънода тушунилиб, ҳўжалик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш борасида вужудга келадиган ҳўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларни ўрганади, текширади ва умумий хулоса чиқаради. Бундай муносабатларнинг кўрилиши ва ҳал қилинишида амалдаги процессуал нормаларнинг тўғри татбиқ этилиши тўғрисида фикр юритилади, процессуал қонунларга илмий шарҳлар берилади.

Бу фanning вазифасига ҳўжалик ишларининг ҳал қилинишига оид суд тажрибасини ўрганиш билан улардан чиқарилган хулосаларни таҳлил этиш билан амалиётда фойдаланишга қаратилган тадбирларини ишлаб чиқишдан иборатдир.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқ фани ҳуқуқ фанининг таркибий қисми бўлиб, шу билан бирга юридик фanning мустақил қисми ҳам бўлиб ҳисобланиб, асосан ҳўжалик процессуал ҳуқуқни ўрганади. Ҳўжалик процессуал ҳуқуқни ўрганишда, мустақил Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида қабул қилин-

ган қонунларни Конституция асосида такомиллаштириш ва процессуал ҳуқуқини амалдаги қонун талаблари билан суғорилган фан бўлиши лозимлиги унинг муҳим жиҳатларидандир. Хўжалик жараёни жамиятнинг устқурмаларидан бири сифатида кўрилиб, ҳуқуқий тартиботни ва ҳуқуқий муносабатларни ҳимоя этиш во-ситаларидан бири бўлиб хизмат қилиши назарда тутилади.

Хўжалик процессуал ҳуқуқи фанининг предмети деганда хўжа-лик процессуал ҳуқуқининг бошқа ижтимоий фанлар билан чам-барчас боғлиқлиги, унинг тарихий ривожланиши билан амалий татбиқ қилинишига эътибор бериш лозим.

Хўжалик процессуал ҳуқуқидаги айрим муаммоли масалалар-ни бу фанда чуқур ўрганиш учун асос бўладиган ҳолатлардан бири бўлиб, амалдаги ХПКни ва бошқа хўжалик низоларини ҳал этишга қаратилган қатор қонунларнинг мустақиллик йилларида қабул қилинганлиги туфайли уларни амалиётда татбиқ этилиши-ни ўрганишга эндигина киришилди. Бу қонунларнинг қанчалик ҳаётийлигини суд амалиёти кўрсатади ва шунга кўра муаммоли масалаларнинг ечимини топишга киришилади, деган фикрдамиз. Чунки булар, хўжалик процессуал ҳуқуқидаги айрим институт-лар фуқаролик процессуал ҳуқуқига ўхшаш бўлганлиги сабабли шу фанда ҳам ўз ечимини топмоқда. Масалан, даъво, далиллар, кассация, назорат ва бошқа масалаларга оид мавзулар фуқаролик процессуал ҳуқуқида лозим даражада тадқиқот қилингандир.

Хўжалик процессуал ҳуқуқи фани хўжалик процессуал ҳуқуқини ўрганиш тизими ва бошқа масалаларни; Хўжалик про-цессуал ҳуқуқи эса хўжалик процессини тартибга солувчи ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий меъёрларни татбиқ қилинишини ўрганади. Хўжалик процесси деганда хўжалик процессуал ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган, хўжалик суди билан бошқа манфаатдор шахслар ўртасидаги процессуал ҳуқуқий му-носабатлар тизими тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик процессуал ҳуқуқи фани тизими Ўзбекистон Республикаси Хўжалик Процессуал Кодекси тизимига нисбатан кенгроқ ва тўлароқ бўлиб, фуқаролик ва хўжа-лик масалалари билан шуғулланадиган айрим бошқа органлар, чунончи, нотариал умумий судлари, ҳакамлар судларининг фао-лиятлари билан боғлиқ таълимотлар ҳам ўрганилади.

УЧИНЧИ БОБ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ
ҲУҚУҚИНИНГ ТАМОЙИЛ (ПРИНЦИП)ЛАРИ

1-§. Хўжалик процессининг демократик принципига асосланиши

Мустақил Ўзбекистон фуқароларининг кенг иштирокида қабул қилинган Конституцияси халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилишини ҳамда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлигини эълон қилди.

Давлат ҳокимияти органлари демократик тамойилларга асосланган ҳолда иш олиб боришлари билан бирга мажбурлаш воситаларини ҳам сақлаб қолади ва бу воситаларни халқнинг туб манфаатларини, уларнинг турмуш қоидаларини бузувчиларга нисбатан ишлатади.

Амалдаги қонунлар Конституция асосида субъектларга берилган ҳуқуқлар билан бир қаторда тегишли бурчларини бажариши лозимлигини қайд қилади. Масалан, Хўжалик процессуал қонунчиликда хўжалик ташкилотлари ва фуқароларга эркин ҳуқуқ тамойиллари билан бир қаторда шу ҳуқуқларни асослаш, тасдиқлаш, исботлаш-баҳслашиш (тортишувчилик) қондасига риоя қилган ҳолда амалга ошириш мажбурияти ҳам белгиланган. Демак, ҳуқуқ бор жойда бурч бўлишиги зарурий талаб бўлиб, жамиятда шахснинг тутган ўрни, мавқеи фақат ҳуқуқ билангина эмас, шу билан бирга бурч билан ҳам белгиланади.

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурч асослари Ўзбекистон қонунларида назарда тутилган тамойиллардан, шунингдек фуқаролар ва ташкилотларнинг қонунда назарда тутилмаган бўлса-да, фуқаролик қонунларнинг мазмунидан, фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтирадиган ҳаракатлардан келиб чиқиши Фуқаролик Кодексига баён қилинган.

Ҳар бир фуқаро ва юридик шахслар ўзларига юклатилган бурчларини бажариш вақтида қонунларга риоя қилишлари, жамиятнинг турмуш қоидаларини ва маънавий қадриятларини ҳурмат қилишлари лозим.

Мамлакатимизда одил судловни амалга оширишнинг процессуал шакли бўлиб кўрилган хўжалик суд ишларини юритиш тартиби ҳокимият тузумига хос демократик принциплар асосида тузилган. Булар Ўзбекистон Республикасининг хўжалик Процессуал Кодексига ва бошқа қонунларда ўз ифодасини топган.

2-§. Хўжалик процессуал ҳуқуқи принциплари тушунчаси ва тизими

Хўжалик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни судда кўриш белгиланган процессуал қоидаларга асосланган ҳолда ҳал этилиши Конституция ва бошқа қонунларда ўз ифодасини топган. Фуқаролик хўжалик жинойий ишлар судларда кўрилишида ва улар қайси босқичда ҳал этилишидан қатъий назар тегишли тамойилларга асосланган бўлиши лозим.

Ушбу дарсликда хўжалик ишларини хўжалик судларида кўриб ҳал этишга оид тамойиллар назарда тутилган.

Хўжалик процессининг тамойил (принцип)лари деб, Хўжалик процессуал ҳуқуқининг асосий, раҳбарий қоидаларига айтилади. Ўзининг мазмуни бўйича бу тамойил (принцип)лар суднинг хўжалик ишларини кўриш ва ҳал қилиш борасидаги вазифалари ва фаолияти тўғрисидаги принциплари бўлиб кўрилади.

Процесс принципларининг тизими «Судлар тўғрисида»ги қонунда ва хўжалик процессуал ҳуқуқи меъёрларида ифодаланган бўлиб, амалда бўлиши, табиқ этилиши юзасидан бир-бирлари билан ўзаро узвий боғлиқ ҳолда икки гуруҳга: биринчидан, суд тузилиши ҳамда суд ишларини юритишга оид умумий принципларга ва иккинчидан, фақат суд ишларини юритишга хос принципларга бўлинади.

Биринчи гуруҳга доир принциплар қуйидагича: 1) одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши; 2) процесс иштирокчиларини қонун ва суд олдида тенглиги; 3) одил судловни сайланган (тайинланган) судьялар томонидан амалга оширилиши; 4) хўжалик ишларининг биринчи инстанция судида кўрилишида судьянинг яқка тартибда, юқори судларда эса, ишларнинг ҳайъатда, яъни энг камида учта судья иштирокида кўрилиши; 5) судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг қонунларга бўйсунishi; 6) суд ишларининг миллий тилда юритилиши ва 7) судда иш кўришнинг ошкоралиги принципларидир.

Иккинчи гуруҳга оид принциплар қуйидагича: 1) ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши; 2) чин ҳақиқат; 3) процессдаги эркинлик ҳуқуқи, яъни диспозитивлик; 4) тортишувчилик; 5) хўжалик ишларида иштирок этувчи тарафларнинг процессуал тенг ҳуқуқлилиги; 6) ишнинг ёзма ҳужжатлар асосида, ёғзаки кўрилиши; 7) иш кўришнинг бевоситалиги; 8) суд ишининг узлуксиз кўрилиши ва 9) суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминланиши принципларидир.

1. Одил судловни фақат судлар томонидан амалга оширилиши принципи. Ўзбекистон Республикасида одил судловни амалга оши-

риш Конституция асосида, бунинг учун махсус ташкил этилган суд органлари амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган.

Суд ўз фаолиятини амалга оширишда муайян процессуал ҳаракатларни бажаришда белгиланган процессуал нормаларга асосланади. Бу нормалар чин ҳақиқатни аниқлашга, ҳаққоний қарор ч иқаришга имконият беради.

Қонун баъзи ҳолларда, айрим талабларни кўриб ҳал этишда устунликни ҳўжалик судига эмас, балки умумий судларга беради, чунончи (ХПКнинг 23-моддасида) бир-бири билан боғлиқ бўлиб, баъзилари судга, баъзилари эса ҳўжалик судларига тааллуқли бўлган бир қйнча талаблар бирлаштирилганда, бу талабларнинг ҳаммаси умумий судда кўрилишлиги белгиланган.

Суд вазифаларини бошқа органлар ўз зиммаларига олишлари одил судлов тўрисида Конституцияда белгиланган принципнинг бузилиши бўлиб кўрилади.

2. Дроцесс иштирокчиларининг қонун ва суд олдида тенглиги принципи. Ўзбекистон Республикасида одил судлов иштирокчиларининг қонун ва суд оддидаги тенглиги асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ташкилот ва фуқароларнинг қонун ва суд оддида тенглигини эълон этиш билангина чекланмай, балки ҳақиқатда амадда татбиқ этмоқда ва уларга Конституция ва бошқа қонунлар билан манфаатдор шахсларга тенг даражада фойдаланиш имконияти таъминланди.

Ҳўжалик судида низоларни ҳал қилиш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг мулкчилик шаклидан, қаерда жойлашганлиги, кимга бўйсунушидан қатъий назар; фуқароларнинг эса — жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, ижтимоий мавқеидан, шунингдек бошқа ҳолатлардан қатъий назар қонун ва суд оддида тенглиги асосида амалга оширилади.

Шунинг учун ишларни судларда кўришда ташкилот ва фуқароларнинг ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки бошқа бирон усулда чеклашга ва бирон-бир имтиёзларнинг берилишига йўл қўйилмаслигига суд эътибор бериши лозим.

Суд процессида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқларининг тенглиги уларнинг ҳуқуқлари бузилганида ҳуқуқ бузувчилар давлат, жамият, суд оддида жавобгарлиги, қонунларни бузувчи бу шахслар хизмат вазифаларидан ва кўрсатган хизматларидан қатъий назар, тенг жавобгарликка тортилиши ифодаланган.

Демократик ҳуқуқий давлат қуришда тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари уйғунлаштирилган тарзда ифодаланиши керак. Ишда иштирок этувчи шахслар улар хоҳ фуқаро-тадбиркор бўлсин, хоҳ ташкилот (юридик шахс) бўлсин, бундан қатъий назар ҳеч қайсилари фақат бурчларгагина эга бўлиб, ҳуқуқлардан маҳрум этилишга ва аксинча, ҳуқуқлардан фойдаланиб, мажбуриятлардан (бурчлардан) четланишларига йўл қўйилмайди. Кимда-ким қонунда кўрсатилган ёки шартномада белгиланган бурчларини бажаришдан бош тортсалар, бундай ҳолларда қонунда назарда тутилган ва суд ҳимоясидан фойдалана олмайдилар.

3. Олий судловнинг сайланган ва тайинланган судьялар томонидан амалга оширилиши принципи. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлгунга қадар судьялар сайланиш асосида фаолият кўрсатар эдилар. Янги Конституцияга кўра, суд тизими беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди ва шу муддатга тайинланадиган вилоят хўжалик судлари, Тошкент шаҳар хўжалик судларидан иборат тузилиб, бу судлар Президент томонидан тайинланадиган бўлди.¹

Конституциянинг 93-моддасининг 10-11-бандларида Олий Мажлисга Президент Конституциявий суд раиси ва судьяларини, Олий суд раиси ва судьяларини, Олий хўжалик суди раиси ва судьяларини тақдим этишлиги вилоят, Тошкент шаҳар хўжалик судларининг судьяларини Президент томонидан тайинлаш ва лавозимларидан озод этишга ҳақли эканлиги тўғрисида кўрсатилган.

«Судлар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги қонунда судьяларни сайлаш, тайинлашда номзодлар масаласига ҳам қатор янгиликлар киритилган. Бунга кўра, Ўзбекистон Республикасининг 25 ёшга тўлган, олий юридик маълумотли, юридик ихтисос бўйича камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган, малака имтиҳонини топширган фуқаро Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоят, Тошкент шаҳар хўжалик суди судьяси этиб тайинланиши; агар олий юридик маълумоти бўлиб, ҳуқуқ соҳасида камида етти йиллик, шу жумладан, судьялик лавозимида камида беш йиллик меҳнат фаолияти бўлиб, малака имтиҳонини муваффақиятли топширган номзод Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судига судья этиб сайланиши мумкинлиги номзодларга қўйилган муҳим талабларидандир.

¹ Каранг: «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ», Тошкент, «Ўзбекистон», 1995 йил, 258-бет.

4. Хўжалик ишларини судда ҳайъат ва якка тартиб асосида кўрилиши принципи. Хўжалик ишлари биринчи инстанция судида якка тартибда, апелляция, кассация, шунингдек суд назорати тартибда кўриш камида уч нафар судьядан иборат таркибдаги суд томонидан амалга оширилади.

Ишнинг туркумига асосан биринчи инстанция судида ишлар ҳайъат таркибда кўрилиши мумкин. Масалан, давлат бошқаруви органларининг чиқарилган актларини ҳақиқий санамаслиги ёки банкротлик ҳақида ва ҳ.к.

Агар иш ҳайъатда кўрилганда суднинг таркиби уч ва ундан ортиқ тоқ нафар судьялардан иборат бўлиши лозим.

Ишни биринчи инстанцияда кўриш пайтида келиб чиқадиган ҳамма масалалар судьянинг якка ўзи томонидан, ишни судьялар ҳайъати кўраётган ҳолларда эса, судьяларнинг кўпчилик овози билан ҳал қилинади. Ҳар бир масала ҳайъат томонидан ҳал қилинганда судьяларнинг биронтаси ҳам овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи ҳаммадан кейин овоз беради.

Озчилик томонида қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг бу фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди. Ишда иштирок этувчи шахслар судьянинг алоҳида фикри билан таништирилмаслиги ХПКнинг 16-моддасида ўз аксини топган.

Амалдаги ХПКнинг янги жиҳатларидан яна бири шуки, ишнинг моҳиятига қараб юқори судлар, жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоят, Тошкент шаҳар хўжалик суди раисининг қарорига мувофиқ, ҳар қандай иш ҳайъат томонидан кўрилиши мумкинлиги белгиланган (ХПКнинг 15-моддаси 2-қисми).

5. Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi принципи. Судьялар мустақил иш кўришлари, фақат қонунга бўйсунishi, одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралаштишга йўл қўйилмаслиги ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлишligи тўғрисида Конституцияда махсус қоида белгиланган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддаси ва ХПКнинг 5-моддаси).

Булардан ташқари давлат идоралари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар судьяларнинг мустақиллигини ҳурмат қилишлари ва унга риоя этишлари, судьяларга ҳурматсизлик билдириб, уни очикдан-очик менсимасликдан далолат берувчи ҳаракатлар қилинган тақдирда амалдаги қонунларга асосан жавобгарликка сабаб бўладиган ҳолатлар деб қаралади.

Судьялар хўжалик ишларини қонун асосида, мустақил ра-

вишда ўзининг ҳуқуқий тушунчасига асосланган ҳолда уларга четдан таъсир этишга йўл қўйилмайдиган шароитда ҳал қилишлари лозим. Ишни кўришда ташқи таъсирот бўлмаслиги, ишнинг қандай ҳал қилиниши кераклиги тўғрисида ҳеч кимнинг кўрсатма бермаслиги, ваҳоланки, бундай ҳуқуқ юқори судга ҳам берилмаганлиги амалдаги қонунларда белгилаб қўйилган.

Судьялар ҳўжалик ишлари юзасидан келтирилган далилларга баҳо беришда, иш ҳолатларини аниқлашда, иш ва ишга оид бошқа масалаларни кўриш ва ҳал қилишда қўлганиши лозим бўлган ҳуқуқий меъёрларни танлашда мустақилдирлар.

Ишнинг судда кўрилишида прокурор ёки давлат бошқарув органининг, эксперт ва мутахассисларнинг, шунингдек жамоат ташкилотлари фикрлари суд учун мажбурий эмас.

Ишни апелляция, кассация ва назорат тартибда кўрувчи юқори суд идоралари ҳам суд қарорини бекор қилишда ва ишни янгидан кўриш учун юборишда уни қандай ҳал қилиш лозимлиги ҳақида кўрсатма беришга ҳақли эмаслар.

6. Суд ишларининг миллий тилда юритилиши принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддасида ва ХПКнинг 10-моддасида Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларга таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади.

Суд ишлари юритилаётган тилларни билмайдиган шахсларга ўз она тилида арз қилиш, баёнот ва кўрсатма бериш, судда сўзлаш ва илтимос қилиш, шунингдек ХПКнинг 10-моддасида белгиланган тартибда таржимоннинг хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи таъминланади.

Суд ҳужжатлари ишда иштирок этаётган шахсларга уларнинг она тилларида ёки улар билладиган бошқа тилда таржима қилиб топширилиши лозим. Бу ҳуқуқий меъёрнинг асосий вазифаси суд ишларини юритиладиган тилни билмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тегишли даражада ҳимоя этилишини кафолатлайди.

Суд ишларининг миллий тилда юритилиши қондасига кўра, суд ишларини юритилишида иштирок этувчиларга ва суд мажлиси залида ҳозир бўлган шахсларга жараённи тушунарли бўлишини ва шу билан бирга судда иш кўришнинг тарбиявий характерда бўлишини таъминлайди. Бу қонда жараённинг барча босқичларига тегишли бўлиб, унинг бузилиши суднинг ҳал қилув қарорини бекор қилинишига асос бўлади.

7. Судда иш кўришнинг ошкоралиги принципи. Қонун билан белгиланган айрим истиснолардан ташқари, барча ҳолларда, ишларнинг ҳамма судларда очиқ кўрилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддаси билан белгиланган ва кафолатланган. Шунга биноан, хўжалик суд ишлари ошқора равишда, фуқаро ва юридик шахсларнинг вакиллари иштирокида кўрилади (ХПКнинг 8-моддаси).

Хўжалик суд ишларининг очиқ, ошқора кўрилиши ишда иштирок этувчиларга, шунингдек суд залида ҳозир бўлган бошқа шахсларда ҳам катта таъсурот қолдириб, суд жараёнининг тарбиявий родини таъминлайди.

Ишларнинг очиқ кўрилиши процесс иштирокчиларига судьяларнинг ишлар билан бевосита танишиш, уларнинг фаолиятини халқ назорати остига олиш имконини беради ва шунинг ўзи билан хўжалик ишларининг тўғри ҳал этилишини таъминлайди.

ХПКнинг 8-моддасида кўрсатилганидек, барча судларда ишларни кўриш ошқора олиб борилади. Бунда баъзи истиснолар белгиланган. Чунончи: қонунда белгиланишича, давлат сирини ёки тижорат сирини сақлаш мақсадида суднинг асосланган ажримига биноан, иш кўриш бутунлай ёки қисман ёпиқ равишда ўтказилади.

Ишнинг ёпиқ суд мажлисида кўрилиши тўғрисидаги ажрим судья (суд) томонидан чиқарилиши, тегишли равишда асослан-тирилган бўлиши керак. Ёпиқ суд мажлисида қабул қилинган суд қарорлари ҳамма ҳолларда ошқора эълон қилинади.

Суд ишларининг юритилишини белгилайдиган иккинчи гуруҳ тамойил (принцип) лар тубандагилардан иборат:

1) Ишларни амалдаги қонулар асосида ҳал қилиш принципи.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида кўрсатилганидек, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.¹

Давлат ва жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ва қонуларга риоя қилишга мажбурдирлар. ХПКнинг 12-моддасининг 1-қисмида бу конституцион ҳуқуқий меъёр ўз ифодасини топган. Бу қонунда кўрсатил-лишича, суд ишлари Конституцияга ва Ўзбекистон Республикаси қонуларига асосан ҳал қилиниши лозим. Суд, шунингдек, қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасига мувофиқ чет давлатларининг ҳуқуқ нормаларини ҳам қўллайди. Давлат ҳоки-мияти ва бошқарув идоралари томонидан ўзларига берилган ҳуқуқ

¹ Қаранг: «Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳ». Тошкент, «Ўзбекистон». 1995 йил.

доирасида чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатларни ҳам татбиқ қилади.

Ҳужалик суд ишлари кўзга тилинганда муайян қонуннинг бўлмаслигини кўрсатиб, фуқаролик ҳуқуқларини суд томонидан ҳамоя қилинишини рад этишга йўл қўйилмайди. ХПКнинг 12-моддаси 3-қисмида кўрсатилганидек, низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шу муносабатга ўхшаш муносабатни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади. Бундай қонун ҳам бўлмаган тақдирда эса суд Республика қонунларининг умумий асослари ва маъносига таянади.

Ҳужалик жараёнида ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши принципи ишларнинг процессуал ҳуқуқ нормаларига аниқ риоя қилганлиги ҳолда кўрилиши, ишларнинг ҳал қилинишида моддий ҳуқуқ нормаларига қатъиян амал қилиниши, суд ишида қатнашувчи тарафларнинг процессуал ҳаракатлари устидан суд назоратини олиб борилиши, суднинг чиқарган ҳал қилув қарорларининг қонунга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигининг апелляция, кассация ва назорат тартибида текширилишнинг мажбурийлиги, суднинг ўз ташаббуси билан баъзи процессуал ҳаракатлар қилишга ҳуқуқли ва мажбур бўлишлиги, қонунларнинг айрим фуқаролар ва ташкилотлар томонидан бузилиши ҳоллари аниқланганда суднинг бу тўғрида хусусий ажримлар чиқариши билан таъминланади.

2) Ишни ҳолисона (объектив ҳақиқатни) аниқлашга қаратилган принципи.

Суд тақдим қилинган материаллар ва баёнотлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва ҳолисона равишда аниқлаш учун қонунда кўрсатилган ҳамма чораларни кўришга мажбурдир.

Бу принцип мазмунида ҳужалик ишларини кўриш ва ҳал қилишда суд ҳақиқатда мавжуд бўлган ҳолатларни аниқлаш учун чоралар кўриши, тарафлар ўртасидаги муносабатларни аниқ белгилаши, суднинг қарори суд мажлисида ҳар тарафлама текширилган ва аниқ исботланган ҳолатларга асосланган бўлиши тўғрисидаги қоида ётади.

Ишда иштирок этувчи ҳар бир шахс ўз талаб ва эътирозларига асос қилиб келтираётган ҳолатларни исботлаши керак. Давлат органлари ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ҳақиқий эмас, деб топиш тўғрисидаги низолар кўрилганда ушбу ҳужжатларнинг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни исботлаш мажбурияти ҳужжатни қабул қилган орган зиммасига юклатилади.

Ҳужалик суди, агар ишни кўриб чиқиш учун мавжуд материаллар етарли эмас деб ҳисобласа, ишда иштирок этувчи шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилишга ҳақлидир.

Далиллар ишда иштирок этувчи шахслар томонидан тақдим этилади.

Ишда иштирок этувчи шахс ишда иштирок этувчи ёки иштирок этмайдиган шахсдаги зарур далилни мустақил олиш имконига эга бўлмаса, ўша далилни талаб қилиб олиш тўғрисида хўжалик судига илтимоснома билан мурожаат қилишга ҳақли. Бу қоида хўжалик жараёнининг ҳамма босқичларига тегишлидир.

Амалдаги ХПКга кўра, суд ишни ҳал этиш учун тегишли ҳужжатларни тўпلامасдан бу вазифани манфаатдор шахсларга юклайди. Суд фақат тўпланган далилларга асосланиб ҳал қилув қарорини чиқариши лозим. Агар манфаатдор тараф иш юзасидан тегишли ҳужжатларни судга тақдим этаолмаса суд даъво талабларини рад этишига ҳақли бўлади.

3) Эркин ҳуқуқ принципи.

Фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатлари бузилганида, бу ҳуқуқларнинг қўриқланиши, ҳуқуқларнинг тикланиши тўғрисида, одатда, суд органларига мурожаат қилинади. Бундай ҳолларда моддий ҳуқуқ ҳамда уни ҳимоя қилиш воситалари бўлган процессуал ҳуқуқ меъёрларини ишлатиш ҳуқуқи хўжалик жараёнининг эркин ҳуқуқчилиги, яъни жараёндаги эркинлик ҳуқуқи деб аталади.

Эркинлик ҳуқуқининг мазмуни қуйидагилардан: 1) даъво қилиш ҳуқуқи; 2) даъводан воз кечиш ҳуқуқи ёки даъвони эътироф этиш (тан олиш) ҳуқуқи; 3) ўзаро келишиб ишни тамомлаш ҳуқуқи; 4) суднинг қарори устидан шикоят қилиш; 5) суд қарорини мажбурий равишда бажартиришни талаб қилиш ҳуқуқларидан иборат бўлади.

Суд хўжалик ишини кўришга қуйидаги ҳолларда киришади:

- 1) манфаатдор шахсларнинг;
- 2) прокурорнинг;

3) қонун бўйича давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида хўжалик судига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлган ҳолларда давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича иш қўзғатади.

Агар қонунда айрим тоифадаги низолар учун уларни судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартиби белгиланган ёхуд бу тартиб шартномада назарда тутилган бўлса, тарафлар ўзаро муносабатларини ихтиёрий равишда ҳал қилиш чораларини кўрганларидан сўнггина хўжалик судида иш қўзғатиш мумкин. Бунда прокурор, давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича иш қўзғатиш тарафлар юқоридаги чораларни кўрган-кўрмаганликларидан қатъий назар амалга оширилади. (ХПКнинг 6-моддаси).

Бу принципга мувофиқ, даъвогар ўз даъвосининг предметини, ҳажмини, ҳуқуқий асосини белгилайди; иккинчи тараф — жавобгар эса, даъвони тан олиш ёки даъвога қарши бўлиб, даъвони инкор этиш ҳуқуқига эгадир.

Судда қўзгатилган ҳўжалик иши тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича тамомланиши ҳам мумкин. Аммо тарафларнинг, яъни даъвогар ва жавобгарнинг ўз ҳуқуқлари ва бурчларини амалга ошириш-оширмаслик тўғрисидаги ихтиёрий ҳаракатлари, ўзаро келишувлари суд учун мажбурий эмас. Суд давлат ва жамоат манфаатлари талаб қилинганида ёки бирон-бир шахсларнинг ҳуқуқлари бузилишига қаратилган ҳолларда даъводан воз кечишни ёки даъвони тан олишни ҳал қилмаслиги ҳам мумкин. Тарафларнинг даъво ишини ўз розиликлари бўйича бутунлай тамомлашлари тўғрисидаги келишувлари ҳам суд учун мажбурий эмас.

Ҳўжалик ишида қатнашувчи даъвогар ва жавобгарлар суднинг ҳал қилув қарори устидан, шунингдек юқори судларнинг ажримлари устидан шикоят бериш ва бермаслик ҳуқуқига эгадирлар. Аммо баъзи ҳолларда фуқароларнинг, ташкилотларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш зарур бўлган ҳолларда, қонуний кучга кирмаган суднинг ҳал қилув қарори устидан прокурор апелляция протести келтириши мумкин. Ишда иштирок этувчиларнинг бири томонидан шикоят берилганида ёки бир шахснинг, ёки бир неча шахсларнинг манфаатлари кўзланиб, протест келтирилганида, юқори суд фақат бу шикоят ва протестлар билан чекланиб қолмасдан, ишнинг ҳамма ҳолатини бутунлай текширишга мажбур бўлади.

Эркин ҳуқуқ принципи даъво ишининг қўзғатилишидан бошлаб то даъво юзасидан чиқарилган қарорларнинг исхро этилишигача қўлланиб, ишда иштирок этувчиларга тегишли процессуал ҳуқуқларнинг қонунлар билан белгиланган тартибда амалга оширилишини таъминлайди.

Демак, эркин ҳуқуқ принципига асосан манфаатдор шахслар қонунда белгиланган моддий ва процессуал ҳуқуқларини мустақил равишда фойдаланиш ҳуқуқи тушунилади.

4) Тортишувчилик принципи.

Ҳўжалик жараёнида бу принцип тубандагилардан иборат: **биринчидан**, ишда иштирок этувчи ҳар қандай шахс ҳўжалик иши тўғрисида арз қилиши, баёнотлар бериши, эътироз билдириши, илтимослар қилиши, судга далиллар топшириш билан ўзининг ҳақлигини исботлаши, иш мазмуни бўйича ўз фикрларини айтиши мумкин (ХПКнинг 9-моддаси);

иккинчидан, прокурор иш ҳолатларини исботлаши, ишнинг

айрим масалалари юзасидан, шунингдек ҳамма иш бўйича судга ўз фикрини бериши мумкин.

Тортишувлик принципига мувофиқ, ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатилган ҳолатларни исботлаши керак, шунинг учун тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар зарур далилларни судга келтирадилар. Агар тақдим этилган далиллар етарли бўлмаса, суд тарафларга ва ишда иштирок қилувчи бошқа шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади.

Юқорида келтирилган қонундан маълум бўлишича, тортишувчилик принципи тарафларнинг иш ҳолатларини исботлаш борасида бўлган ҳуқуқ ва бурчларининг суднинг ишни ҳал қилиш учун зарур бўлган ҳолатларни аниқлашга бўлган ҳуқуқ ва бурчлари билан узвий равишда боғлиқ бўлишлигини билдиради. Ишда қатнашувчи тарафларнинг ўз талаблари ва эътирозларини исботлаш учун келтирилган далиллар суд томонидан текширилади ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа фактлар билан солиштирилади ҳамда зарур ҳолларда тарафлардан бошқа қўшимча далиллар келтириш талаб қилинади (ХПКнинг 55-моддаси).

Тортишувчилик принципи — суднинг чиқарган ҳал қилув қарорининг қонунийлигини ва асосли бўлишлигини апелляция тартибида текширувчи иккинчи инстанция судида ва бошқа суд мажлисларида ҳам қўлланилади.

Суд ишда иштирок қилаётган шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва бурчларини тушунтириш, процессуал ҳаракатлар қилиши ёки қилмаслигининг оқибатлари тўғрисида уларни хабардор қилиши ҳамда ишда иштирок қилаётган шахсларга ўз ҳуқуқларини амалга оширишда ёрдам кўрсатиши лозим.

Демак тортишувчилик тамойилига кўра тарафлар ўртасидаги низоли иш юзасидан ўз фикр ва мулоҳазаларини изҳор қилиш билан ҳўжалик судига тақдим қилинган ҳужжатларнинг қанчалик иш учун аҳамиятли эканлигини тўпланган далиллар асосида исботлаб бериш тушунилади.

5) Ҳўжалик ишларида иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлиги принципи.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролар иқтисодий, сиёсий, социал ва маданий ҳаётимизнинг барча соҳаларида тенг ҳуқуқли бўлишлари, қонун олдида тенглиги кўрсатилган. Ҳўжалик жараёнида иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқли бўлишлари Республикамиз судининг демократик тамойилларига асосан тузилганлигидан далолат беради.

Юқорида кўрсатилган конституцион принципга мувофиқ ҳўжа-

лик ишида иштирок этувчи шахслар ишлари юритилишида тенг ҳуқуқдан фойдаланадилар. Улар тенглик асосида судда ҳар турли илтимос қилишлари, ишнинг ҳамма материаллари билан танишишлари, барча процессуал ҳаракатларнинг қилинишида ҳозир бўлишлари, суд мажлисларида шахсан ёки вакиллари орқали кўрсатма беришлари, суддан тушунтиришлар олишлари, суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан шикоятлар беришлари, ҳал қилув қарорларининг ижро этилишида иштирок этишлари мумкин. Хўжалик ишида ҳар икки тараф ҳам тенг даражада даъво кўзғатиш-кўзғатмаслик, даъво талабларига эътироз билдириш-билдирмаслик, даъвони бутунлай ёки қисман тан олиш ёки бутунлай тан олмаслик ҳуқуқига эгадирлар. Қонун даъвогарга қандай ҳуқуқлар берган бўлса, масалан, даъво кўзғатиш ёки даъводан тўла ёки қисман воз кечиш ҳуқуқлари берилган бўлса, жавобгар ҳам ўз навбатида даъвога қарши бўлиш, даъвони рад этиш учун далиллар келтириш, даъвони тўла ёки қисман тан олиш ҳуқуқига эга бўлади. Тарафлар суд мажлиси давомида ҳам тенг даражада бўлиб, сўзга чиқиш, кўрсатувлар, баёнотлар бериш ҳуқуқларига эга бўлади.

б) Судда иш кўришни оғзаки ва ёзма далилларга асосланиши.

Бу принцип судда иштирок этувчи тарафлардан процессуал ҳаракатларни оғзаки ва асосан ёзма равишда ифодалашни талаб қилади. Суд ишни оғзаки кўрганда тарафлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, шунингдек ишда иштирок этувчи прокурор билан бевосита муносабатида бўлиш имкониятига эга бўлади.

Хўжалик иши бўйича тақдим этиладиган ҳужжатлар ёзма равишда берилади, суд эса иш материалларини ва ёзма ҳужжатларни текширади. Суд мажлисида оғзаки ва ёзма текширилган, аниқланган, тасдиқланган материалларгина суд қарорига асос қилиб олинади. Суд мажлисида айтилган сўзларнинг ҳаммаси суд мажлисининг баённомасига ёзилиши оғзакилик принципига хилоф келмайди. Аксинча, суд мажлисида айтилган сўзларнинг баённомага ёзилмаслиги суд қарорининг қонуний ва асосли бўлишини текшириш имкониятидан маҳрум қилади.

Хўжалик жараёнининг оғзакилиги принципига мувофиқ суд тарафларнинг оғзаки баёнотлари, изоҳларини, экспертлар ва мутахассисларнинг оғзаки фикрларини эшитади. Суд мажлисида кўриладиган барча масалалар (ёзма далиллар) оғзаки муҳокама қилинади. Бундай усул судьяларга иш ҳолатларини ойдинлаштиришга ва уларда иш юзасидан тўғри ички тушунча пайдо булишига имкон беради. Судда тақдим этилган барча ёзма ҳужжатлар, чунончи экспертларнинг ёзма хулосалари ва бошқа ёзма далиллар оғзаки-

лик принципи талабларига кўра суд мажлисида кўрилиши, оғзаки муҳокама қилиниши лозим бўлади. Хўжалик судларида аксарият ишлар ёзма равишда тузилган ҳужжатларга асосланган ҳолда кўриб ҳал этилади. Хўжалик процессига нисбатан фуқаролик процессида иш кўрилишида оғзакилик принципига кўпроқ эътибор берилади.

7) Судда иш кўришнинг бевоситалиги принципи.

Бу принципга биноан хўжалик ишларини текширувчи ва иш юзасидан қарор қақирувчи судьялар иш материаллари билан шахсан танишишлари, гувоҳларнинг берган гувоҳлигини, экспертлар ҳулосаларини, мутахассислар фикрини эшитишга, ёзма далиллар билан танишишга, ашёвий далилларни кўздан кечиришга (ХПКнинг 11-моддаси) далилларни суд мажлисида бевосита ўзлари, шунингдек ишда қатнашувчиларнинг иштирокида текшириши лозим бўлади.

Бу принципга мувофиқ, суд хўжалик ҳуқуқий низоларни ҳал қилишда тарафларнинг ҳуқуқлари пайдо бўлиши, ўзгариши ёки туташи билан боғлиқ бўлган фактларни бевосита аниқлайди. Суд умумий қоида бўйича топширилган ҳужжатларнинг асл нусхаларини кўради, фақат истисно тариқасидаги бундай ҳужжатларни суд мажлисига топшириш мумкин бўлмагандагина, ҳужжатларнинг иккинчи нусха (копия)ларидан фойдаланиши мумкин.

Хўжалик жараёни бевоситалик принципига асосланган бўлса ҳам, айрим ҳолларда, бу қоидадан четта чиқишга қонун йўл қўяди. Масалан, гувоҳ иш кўрилаётган судда бевосита сўроқ қилиниши лозим бўлса ҳам, аммо у иш кўраётган шаҳар ёки тумандан узоқ жойда яшаганида, ишни кўрувчи суднинг махсус топшириғи бўйича, бу гувоҳ ўзининг турадиган жойдаги суд томонидан мазкур иш мазмуни бўйича сўроқ қилиниши мумкин.

8) Ишнинг узлуксиз кўрилиши принципи.

Бу принцип суд ишининг бошланишидан то охиригача, яъни суднинг ҳал қилув қарори чиқарилишига қадар узлуксиз суд мажлисида ва суднинг ўзгармаган таркибида кўрилишини ва бу иш юзасидан ҳал қилув қарори чиқарилмагунча бошқа ишларнинг кўрилмаслигини талаб қилади.

Процесснинг узлуксизлиги принципига биноан ишнинг кўрилиши тамом бўлган замон дарҳол қарор чиқарилиши ва уни эълон қилиниши лозим бўлади. Кўрилган иш юзасидан чиқарилган қарорни эълон этмасдан туриб бошқа ишни кўришга суд ҳақли бўлмайди.

Суд қарори чиқаришда фақат судни мазмунан бошидан охиригача кўришда иштирок этган судьяларгина қатнаша оладилар. Ҳар бир иш бўйича суд мажлиси, дам олиш учун белгиланган вақтдан

ташқари узлуксиз давом этади. Суд узлуксиз бошланган ишнинг кўрилишини тамомламасдан ёки уни кўришни бошқа вақтга қолдирмасдан туриб бошқа ишни кўришга ҳақли эмаслар. Агар ишнинг кўрилиши давомида суд таркиби ўзгарса-ишнинг кўрилиши янгидан бошланади. (ХПКнинг 128-моддаси)

9) Суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминлавиши принципи.

Бу принципга асосан Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонунига асосан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, давлат бошқаруви идоралари ва мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан, шунингдек шаъни, қадр-қиммати, ҳаёти ва соғлиги, шахсий эркинлиги ва мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга. Қонунда муассаса, корхона ва ташкилотлар ҳам суд ҳимоясида бўлишига ҳақлилиги кўрсатилган. Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас.

Хўжалик иши бўйича даъво талабини қабул қилиниши тўғрисидаги илтимос суд томонидан фақат айрим, қонунда махсус назарда тутилган ҳоллардагина рад қилиниши мумкин.

Хўжалик жараёнида хўжалик ишларининг судда фақат адвокат орқали юргизилиши шарт эмас. Судья иш юзасидан судга мурожаат қилувчига унинг ҳуқуқ ва бурчларини тушунтиради, даъводан воз кечиши оқибатлари тўғрисида, шунингдек бошқа процессуал ҳаракатларнинг оқибатлари тўғрисида тушунтиришлар беради.

Хўжалик жараёни судда, мураккаблаштирилмаган шаклда амалга оширилиши туфайли манфаатдор шахс ҳар қачон суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятига эга бўладилар.

ТҮРТИНЧИ БОБ

ХҲЖАЛИК СУДЛАРИГА ИШЛАРНИНГ ТААЛУҚЛИЛИГИ
ВА СУДЛОВЛИЛИГИ

1-§. Ишларнинг хўжалик судларига тегишлилиги

Хўжалик судларига қандай ишларнинг таалуқли бўлишлигини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг боиси шундаки, агар суд шу қоидага амал қилгандагина ўзининг ваколатига тегишли ишлар туркумини аниқлаб олиши ва бу билан бошқа органларга тегишли бўлган ишларни иш юритишига қабул қилмасликни олдини олишга асос бўлади.

Хўжалик ишларининг таалуқлилиги (подведомственность) деганимизда бундай ишларни кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилотига юклатилганлиги тушунилади.

Бинобарин, бирон-бир хўжалик даъво талаблари кўзғатилганида масалани ҳал қилиш бурчи (вазифаси) қайси бир давлат органига ёки жамоат ташкилотига юклатилгани, яъни бу масалани ҳал қилиш ҳуқуқи мазкур органга (ташкилотга) тегишли бўлиш-бўлмамлигини ёки бошқа органга мурожаат қилиш лозим бўлишлигини билиш керак бўлади.

Таалуқлиликни чегараловчи мезон сифатида низоли ҳуқуқий муносабатнинг субъектив таркиби ва характери хизмат қилади. Кўзғатилган талабнинг хўжалик судига ёки умумий судга таалуқлилиги Республика қонун ҳужжатларида кўрсатилиб, уларнинг ваколат доираси белгилаб қўйилган.

Қонун ҳужжатларида таалуқлиликнинг муқобил тури белгиланган ҳолларда ёки талабнинг суд тартибида кўрилиши ҳақида кўрсатма бўлса, агар қонун билан бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, ҳуқуқий муносабатнинг характеридан ва иштирокчиларининг субъектив таркибидан келиб чиққан ҳолда ушбу қоидага амал қилиш лозим.¹

Давлат ҳокимияти органи бўлиб кўрилган хўжалик суди қонун билан ўзига таалуқли хўжалик ишларинигина кўриш ва ҳал қилишга ҳақли бўлади. Бинобарин, судга таалуқлилик тушунчаси муайян суд органининг ваколатига кирадиган ишларнигина ўз доирасига олади. Бундай кўриладиган ва ҳал қилинадиган ишларнинг доираси — суд органларининг бошқа органлар ваколатидан ажратлади.

1 Қаранг: М. Абдусаломов. «Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари». «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни. Тошкент, 1998 йил, 22-бет.

Тааллуқлилик ва судловликнинг белгиланишида биринчи инстанция судларнинг ҳуқуқий доиралари назарда тутилади. Қандай ҳўжалик ишларининг судларга тааллуқли бўлишлиги ХПКнинг тубанда кўрсатилган моддалари билан белгиланган.

ХПКнинг 23-моддасига мувофиқ ҳўжалик судларга тааллуқли ишлар бўлиши учун:

1) иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар (бундан буён матнда ташкилотлар деб юритилади), юридик шахс тузмаган ҳолда тadbиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яққа тартибдаги тadbиркор макomini қонунда белгиланган тарзда олган фуқаро ўртасидаги (бундан буён матнда фуқаролар деб юртилади) фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш (бундан буён матнда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш деб юртилади) тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар.

Булардан ташқари, қонун билан ҳўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин.

Ҳўжалик суди ўзига тааллуқли ишларни, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тadbиркорлик фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари, шунингдек чет эл ташкилотлари, чет эл инвестициялари иштирокидаги ташкилотлар, халқаро ташкилотлар, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокида кўради.

Ўзаро боғлиқ бўлиб, баъзилари ҳўжалик судига, бошқалари эса умумий судга тааллуқли бўлган бир неча талаб бирлаштирилган тақдирда, ҳамма талаблар умумий судда кўрилиши керак.

Фуқаролар ўртасида келиб чиққан баъзи низоларнинг ҳакамлар (холислар) суди томонидан кўрилиши тартиби ҳакамлар суди тўғрисидаги Низомда белгиланган.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ёки келиб чиқиши мумкин бўлган ҳамма ҳўжалик судига тааллуқли бўлган низо тарафларнинг келишувига биноан, ҳўжалик суди қарор чиқаргунга қадар ҳакамлар судига кўриш учун топширилиши мумкин.

Қонунга мувофиқ ва судга тааллуқлилик қондасига асосан ҳўжалик судларига ҳамма шаклдаги мулк турига асосланган корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, шу жумладан хусусий, қўшма корхоналар, хусусий тadbиркорлар ва халқаро бирлашмалар, Ўзбе-

кистон Республикаси ва бошқа мамлакатлар ташкилотлари ўзларининг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун муурожаат қилишлари мумкин.

Ишларнинг умумий судга, ҳўжалик судига ва маъмурий идораларга тааллуқли бўлишлиги — фуқаролик ҳуқуқий низони вужудга келтирган ҳуқуқий муносабатларга ва низолашувчи шахсларнинг таркибига қараб белгиланади.

Демак, ҳўжалик ишларини судда кўриш учун ва ҳўжалик судига у ёки бу ишнинг тааллуқлилигини белгилашда даъво суммаси, низолашаётган тарафларнинг қайси идорага тегишли эканлиги ва бўйсунishi аҳамият касб этмайди. Асосий белгиловчи асос бўлиб субъектив таркиб ёки моддий ҳуқуқий муносабатнинг характери ҳисобланади. Бунда тадбиркорлик деб фуқаролар, уларнинг уюшмасининг таваккалчилик ва мулкий жавобгарлиги асосида, мустақил ташаббускорлик фаолияти тушунилади. Фуқароларнинг тадбиркорлик мавқеини Ўзбекистон Республикаси қонун актлари асосида давлат рўйхатидан ўтгандан кейин олади. Бундай мавқеини тасдиқлайдиган ҳужжат бўлиб, давлат рўйхатидан ўтказилганлик гувоҳномаси ҳисобланади.¹

Ишларни ҳўжалик судларида кўриш учун асослар. Ҳўжалик суди шартнома тузилиши муносабати билан вужудга келадиган иқтисодий низоларни икки ҳолатда кўради, яъни башарти бу тўғрида тарафлар ўртасида келишув бўлганида ёки уларни судга бериш қонун ҳужжатлари билан назарда тутилган бўлса, кўриб ҳал қилинади.

Шартнома тузиш вақтида вужудга келадиган низоларни ҳўжалик судига ҳал қилиши учун бериш ҳақидаги тарафларнинг келишувига тегишли маълумотларни, хат ва шу кабилар билан алмашиши орқали эришилиши мумкин. Шу билан бирга низоларни ҳўжалик судларига бериш тўғрисидаги шарт контрагентларнинг бири томонидан тузилаётган шартнома лойиҳасига киритилиши орқали, бундай ҳолда иккинчи тараф эса шартноманинг лойиҳасига бу шартларнинг киритилиши ҳақида ҳеч қандай эътироз билдирмаганда киритилиши мумкин.

Ҳўжалик суди қуйидаги низоларни ҳал этади:

1) тузилиши қонунда назарда тутилган шартнома юзасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун ҳўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар;

2) шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги низолар;

¹ Қаранг: М. Абдусаломов. «Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари». «Шарқ» нашрийёт-матбаа концерни. Тошкент, 1998 йил, 24-25-бетлар.

- 3) мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги низолар;
 - 4) мажбуриятлар бажарилмаганлиги ёки тегишли даражада бажарилмаганлиги тўғрисидаги низолар;
 - 5) мулкдор ёки мулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан мол-мулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги низолар;
 - 6) мулкдорнинг ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлиги тўғрисидаги низолар;
 - 7) етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги низолар;
 - 8) шаън, қадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низолар;
 - 9) давлат органлари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган, ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;
 - 10) ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган ижро ҳужжатини ёки бошқа ҳужжатни ижро этилиши мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низолар;
 - 11) давлат рўйхатига олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатига олишдан бош тортганлик устидан берилган шикоят;
 - 12) агар қонунда сўзсиз (акцептсиз) тартибда жарима ундирилиши назарда тутилмаган бўлса, текширув вазибаларини амалга оширувчи давлат органлари томонидан ташкилотлар ва фуқаролардан жарима ундириш тўғрисидаги низолар;
 - 13) текширув вазибаларини амалга оширувчи органлар томонидан қонун ҳужжатларининг талабларини бузган ҳолда сўзсиз (акцептсиз) тартибда ҳисобдан чиқарилган пул маблағларини бюджетдан қайтариш тўғрисидаги низолар.
- Хўжалик суди ўзининг ваколат доирасига киритилган бошқа низоларни ҳам ҳал қилади.

Иқтисодиётга оид низолар фуқаролик, маъмурий тартибда ва бошқа органларда ҳал этилиши мумкин.

Давлат органларида — суд ҳокимияти, давлат органларининг ижро ҳокимиятида, масалан судга қадар солиқ ва бошқа идораларида ва ҳ.к.

Демак, хўжалик судларида ишларни тааллуқли бўлишligи учун:

- 1) тадбиркорлик билан боғлиқ бўлган фуқаролик, маъмурий ёки бошқа ҳолатларга низоли муносабатларга тегишли бўлиши;
- 2) бундай низолар иқтисодиётдан келиб чиққан бўлиши;

3) ишда иштирок этувчи тарафлар, учинчи шахсларнинг субъектив таркиби билан характерланади.

Булардан ташқари, ҳўжалик судларида ишларни тааллуқли бўлишни қўшимча мезонига ҳуқуқни низоли ва низосиз тарафларнинг келишуви, шунингдек низоли ҳуқуқнинг мазмуни (характери), яъни унинг ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солиниши ёки солинмаслиги аҳамиятлидир.¹

Ҳўжалик ишларини судга тааллуқли бўлиш турларига аҳамият бериш зарур. Ишларни ҳўжалик судларига тўғридан-тўғри тааллуқли эканлиги қонунда кўрсатилган бўлиши керак, шунга кўра тааллуқлилик мустасно ва кўп турдаги кўринишда бўлади, масалан банкротлик тўғрисидаги ишлар қонун билан фақат ҳўжалик судларига тааллуқли эканлиги қонунда ўз ифодасини топган. Бошқа қатор ҳўжалик ишлари судсиз ҳал этилмагандан кейингина судга тааллуқли бўлади.

Кўп органларга тааллуқли ишлар шартномавий, бир неча идораларга тегишли (императив) тааллуқлиликка ва альтернатив тааллуқлиликка бўлинади.

Юқорида қайд қилинганидек, шартномавий тааллуқлиликка кўра, тарафларнинг ўзаро келишувлари асосида тааллуқлилик масаласи ҳал этилган бўлади.

Агар қонунда ҳўжалик ишларини судга қадар судсиз ҳал этиш тартиби белгиланса (императив) масалан претензион талаб бўйича иш ҳал этилмаса ёки маъмурий тартибда кўрилган иш етарли даражада ҳал этилмаган бўлса ва ҳ.к.

Альтернатив тааллуқлиликка кўра ҳимояга муҳтож бўлган манфаатдор шахс ўзининг хоҳишига асосланган ҳолда тегишли органга мурожаат этишлик тушунилади.²

Суд амалиётида иқтисодий масалалардан келиб чиқадиган айрим низолар умумий судларга ҳам тегишли бўлиши мумкин. Шу тўғрисида умумий судларга тааллуқли бўлиши учун қуйидагиларга эътибор бериш лозим, жумладан: 1) умумий судларга фуқаролар ўртасида келиб чиққан низолар, агар улар тadbirkorликдан келиб чиқмаган бўлса;

2) ташкилотлар ўртасида келиб чиққан низолар, улар ҳам тadbirkorлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаганлиги талаб қилинади.

2-§. Судловлик ҳақида тушунча

Ҳўжалик ишларини судга тааллуқли эканлиги аниқлангандан

1 Каранг: Арбитражный процесс. Москва. Юриздат, 1998, 63-бет.

2 Каранг: Ҳўжалик судларга тааллуқли ишларга оид мазмуни М.Э.Абдусаломовнинг «Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари» рисоласида батафсил ёритилган. Тошкент, «Шарқ» нашриёти, 1998 йил, 20-31-бетлар.

сўнг ана шу ишларни қайси суд бўғинида кўриши лозимлиги қонунда белгиланган.

Судловлик икки маънода тушунилади:

биринчидан, айрим хўжалик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилиниши суд органларига тааллуқли (тегишли) бўлишлигини англатади; **иккинчидан**, судловлик ягона суд тизимига кирадиган судларнинг (шаҳар, вилоят, республика судларининг) қайси бири муайян хўжалик ишини кўриш ва ҳал қилишга ваколатли (ҳуқуқли) бўлишини билдиради.

Демак, судловлик деганда, судларнинг ваколатига берилган хўжалик ишларини қайси суд кўриб ҳал этилишлигини билдиради. Ана шу ҳолатлари билан тааллуқлилиқ тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Шу билан бир қаторда бу тушунчалар ўртасида айрим фарқлар ҳам мавжуд, жумладан: тааллуқлилиқ деганимизда фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш юзасидан судлар билан бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги ҳуқуқ доираси (компетенция)нинг чегараланиши, уларни ажратиши назарда тутилса, судловликда эса, бир томонидан ҳал қилинадиган масаланинг судга тааллуқли бўлишини ва иккинчи томонидан ягона суд тизими ичидаги судларнинг қайси бири ишни кўриши, унинг ўртасидаги ҳуқуқий доираси тушунилади.

Судга тегишлилиги аниқланган ишни ҳал қилишга қайси суд ваколатли эканлигини белгилашда судловлик икки турга: биринчидан, турдош судловлик ва иккинчидан, ҳудудий судловликка бўлиниб чегараланади.

Ягона суд тизими таркибидаги судларнинг қайси бир (Тошкент шаҳар, вилоят суди, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди) хўжалик ишларини кўришга ҳамда қайси ҳолларда юқори инстанция судида кўришга ваколатли бўлишини қонун белгилайди.

Ишнинг қайси судга тегишли бўлишлигини (судловликни) белгилашда кўриладиган ишнинг турига ҳам, нисозининг предмети нимадан иборат бўлиши ва тарафларнинг кимлар бўлишига ҳам эътибор берилади. Судловликнинг бундай чегараланишига турдош судловлик деб айтилади.

Турдош ёки предметли судловлик деб ишнинг тури ёки характерига қараб ҳар хил турдаги судларга ишларнинг тегишли бўлишлиги тушунилади. Турдош судловлик бўйича ягона суд тизимидаги ҳар турли судлар ўртасидаги ваколати ажратилади.

Хўжалик ишларини қайси судларда ва қандай масалалар кўрилиши ХПКнинг 26-моддасида берилган. Унда кўрсатилишича, хўжалик судига тааллуқли ишлар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар хўжалик судлари томонидан кўрилиб

ҳал этилади. Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судловига тегишли ишлар бундан мустасно.

Олий ҳўжалик суди кўйидаги ишларни кўради:

республика бошқарув органлари билан вакиллик ва ижроия ҳокимияти маҳаллий органлари ўртасидаги иқтисодий битимлардан келиб чиқадиган низолар;

ҳокимият олий органларининг норматив характерга эга бўлмаган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишлар.

Олий ҳўжалик суди алоҳида ҳолатларни эътиборга олган ҳолда ҳар қандай ишни исталган ҳўжалик судидан олиб кўйиш ва уни биринчи инстанция бўйича ўзининг иш юритишига қабул қилишга, ишни бир ҳўжалик судидан бошқасига ўтказишга ҳақли.

Қонун судловликни ишнинг муайян ҳудудда (маҳаллий жойларда) кўрилишини ҳам назарда тутати. Бундай ҳудудий (маҳаллий) судловлик деб ҳўжалик ишларининг, асосан жавобгарнинг яшаш жойида кўрилишига айтилади.

Ҳудудий судловликка оид умумий қоидалар шундан иборатки, тегишли ҳўжалик ишларини кўрилишида даъволар жавобгар жойлашган жойдаги ҳўжалик судига тақдим этилади.

Юридик шахсга нисбатан унинг жойлашган жойда, юридик шахс бўлинмаси фаолиятдан келиб чиқадиган даъволар алоҳида бўлинма жойлашган жойдаги судга тақдим этилади.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқидаги судловлик фуқаролик процессуал ҳуқуқидаги судловлик каби, ҳудудий судловлик ўз навбатида тубандагича турларга бўлинади: умумий ҳудудий судловлик, танлаш бўйича судловликка, алоҳида судловга тегишли (мустасно) судловликка келишилган судловликка ва бир-бири билан борлиқ ишларнинг судовлигига бўлинади.

Танлаш бўйича судловлик деганда, турли ерларда бир неча жавобгарга нисбатан даъволар даъвогарнинг танлаши бўйича жавобгарларнинг бири жойлашган жойдаги ҳўжалик судига тақдим этилади.

Қаердалиги номаълум бўлган жавобгарга нисбатан даъволар унинг мол-мулки жойлашган жойдаги ёки Ўзбекистон Республикасидаги маълум бўлган охириги турар жойдаги ҳўжалик судига тақдим этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасига қарашли ташкилот ёки Ўзбекистон фуқароси айна пайтда бошқа давлат ҳудудида турган жавобгарга нисбатан даъволар, даъвогар жойлашган, яшайдиган жойдаги ёки жавобгарнинг мол-мулки жойлашган жойдаги ҳўжалик судига тақдим этилиши мумкин.

Ижро этиш жойи кўрсатилган шартномадан келиб чиқадиган

ган даъволар шартнома ижро этиладиган жойда тақдим этилиши мумкин.

Алоҳида судловга тегишли (мустасно) судловлик ҳам суд амалиётида кўп учрайдиган ва иш кўришда қонунни тўғри татбиқ этилиши талаб этадиган судловлиликдир.

Баъзи хўжалик ишларининг турларига қараб, уларнинг хусусиятларини эътиборга олгандан кейин қонун бундай ишларнинг фақат муайян судга тегишли бўлишини белгилаши мустасно судловлик дейилади. Бу ҳақда ХПКнинг 31-моддасида қуйидагилар кўрсатилган:

бино, иншоот, ер участкаларига нисбатан мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги, бино, иншоот, ер участкасини бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олиш, мулкдор ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилишини бартараф этиш тўғрисидаги даъволар бино, иншоот, ер участкаси жойлашган жойда тақдим этилади.

Йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасидан келиб чиқадиган йўловчи, багаж ва юк ташувчига нисбатан даъволар, шу жумладан йўловчи, багаж ва юк ташувчи жавобгарлардан бири бўлган ҳолларда ҳам, транспорт ташкилотининг органи жойлашган жойда тақдим этилади.

ХПКнинг 31-моддасида келтирилган бўлиб, бундай судловликни кенгайтирилишига йўл қўйилмайди, яъни бундай судловликдан тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ёки даъвогарнинг танлашига йўл қўйилмайди. Қонун бундай ҳолда шу тўғридаги хўжалик ишларининг кўрилиши қаерда қулай бўлишига қараб, ё низоли моддий объектнинг турган жойи бўйича (масалан, иншоотга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги даъволар қўзғатилганида — иншоот жойлашган жойда) ёки низоли ҳуқуқий муносабат бўйича асосий ҳужжатларнинг тўпланган жойи бўйича судловликни белгилайди.

Хўжалик ишларини судга тааллуқли бўлишида айрим туркумдаги низоларга алоҳида эътибор беришлик юқорида баён қилинган эди.

Ишларнинг судловга тегишлилиги ҳақидаги бу мавзуга ХПКда айрим туркумдаги ишларни кўришга махсус қоида ажратилган, унда белгиланишича ташкилот ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар қарздор турган жойда кўрилиши кўрсатилган.

«Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг асосий мақсади корхоналар банкрот бўлишини олдини олишга қаратилган тадбирларни мувофиқлаштиришга, банкротлик ва санация тўғрисидаги ишлар бўйича ишлаб чиқариш тад-

бирларини амалга ошириш ҳамда кредиторлар ва акциядорларнинг манфаатлари ва мулкий ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 11 декабрдаги бу Фармони муҳим аҳамиятга эга эканлиги, келиб чиқадиган низоларни тааллуқлиги ва судловлиги тўғридан-тўғри хўжалик судларининг ваколатига берилганлиги ҳақидаги қоидалар ўз ифодасини топган.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишларнинг судловлиги бошқа турдаги судловликларга нисбатан фарқланиб, бунга кўра аризалар фақат аризачи турган жойда кўрилишидир. Лекин ХПКнинг 29-моддасида юқоридаги талаблардан ташқари бинога, иншоотга, ер участкасига эгаликни аниқлаш тўғрисидаги ишлар мустасно бўлиб, улар бинго, иншоот, ер участкаси жойлашган жойдаги судда кўрилиши белгиланган.

Қонунда белгиланган судловлик қоидалари манфаатдор шахсларнинг келишуви (шартнома) бўйича ўзгартирилиши мумкинлиги ХПКнинг 32-моддасида кўрсатилган. Бунинг учун тарафларнинг розилиги талаб этилади.

Тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ихтиёрий равишда белгиланган судловликни ўзгартириш имкониятига эга бўлиши шартномали (келишилган) судловлик дейилади. Қонун айрим ҳолларда тарафларга ҳудудий судловликни ўзаро келишув бўйича ўзгартириш ҳуқуқини ҳам беради. Шунга биноан тарафлар хўжалик ишини қаерда, яъни қайси судда кўрилиши тўғрисида ўзаро келишиб олишлари мумкин. ХПКнинг 32-моддасида белгиланган бу қонданинг мақсади хўжалик низоларини суд тартибида ҳимоя қилинишида фуқаролар ва ташкилотлар учун кўпроқ қулайликлар яратишдир. Тарафлар ўз манфаатларини қаерда ҳимоя қилиш қулай бўлишлигини ўзлари биладилар. Шу сабабли низоларнинг кўрилиши жойини танлашдан тарафларнинг эркинлигини ошқоча чеклаш нотўғри бўлар эди.

Шартномавий (келишилган) судловлик бўйича ХПКнинг 31-моддасида кўрсатилган алоҳида судловликка тегишли бўлмайди. Алоҳида (мустасно) судловлик тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилмайди.

Суд амалиётида айрим ҳолларда судловлик қоидаларини қандайдир сабабларга кўра бузилиши учраб туради. Шу сабабли ХПКнинг 33-моддасида қайси ҳолларда ишни бир хўжалик судидан бошқасига ўтказиш асослари берилган. Бу қоидага кўра:

хўжалик суди томонидан судловга тегишлилик қоидаларига риоя қилган ҳолда қабул қилиб олинган иш, гарчи кейинчалик бошқа хўжалик судининг судловига тегишли бўлиб қолса-да, аввалги хўжалик суди томонидан мазмунан кўрилиши лозим.

Хўжалик суди бошқа хўжалик судига куйидаги ҳолларда ўтказди:

1) агар иш судловга тегишлилик қондасини бузиб қабул қилинганлиги шу судда ишни кўриш вақтида маълум бўлса;

2) агар бир ёки бир неча судьялар рад қилинганидан кейин уларни ушбу судда алмаштириш мумкин бўлмай қолса, шунингдек ишни ушбу судда кўриш мумкин бўлмай қолган бошқа ҳолларда.

Бир суддан бошқа судга юборилган иш у юборилган судда кўриш учун қабул қилиб олинishi керак.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари ўртасида судловга тегишлилик тўғрисида низоларга йўл қўйилмаслиги қонунда ўз ифодасини тошган.

Аmmo, баъзан қабул қилинган ишнинг бошқа судда кўрилиши зарур ва мақсадга мувофиқ деб топилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда қонун судьяга ишни кўриш учун бошқа тенг даражадаги судга ўтказиш ҳуқуқини беради.

Ишнинг бошқа судга ўтказилиши тўғрисида суд томонидан ажрим чиқарилади. Ажримда ишнинг бошқа судга ўтказилиши сабаблари, вазлари аниқ кўрсатилган бўлиши керак.

Хўжалик ишлари Ўзбекистон Республикаси судларини биридан бошқасига суднинг ажримига асосан шу ажрим устидан шикоят ёки протест келтириш муддати ўтгандан сўнг, агар шикоят протест юқори судларда кўрилгандан сўнг берилган шикоят ёки келтирилган протестни қаноатлантирмай қолдириш ҳақида ажрим чиқаргандан кейин ўтказилади. Бир суддан бошқа судга ўтказилган иш у юборилган суд томонидан кўриш учун қабул қилиниши керак.

БЕШИНЧИ БОБ**ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССИНИНГ ИШТИРОКЧИЛАРИ****1-§. Хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси**

Ҳуқуқий меъёр (норма)лар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар деб аталади.

Бундай ҳуқуқий муносабатлар суд билан хўжалик иши юзасидан бўлган даъвогар ўртасида, суд билан жавобгар ўртасида, суд билан прокурор ва бошқа органлар ўртасида, суд билан тарафларнинг вакиллари ўртасида бўлиб, хўжалик процессуал ҳуқуқий нормалари билан тартибга солинганлиги туфайли хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатлар бўлиб ҳисобланади.

Хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим хусусиятлари куйидагилардан иборат:

1-дан, суд ҳар бир хўжалик процессуал муносабатда албатта иштирок этувчи субъект бўлиб кўрилади. Процессуал муносабатлар суд билан процесснинг барча иштирокчилари ўртасида бир вақтнинг ўзида вужудга келмайди. Бинобарин, хўжалик процессуал муносабатларда барча ҳолларда фақат иккита субъект бўлиб, улардан бири албатта суд бўлади. Хўжалик ишида иштирок этувчи тарафлар, учинчи шахслар ва процесснинг бошқа иштирокчилари тўғридан-тўғри ўзаро процессуал ҳуқуқий муносабатларда бўлмайдилар, чунки хўжалик процессуал ҳуқуқ меъёрлари мазмунида процесс иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг суддан ташқари вужудга келиши назарда тутилмаган.

Хўжалик процессида иштирок этувчи барча шахсларнинг ўзаро процессуал муносабатлари фақат суднинг тегишли ҳаракатлари воситасидагина амалга оширилади;

2-дан, хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларда асосий субъект бўлиб кўрилган суднинг манфаатлари процессуал ҳуқуқий муносабатнинг бошқа субъектлари манфаатларига зид келмайди;

3-дан, процессуал ҳаракатни амалга оширишда вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар фақат юридик муносабатлар тарзидагина мавжуд бўлиши мумкин;

4-дан, хўжалик процессуал муносабатларда процесснинг барча иштирокчилари фақат суд билан процессуал муносабатларда бўлсалар ҳам, аммо бу ҳолат ягона бир бутун процессуал ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирмайди.

Хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, яъни хўжалик ишида иштирок этувчи шахсларнинг энг асосий ва ҳал қилувчиси суд ҳисобланади. Иккинчи томонидан эса якка

тартибда фаолият кўрсатувчи тадбиркорлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда жамоат бирлашмалари қатнашадилар.

Қонунда ҳўжалик процессуал ҳуқуқнинг субъекти сифатида чет эл ташкилотлари, халқаро ташкилотлар ва тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари билан баравар процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиши ва процессуал мажбуриятларни бажаришлари белгиланган.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг асосий субъектлари бўлиб фақат биринчи инстанция судларигина бўлмасдан, ишни апелляция, кассация ва назорат тартибда кўрувчи юқори суд органлари ҳам бўлиши мумкин.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари орасида муҳим ўринни ишда иштирок этувчи шахслар эгаллайдилар. Уларнинг процессуал фаолияти ҳўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг бориши ва ривожланишига, ҳўжалик процессининг бутунлайича вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлишига таъсир этади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг таркиби ХПКнинг 34-моддасида санаб ўтилган. Бу ҳуқуқий меъёردа кўрсатилишича, тарафлар, учинчи шахслар, прокурор, давлат органлари ва бошқа органлар ўз зиммаларига юклатилган ваколатга кўра, шунингдек аризачилар ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ва ташкилотлар ҳамда фуқаролар банкротлиги тўғрисидаги ишлардан манфаатдор бошқа шахслар ишда иштирок этувчи шахслар деб ҳисобланадилар.

Ҳўжалик ишида иштирок этувчи шахслардан ҳар қайсилари жараёнда қатнашишларининг мақсадлари ва асосларига қараб қатор процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўладилар. Чунончи: бу шахсларнинг ҳуқуқлари ХПКнинг 35-моддасида кўрсатилган. Унда кўрсатилишича, ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусхалар кўчириш, рад қилиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, саволлар бериш, илтимосномалар киритиш, арз қилиш, ҳўжалик судига оғзаки ва ёзма тўғрисидаги ишлар бериш, ишни кўриш давомида туғиладиган барча масалалар бўйича ўз важларини, хулосаларини тақдим қилиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, важларига эътироз билдириш, суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш (протест келтириш) ҳамда ХПКда уларга берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ишда иштирок этувчи шахслар ХПКда назарда тутилган процессуал мажбуриятларга эгадир ва улар ўзларига тегишли барча

процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишлари шарт.

Ишда иштирок этувчи шахслардан бошқа жараёнда ишнинг қай тарзда ҳал бўлишига юридик ҳақатдан манфаатдор бўлмаган, ammo жараённинг субъектлари бўлиб ҳисобланган ва муайян процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган шахслар ҳам қатнашадилар. Бундай шахслар жумласига: гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар киради. Уларнинг процессуал ҳаракатлари доираси бирмунча чекланган бўлиб, фақат аниқ белгиланган ҳаракатларни бажариш учун зарур бўлган ҳуқуқ ва бурчларгагина эга бўладилар.

Ҳўжалик ишида тарафлар ёки учинчи шахслар сифатида иштирок этувчи муассасалар, корхоналар, ташкилотлар юридик шахс бўлиб ҳисобланганларидагина ҳўжалик процессуал ҳуқуқ лаёқатига эга бўладиган ва бу лаёқатни ўзларининг вужудга келишлари (ташкил топишлари) пайтидан эътиборан оладилар (ФКнинг 41, 44-моддалари).

Юридик шахсларнинг процессуал муомала лаёқати ҳуқуқ лаёқати каби юридик шахснинг ташкил этилиши пайтидан эътиборан вужудга келади ва фаолияти бекор бўлиши билан тугайди.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган чет эл фуқароларининг, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг, шунингдек хорижий корхона ва ташкилотларнинг процессуал ҳуқуқлари тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси ХПКнинг V-бўлимида келтирилган қондалар бўйича тартибга солинади.

2-§. Ҳўжалик процессида тарафлар тушунчаси

Низоли ҳўжалик ишларида низо предметига нисбатан қарама-қарши бўлган икки тараф бўлади. Тарафлардан бири даъвогар, яъни ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилинишини илтимос қилиб даъво қўзгатган ёхуд манфаатини қўзлаб даъво тақдим этилган шахс ва иккинчи томонида жавобгар, яъни даъво юзасидан даъвогарни ҳуқуқ ва қонуний манфаатини бузганлиги учун суд томонидан жавоб бериш учун жалб этилган шахс бўлади. Шу тарзда низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг субъекти даъвогар деб фараз қилинса, низоли бурчнинг субъекти эса жавобгар сифатида фараз қилинади.

Ҳўжалик процессида тарафлар, яъни даъвогар ва жавобгар сифатида фуқаролар, (тадбиркорлар) шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари бўлиши мумкин.

Ҳўжалик процессида даъво фақат даъвогар томонидангина тақдим этилмасдан, балки бузилган ҳуқуқларнинг барча ҳолларда

ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида қонун судда даъво қўзғатиш ҳуқуқини бошқа шахсларга ҳам беради (ХПКнинг 43-44-моддалари).

Аммо суд ишининг ким томонидан қўзғатилишидан қатъий назар, низоли ҳуқуқ субъекти (манфаатдор шахс) жараёнда, барча ҳолларда даъвогар бўлиб кўрилади.

Низоли ҳуқуқ тўғрисидаги масалалар судда кўрилиши ва ҳал қилинишида тарафлар процесснинг бошқа иштирокчиларидан фарқ қилиб, ўзларига хос ҳуқуқларга эга бўладилар. Чунончи: даъвогар даъвонинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, даъво талабларининг миқдорини оширишга ёки камайтиришга ёхуд даъводан воз кечишга, жавобгар эса даъвога иқдор бўлишга ёки рад этишга ҳақли бўлади. Тарафлар жараённинг ҳар қандай даврида ишни келишув битими билан тамомлашлари мумкин (ХПКнинг 132-моддаси). Тарафларнинг бу ҳуқуқлари қонунга биноан суд назорати остида амалга оширилади.

Суд даъвогарнинг даъводан воз кечишини, жавобгарнинг даъвога иқдорлигини, башарти, бу ҳаракатлар қонунга ҳилоф бўлса ёки кимнинг бўлмасин ҳуқуқини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузса, қабул қилмайди ва тарафларнинг келишув битимини тасдиқламайди.

Тарафлар ўзларига берилган барча процессуал ҳуқуқлардан виждонан, инсофли равишда фойдаланишга мажбурлар. Жараёни чўзиш ёки бузиш мақсадида ҳар қандай ғайриқонуний ҳаракатлар қилинишига суд йўл қўймайди.

3-§. Процессуал иштирокчилик ва унинг турлари

Процессуал шерик иштирокчилик деб, муайян ҳужалик ишининг судда кўрилишида ҳар икки тарафдан ҳам бир неча даъвогарлар ёки бир неча жавобгарлар иштирок этишига айтилади.

ХПКнинг 37-моддасида кўрсатилганидек, даъво бир ёки бир неча даъвогарлар томонидан биргаликда ёхуд бир ёки бир неча жавобгарларга нисбатан қўзғатилиши мумкин.

Юқорида келтирилган қонунда белгиланганидек, даъвогарнинг ўрнини бир вақтнинг ўзида низоли ҳуқуқ бир неча субъектларга тегишли бўлганида бир неча шахслар (шерик даъвогарлар) эгаллашлари мумкин.

Даъво юзасидан жавобгар тараф ҳам бир неча шахслардан иборат бўлиши мумкин.

Даъвогар томонидан бўладиган шерик иштирокчилар одатда, фаол (актив) иштирокчилар ва жавобгар томонидан ишда қатнашадиган шерик иштирокчилар эса пасив иштирокчилар дейила-

ди. Агар жараёнда бир вақтнинг ўзида бир неча даъвогарлар ва бир неча жавобгарлар иштирок этсалар, аралаш шерик иштирокчилик тўғрисида сўз боради.

Процесда шерик иштирокчилик мажбурий ва номажбурий (факультатив) бўлиши мумкин. Шерик иштирокчилик турлари низонинг предмети нимадан иборат бўлишига ва шерик иштирокчилар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатнинг характерига қараб белгиланади.

Шерик иштирокчиларнинг ҳар қайсилари хўжалик жараёнида ҳар қандай даъвогар ва жавобгар каби процессуал ҳуқуқ ва процессуал бурчлардан тенг фойдаланадилар.

Хўжалик ишида иштирок этган шерик даъвогарлар ёки шерик жавобгарларнинг биронтаси томонидан бериладиган шикоят аризасига уларнинг ҳар қайсиси қўшилиш ҳуқуқига ҳам эга бўладилар.

Шерик иштирокчилар ишнинг судда юритилишини ўз шерикларидан бирига топширишлари мумкин.

4-§. Ишга дахлдор бўлмаган (тегишсиз) тарафни алмаштириш

Даъвогар шахс ҳуқуқининг бузилганлиги ва шу муносабат билан унинг ўзи даъвогар бўлиши ва бу низоли ҳуқуқни бузувчи жавобгар сифатида кўрсатилган шахснинг айнан ўзи жавобгар бўлишлиги суд мажлисида, ишни атрофлича, ҳолисона (объектив) равишда текшириш натижасида аниқланади.

Ишнинг кўрилишида аксарият ҳолларда даъвогар ҳам, жавобгар ҳам даъво аризасида кўрсатилган шахслар бўлади. Аммо баъзи ҳолларда жараёнда ё даъвогар, ё жавобгар тараф, ёинки ҳар икки томон ҳам хатолик билан ишга жалб этилишлари туфайли дахлдор бўлмаган (тегишсиз) тараф (тарафлар) бўлиб чиқиши, яъни даъвогар даъво иши кўзгатишга ҳақли бўлмаган тараф, жавобгар эса мазкур даъво юзасидан жавоб беришга мажбур бўлмаган шахс бўлиб топилиши мумкин. Шундай ҳолатларни назарда тутиб, қонун ишга дахлдор-тегишсиз бўлмаган тарафни суднинг ташаббуси билан ёки прокурорнинг талаби бўйича ёинки тарафлардан бирининг илтимосига кўра бошқа дахлдор-тегишли тараф билан алмаштиришга йўл қўяди.

Суд ишни текшириш вақтида аризани талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс томонидан кўзгатишганини ёки жавоб бериши лозим бўлмаган шахсга нисбатан кўзгатишганини аниқласа, дастлабки даъвогарни ёки жавобгарни дахлдор (тегишли) даъвогар ёки жавобгар билан алмаштиришга йўл қўйиши мумкин.

Ишга дахлдор бўлмаган даъвогар деб низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг ўзига тегишли бўлиши тўғрисида даъво қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлмаган даъвогарга айтилади.

Хўжалик суди даъво тақдим этиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс томонидан ёки даъво бўйича жавоб бериши лозим бўлмаган шахсга нисбатан тақдим этилганини аниқласа, ҳал қилув қарори қабул қилинганга қадар, даъвогарнинг розилиги билан дастлабки даъвогар ёки жавобгарнинг ишга дахлдор даъвогар ёки жавобгар билан алмаштиришига йўл қўйилиши мумкин.

Ишга дахлдор бўлмаган тараф хўжалик судининг ташаббуси билан алмаштирилиши мумкин, бироқ даъвогар ўзининг бошқа шахс билан алмаштирилишига рози бўлмаса, бу шахс ишда низо юзасидан мустақил талаблар билан арз қилувчи учинчи шахс сифатида қатнашишга ҳақли ва бу ҳақда суд ушбу шахсни хабардор қилади.

Агар даъвогар жавобгарни бошқа шахс билан алмаштиришга рози бўлмаса, суд даъвогарнинг розилиги билан бу шахсни иккинчи жавобгар сифатида ишга жалб қилиши мумкин.

Ишга дахлдор бўлмаган тараф алмаштирилганлиги тўғрисида суд ажрим чиқаради.

Ишга дахлдор бўлмаган тараф алмаштирилганидан сўнг ишни кўриш янгидан бошланади.

Тарафлардан бири алмаштирилганидан кейин ёки ишга мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахс ёхуд иккинчи жавобгар жалб қилинганидан кейин тарафларга иш учун лозим ҳужжатларни тўплаш, жараёнга тайёрланиш имкониятини бериш мақсадида ишнинг янгидан кўрилиши бошқа вақтга қолдирилади.

5-§. Процессуал ҳуқуқий ворислик (ҳуқуқни қабул қилиш)

Низоли ёки ҳал қилув қарори билан аниқланган ҳуқуқий муносабатдан тарафларнинг бири, учинчи шахс ёки уларнинг қонуний вакили чиқиб кетган ҳолларда (фуқаронинг ўлими, юридик шахснинг тугатилиши ёки уни қайта ташкил этилиши, талабдан бошқа шахс фойдасига воз кечиш қарзнинг бошқа шахсга ўтказилиши) суд бу тарафни унинг ҳуқуқини қабул қилувчи шахс-ҳуқуқий ворис билан алмаштиришга йўл қўяди. Жараённинг ҳамма босқичида процессуал ҳуқуқни қабул қилиш мумкин (ХПКнинг 39-моддаси).

Процессуал маънода ҳуқуқнинг қабул қилиниши (ҳуқуқий ворислик) — судда даъво предмети бўлган моддий ҳуқуқнинг қабул қилиниши муносабати билан рўй беради.

ХПКнинг 39-моддаси 2-қисмида кўрсатилганидек, ҳуқуқий ворис процессга киришгунига қадар амалга оширилган барча ҳаракатлар ҳуқуқий ворисга ўрнини бўшагиб берган шахсга қай даражада мажбурий бўлган бўлса, ҳуқуқий ворис учун ҳам шу даражада мажбурийдир.

Агар процессда тарафлардан бири, масалан, ишга дахлдор бўлмаган тараф тегишли тараф билан алмаштирилишида хўжалик ишининг кўрилиши янгидан бошланса, процессуал ҳуқуқнинг бошқа шахс томонидан қабул қилинишида унга иш материаллари билан танишиш учун вақт ва имконият берилиб, ишни кўриш давом эттирилаверади, янгитдан бошланмайди.

Ҳуқуқий ворис (ҳуқуқ қабул қилиш) процесснинг ҳар қандай босқичида амалга оширилиши мумкин. Ҳуқуқий вориснинг процессга киришганлигини хўжалик суди тегишли ажрим билан расмийлаштиради.

6-§. Учинчи шахслар тушунчаси

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, низонинг ҳал этилишида тарафлардан ташқари бошқа шахслар ҳам манфаатдор бўладилар. Бундай шахсларнинг манфаати ҳуқуқий манфаат бўлиб кўрилади, чунки иш юзасидан чиқарилган суд қарори маълум даражада уларнинг моддий ҳуқуқига таъсир этиши, ишнинг хўжалик судида ҳал этилиши натижасида уларга нисбатан муайян ҳуқуқ ёки мажбурият вужудга келтирилиши мумкин. Шу туфайли бу шахслар ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида бошланган хўжалик ишига кириб бориши ёки бошланган процессда ишгирок қилиш учун хўжалик суди томонидан жалб этилишлари мумкин. Шунинг учун улар учинчи шахслар деб аталадилар.

Учинчи шахс манфаатларининг мазмунига ва иш юзасидан чиқарилган қарор билан боғлиқ бўлган оқибатларга қараб бундай шахслар мустақил талаб билан арз қилувчи (мустақил даъво қилувчи) учинчи шахсларга ва мустақил талаб билан арз қилмайдиган (мустақил даъволари бўлмаган) учинчи шахсларга ажратиладилар.

Мустақил даъво қилувчи учинчи шахслар. Даъвогар билан жавобгар ўртасидаги низонинг предметига нисбатан бошқа шахс томонидан шу предмет (нарс) ни ўзига тегишли бўлиши тўғрисида арз қилувчи шахс — мустақил даъво қилувчи учинчи шахс деб аталади.

ХПКнинг 41-моддасига асосан низонинг предметига нисбатан мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахслар хўжалик суди ҳал қилув қарорини чиқаргунига қадар ишга киришишлари мумкин.

Учинчи шахснинг процессуал ҳолати даъвогарники билан баробардир, бошқача қилиб айтганда, бундай учинчи шахс даъвогар бўлиб ҳисобланади, дастлабки тарафлар эса, жавобгар бўлиб кўриладилар. Шу туфайли учинчи шахс даъвогарнинг ҳамма процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади ва унинг ҳамма процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олади.

Дастлабки даъвогардан (даъво) учинчи шахснинг фарқи фақат шундаки, аризачи (даъвогар) даъво талаби билан ишни бошласа, учинчи шахс биров (бошқа шахс) томонидан бошланган процессга киришади.

Мустақил даъво қилувчи учинчи шахснинг процессда иштирок этишига йўл қўйилиши тўғрисидаги илтимоси, агар ишнинг судда кўришига тайёрлаш даврида қилинган бўлса, судья томонидан кўрилади, агар ишни мазмунан кўриш ҳайъатда бўлса, суднинг тўла таркибида ҳал қилинади. Бу тўғрида илтимосни кўришда суд икки ҳолатни: биринчидан, учинчи шахс сифатида процессда иштирок этиш учун қонунда назарда тутилган асоснинг бўлиши-бўлмаслигини ва иккинчидан, ҳар икки низонинг бир процессда ҳал қилиниши мақсадга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигини эътиборга олади.

Учинчи шахс иштирок этиши лозим бўлган ҳужалик ишининг барча манфаатдор шахслар қатнашгани ҳолда кўрилиши биринчидан, суд ва тарафларнинг вақтларини анча тежашликка имкон беради; иккинчидан, агар дастлабки мулкчий низо алоҳида кўрилса, бу тўғрида чиқарилган қарорга мувофиқ, низоли мулкнинг кейинчалик сотилиши ёки ишлатиб юборилишининг олди олинади; учинчидан, низоли ҳуқуқни алоҳида-алоҳида кўрилганида, бу ишлар юзасидан қарама-қарши ҳал қилув қарорларининг чиқарилмаслиги мумкин бўлади.

Мустақил талаблари бўлмаган учинчи шахслар. Учинчи шахснинг манфаати ҳамма вақт низонинг предметига нисбатан мустақил талабга эга бўлавермайди. Баъзан дастлабки тарафларнинг иши юзасидан қарор чиқарилиши муносабати билан процессдаги тарафлардан бирига нисбатан учинчи шахснинг қандайдир ҳуқуқ ва мажбурият пайдо бўлиши, шу туфайли учинчи шахс низонинг предметини талаб қилмаса ҳам, қонуний ва асосли қарор чиқартиришга кўмаклашади.

Дастлабки тарафлар ўртасидаги низо юзасидан чиқарилган қарор учинчи шахснинг (бошқа бир фуқаро ёки ташкилотнинг) ҳуқуқ ва бурчларига таъсир этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ХПКнинг 42-моддасида кўрсатилганидек, низонинг предметига нисбатан мустақил талаблари бўлмаган учинчи шахслар, агар иш бўйича чиқариладиган ҳал қилув

қарори уларнинг тарафлардан бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этадиган бўлса, суднинг ҳал қилув қарори чиқарилгунга қадар мустақил даъволари бўлмаган учинчи шахслар сифатида даъвогар ёки жавобгар томонида ишда қатнаша оладилар.

Низонинг предметига нисбатан мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахслар тарафининг ҳуқуқларидан фойдаланадилар ва процессуал мажбуриятларини бажарадилар, даъвонинг асоси ёки предметини ўзгартириш, даъво талабининг миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш, шунингдек даъводан воз кечиш, даъвони тан олиш ёки келишув битими тузиш, суд ҳужжати-нинг мажбурий тарзда бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқи бундан мустасно.

Учинчи шахс билан процессдаги тарафлардан бирининг манфаатлари фақат иш юзасидан қарор чиқарилгунча бир-бирига тўғри келиб, кейинчалик буларнинг манфаатлари бир-бирига зид келади. Учинчи шахс моддий-ҳуқуқий жиҳатдан ишда тараф бўлиб ҳисобланмаса ҳам, иш юзасидан чиқарилган қарор унга бевосита жорий қилинмаса ҳам, аммо у ишнинг судда кўрилишида тарафларга бериладиган қатор процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади ва зиммасига мажбуриятлар олади.

Учинчи шахс ҳам тарафларга (яъни даъвогар ва жавобгарга), гувоҳлар ва экспертларга саволлар бериб, зарур ҳужжатларни судга топшириб, ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлашда процессда фаол қатнашади.

ОЛТИНЧИ БОБ

**ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССИДА БОШҚА ШАХСЛАРНИНГ
ҚОНУНИЙ ҲУҚУҚ ВА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ
ҚИЛУВЧИ ШАХСЛАР****1-§. Хўжалик ишларини судда кўришда прокурорнинг иштирок
этиш асослари ва шакли**

Амалдаги Хўжалик процессуал кодексига низоли ва алоҳида тоифадаги ишларни кўриш жараёнида прокурорга, давлат органлари ва бошқа органлар зиммасига манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ваколати юклатилган.

Манфаатдор шахслардан ташқари давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида хўжалик судига мурожаат қилиш ҳуқуқи ХПКнинг 6-моддасида кўрсатилганидек, прокурор ва давлат органлари ва бошқа органларнинг аризалари бўйича даъво тақдим этишлари мумкинлиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 120-моддасига кўра, прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадилар.

Прокурорнинг ташкилий фаолиятидаги муҳим хусусияти унинг ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари, маҳаллий органлар ва мансабдор шахслардан мустақиллигидир.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг «Хўжалик судларида ишларни кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари ҳақида»ги 1998 йил 31 декабрдаги буйруғида хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, судларга даъво аризаларни киритиш, шартнома мажбуриятларини бажармаганлиги учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини таъминлаш ва бошқа қатор вазифалар прокуратура фаолиятининг бу йўналишини жиддий фаоллаштиришни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳамма вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, давлат назорати идоралари, ҳокимлар, шунингдек кимга бўйсунлишидан, кимнинг тасарруфида бўлишидан ва мулкчилик шаклидан қатъий назар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, ҳарбий қисмлар, мансабдор шахслар, шунингдек фуқаролар томонидан қонунларни аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош Прокурори ва унга бўйсунувчи қуйи прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Хўжалик ишлари билан боғлиқ бўлган қонунларнинг бажарилиши юзасидан ваколатини таъминловчи прокурор хўжалик ишлари бўйича судлар томонидан қонуний ва асосли қарор чиқарилишига, судларнинг мустақиллиги ва фақатгина қонунга бўйсуниб принципига қатъий риоя этиш фаолиятини таъминлаш билан одил судловни амалга оширишга кўмаклашадиган суд юритишидаги ваколатини амалга оширади.

Прокурор ҳамма ишлар бўйича суд мажлисида иштирок этишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судига даъво аризаси Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ёки унинг ўринбосари, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар хўжалик судига эса Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар прокурорлари ҳамда уларга тенглаштирилган прокурорлар ёки уларнинг ўринбосарлари тақдим этади.

Даъво тақдим этган прокурор келишув битими тузишдан ташқари даъвогарнинг барча ҳуқуқларидан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради.

Прокурорнинг ўз даъвосидан воз кечиши даъвогарни ишни мазмунан кўриб чиқишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Прокурор томонидан ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида тақдим этилган даъводан даъвогарнинг воз кечиши аризани кўрмасдан қолдиришга олиб келади.

Қонунда назарда тутилган ёки суд ишга прокурор қатнашиши зарур деб тошган ҳолларда ишни кўришда прокурор иштирок этиши шарт (ХПКнинг 43-моддаси).

Юқорида келтирилган қонун прокурорнинг хўжалик процессида икки шаклда иштирок қилишини: биринчидан, ариза бериш йўли билан иш бошлашени ва иккинчидан, манфаатдор шахс томонидан кўзғатилган ишни кўришда жараён бошланишидан бошлаб қатнашиш ҳуқуқига эга эканлиги назарда тутилади.

Демак, прокурор ХПКнинг 6-моддасига мувофиқ ўз ташаббуси билан ишга киришишидан ташқари, суд ташаббуси (қарори) бўйича ҳам, шунингдек қонуннинг махсус, тўғридан-тўғри кўрсатмасига биноан ҳам ишга жалб қилиниши мумкин.

«Прокуратура тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига кўра, прокурор хўжалик ишларини кўзғатиш мақсадида ариза билан судга муурожаат этишлиги белгиланган.

Прокурор судларда ишни кўриб чиқишда, иштирок этишдаги ўз ҳуқуқ доирасида, ишни судда кўришга тайёрлашда, ишларни биринчи инстанция судида апелляция, кассация ва назорат тартибида кўриб чиқишда қатнашиш ишларни кўриб чиқиш вақти-

да келиб чиққан масалалар юзасидан ўз хулосасини бериш ҳуқуқига эга.

Прокурор манфаати кўзланган шахснинг ўрнига ўтмайди, бу шахс ишда даъвогар бўлганича қолади. Прокурор талаб қилувчи тарафнинг баъзи ҳуқуқларидан фойдалана олмайди, чунончи прокурор жавобгар тараф билан келишув битимини туза олмайди, прокурорга нисбатан муқобил даъво қўзғатиш мумкин эмас, прокурор суд божи тўламайди ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг «Хўжалик судларида ишларни кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари ҳақида»ги 1998 йил 31 мартдаги буйруғида қуйидаги низоларнинг хўжалик судларида кўрилишида прокурор иштирокини мажбурийлиги белгилаб қўйилган:

а) прокурор даъвоси билан қўзғатилган хўжалик ишларида;
 б) давлат мулкни ҳимоя қилиш билан боғлиқ низоларида;
 в) юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилашда;
 г) халқаро ва давлатлараро шартномалар, келишувлар бўйича низоларда;

д) банкрот деб эълон қилиш ҳақидаги ишларда;

е) давлат бошқарув органлари ва фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқий ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларда;

ё) контрактация шикоятлари билан боғлиқ низоларда;

ж) давлат рўйхатига олишни рад этганлик ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатига олишдан бош тортганлик ҳақидаги шикоятлар бўйича қўзғатилган хўжалик ишларида;

з) давлат назорат органларининг акцептсиз ундириш ҳақидаги ҳужжатларни ижро этиш мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги низоларда;

к) табиатта етказилган зарардан келиб чиққан низоларда;

л) прокурор протестларининг муҳокамасида.

Прокурор ишда қандай шаклда иштирок қилса ҳам, у ҳамма вақт хўжалик суди фаолиятини эмас, балки судда қонуннинг амалга оширилиши ва жариялигини таъмин қилувчи ва одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахс бўлиб қолаверади. Шу сабабли прокурор процессда қайси томоннинг ҳуқуқини ҳимоя қилишига қарамасдан, процессда қайси тарафнинг ҳуқуқи бузилса, барча ҳолларда ана шу бузилишга қарши чиқиши лозим.

Прокурорнинг протест билдириш ҳуқуқи — унинг биринчи инстанция судида иштирок қилиш-қилмаслигига боғлиқ эмас, бинобарин апелляция, кассация протестини ишда иштирок этиши прокурорлар Тошкент шаҳар, вилоят ва юқори турган прокурор-

лар бера оладилар. Юқори инстанция судида протест кўрилганида прокурор иштирок этади ва протестни қувватлайди.

Агар тарафлардан бири суд қарори устидан шикоят аризаси берган бўлса, бу шикоят судда кўрилишида прокурор, гарчи ўзи протест бермаган бўлса ҳам, иштирок эта олади ва ўзининг оғзаки ва ёзма хулосасини беради.

Прокурор биринчи, апелляция ва кассация инстанция судларида иштирок этишдан ташқари, юқорида айтилганидек, хўжалик суди қарорларининг қонуний кучга киргандан кейин ҳам уни ижросида иштирок этишга ҳақлидир. Унинг бу ҳуқуқи суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажримлари ва қарорлари юзасидан протест келтиришдан иборат. Назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқи ХПКнинг 193-моддасида кўрсатилган шахсларга берилган.

Назорат тартибида берилган протест судда кўрилишида прокурорнинг иштирок этиши шарт ва иш бўйича ўзи ёки юқори турган прокурор келтирган протестни қувватлайди, ваколатли шахсларнинг берган протести бўйича иш юзасидан хулоса беради.

2-§. Ишда давлат органлари ва бошқа органларнинг иштироки

Давлат идоралари, муассасалар, корхоналар ҳамда жамоат ташкилотлари қонунда кўрсатилган ҳолларда давлат ва жамиятнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво тақдим этишлари мумкин. Даъво тақдим этган мазкур органлар даъвогарнинг келишув битими тузиш ҳуқуқидан ташқари барча ҳуқуқларидан фойдаланади ва мажбуриятларини бажаради. Ушбу органларнинг тақдим этилган даъволардан воз кечиши даъвогарни низони мазмунан кўришни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Давлат органи ёки бошқа орган томонидан даъвогарнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида кўзғатилган даъводан даъвогарнинг воз кечиши аризани кўрмасдан қолдиришга олиб келади.

Давлат органлари ва бошқа органларнинг хўжалик судларида иштироки-фуқаролик процессидаги бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этишига (ФПКнинг 48-моддаси) ўхшаб кетади. Уларнинг фарқи шундаки, хўжалик ишларини суд давлат ва жамият манфаатларини қонунда кўрсатилган ҳоллардагина ҳимоя қилиш мақсадида даъво тақдим қилиш билан судга мурожаат этиш назарда тутилган. Демак, судда иштирок этувчи бу органлар иш юзасидан фақат хулоса

бериш учун қатнашмайдилар, улар иш бўйича манфаатдор бўлмасалар ҳам бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини қонунда назарда тутилган ҳоллардагина ҳимоя қилиш мақсадида иштирок этадилар.

ФПКнинг 48-моддаси мазмунига кўра эса, унинг мақсади аввало бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш эканлиги белгиланган.

Фуқаролик процессида давлат бошқаруви идоралари, қонунда кўрсатилган ҳолларда, ўзларига юкланган вазифаларни бажариш мақсадида хулоса бериш учун ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқларини ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш учун суднинг таклифига мувофиқ процессда иштирок этишга жалб этилишлиги ёки ўз ташаббуслари билан процессда қатнашишлари мумкинлиги белгиланган.

Давлат органлари ва бошқа идораларнинг ҳўжалик ишларини кўришда иштирокининг процессуал ҳуқуқий ҳолати прокурорнинг процессда иштирокига ўхшаб кетади. Бу идоралар давлат ва жамиятнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида низоли ишни ҳал этиш ҳақида претензия (талабнома) тартибига риоя қилмасдан ҳўжалик судига мурожаат этишга ҳақли.

Юқорида кўрсатилганидек, давлат идораларининг ҳўжалик процессида қатнашишидан мақсад — давлат, ташкилотлар, ҳўжалик субъектлари манфаатларини ҳимоя қилиш ва суд идораларига ҳолисона, қонуний ва адолатли ҳал қилув қарорини чиқаришда ёрдам кўрсатишдан иборат бўлади. Худди шундай мақсадларда ҳўжалик процессида давлат бошқарув идоралари ҳисобланган ер бўлимлари, молия бўлимлари, кредит муассасалари, ижтимоий таъминот идоралари ва бошқа ташкилотлар ҳам қатнашишлари мумкин.

Қонунга биноан тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда ҳўжалик процессида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво кўзғатиш йўли билан жамоат ташкилотлари, шунингдек корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг вакиллари иштирок этишлари мумкин. Масалан, «Фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги янги таҳрирдаги 1999 йил 14 апрел қонунинда¹, фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) қонунларда кўзда тутилган ҳолларда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларида, суд идораларида, корхона, муассаса ва ташкилотлар билан бўладиган муносабатларда фуқаролар манфаатларини ҳимоя қилиши кўрсатилган.

Юқорида кўрсатилган ташкилотлар (фақат қонун билан назарда тутилган айрим ҳоллардагина) низоли ҳўжалик ҳуқуқий муно-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотиномася. 1999 йил.

сабатларнинг субъекти бўлмасдан, процессда ўзларининг моддий субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилмасдан, балки уларга берилган ҳуқуқ доирасида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб процессда иштирок этадилар. Улар ўзларига юклатилган ҳуқуқ ва бурчларни амалга ошириш билан судда қонуний ва асослантирилган ҳал қилув қарорини чиқарилишигагина манфаатдор бўладилар. Бу идораларнинг манфаатдорлиги фақат процессуал характерга эга эканлигига аҳамият бериш лозим.

Ишни судда кўришда иштирок этишнинг процессуал шакли бўйича ХПКнинг юқорида келтирилган 44-моддасида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳўжалик процессида ҳимоя қилишнинг процессуал қондалари кўрсатилган. Иштирок этишнинг биринчи шаклига кўра, улар даъво билан судга мурожаат этиш орқали давлат бошқарув идоралари, муассасалар, корхоналар ҳамда жамоат ташкилотларининг қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини, қонуний манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Давлат органлари ва бошқа органлар давлат ва жамиятнинг ҳуқуқи ёки қонуний манфаатлари бузилиши тўғрисида маълумот олганларида бу идоралар ўз ташаббуслари бўйича ҳўжалик ишларини кўзгагишлари ҳам мумкин.

Давлат органлари ва бошқа органларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятлари. Давлат органлари ва бошқа органлар ҳўжалик процессида иштирок этиш шаклларида қатъий назар, суддаги субъектлар қаторида муайян процессуал ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган шахслар бўлиб кўриладилар. Қонун ХПКнинг 35-моддаси бу шахсларни ишда иштирок этувчи шахслар жумласига киритган. Бу қоидада кўрсатилишича:

ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусха кўчириш, рад қилиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, саволлар бериш, илтимосномалар киритиш, ҳўжалик судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни кўриш давомида туғиладиган барча масалалар бўйича ўз важларини, ҳулосаларини тақдим қилиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, важларига эътироз билдириш, суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш ҳамда уларга берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Давлат органлари ва бошқа органлар ишда иштирок этувчи бошқа шахслар каби процессуал мажбуриятларга эгадирлар ва улар ўзларига тегишли барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишлари шарт.

Ишда давлат органлари ва бошқа органлар тараф бўлиб кўрил-

масалар ҳам, ўзларининг талабларини асослашлари лозим ва шу муносабат билан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича арз билан мурожаат этган даъвогар каби, муайян процессуал ҳаракатлар қилишга, чунончи: суд мажлисида биринчи бўлиб баёнотлар беришга ва музокарада сўзлашга ҳақли бўлади. Улар даъвогарлар қандай ҳуқуқлардан фойдалансалар, шундай ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Давлат органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари келишув битимлари туза олмайдилар, уларга нисбатан муқобил қарши даъволар ҳам қилиниши мумкин эмас.

Хўжалик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилинишида давлат органлари ва ташкилотларнинг иштирок этишларига йўл кўйилиши хўжалик процессуал ҳуқуқининг келгусида яна ҳам демократлаштирилишининг намоёни бўлиб кўрилади, давлат ҳамда бошқа ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эгадирлар.

3-§. Судда вакиллик қилиш тушунчаси, асослари ва турлари

Хўжалик судида вакиллик қилиш учун қонун, фуқаролик ҳуқуқидаги вакиллик каби фуқароларга ва юридик шахсларга уларни тегишли ҳуқуқ ва бурчларни ваколат берувчи шахс томонидан бошқа шахс (вакил)лар воситасида амалга ошириш ҳуқуқини беради.

Қонунда кўрсатилганидек, юридик шахслар (ташкилот)нинг суд ишларини ўз раҳбарлари ёки вакиллари томонидан юритади, фуқаролар ўз ишларини судда шахсан ўзлари ёки вакиллари орқали юритишлари мумкин. Фуқаролар суд ишида шахсан қатнашиб туриб, вакилни ҳам ишга жалб этишга ҳақлидир.

Вакиллар юқорида кўрсатилган шахслар номидан ва уларнинг манфаатини кўзлаб судда иш юритиш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга оширувчи шахслар бўлиб ҳисобланади.

Судда вакиллик қилиш деб манфаатдор шахснинг топшириғи бўйича ёки қонунда назарда тутилган барча асосларга кўра процессуал ҳаракатларни амалга оширишга айтилади.

Судда вакиллик қилиш институтининг аҳамияти фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳақиқатни ҳолисона белгилаш, низонинг мазмуни юзасидан тўғри қарор қабул қилишда судга кўмаклашишдан иборатдир.

Қонун ҳамма суд инстанцияларида кўриладиган хўжалик ишларида вакилларнинг қатнашишига йўл кўяди.

Судда хўжалик ишларини вакиллар орқали юритиш хўжалик процессуал ҳуқуқ назариясида суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқни таъминлаш усулларида бири бўлиб кўрилади.

Кимларнинг қандай асослар ва мақсадларда судда вакиллик қилишлари мумкинлиги қонунда кўрсатилган.

Хўжалик судида ташкилотларнинг ишларини уларнинг қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида берилган ваколатлар доирасида иш кўрадиган органлари ҳамда вакиллари олиб боради.

Ташкилотларнинг раҳбарлари, бошқа шахслар таъсис ҳужжатларига мувофиқ хўжалик судига уларнинг хизмат мавқеларини ёки ваколатини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этадилар.

Фуқаролар ўз ишларини хўжалик судида шахсан ўзлари ёки вакиллари орқали юритишлари мумкин. Фуқаронинг ишда шахсан иштирок этиши уни иш бўйича вакилга эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди (ХПКнинг 49-моддаси).

Хўжалик ишлари бўйича процессда қатнашувчи вакил, ваколат берувчининг турли процессуал ҳаракатларини амалга оширади. Вакиллик қилувчи ваколат берувчи шахс номидан низо билан боғлиқ процессуал ҳужжатлар тўшлайди, суд мажлисида қатнашадди, суд процессидаги турли саволларга жавоб беради.

Вакил фақат ваколатномада кўрсатилган ҳаракатларни бажаришга ҳақли. Ваколат берувчи ишда ҳамisha манфаатдор субъект бўлиб кўрилади. Вакиллик қуйидаги турларга бўлинади:

Қонуний вакиллик. Хўжалик судида иш юритиш учун тегишли тарзда расмийлаштирилган ваколатга эга бўлган ҳар қандай фуқаро хўжалик судида вакил бўлиши мумкин.

Тўла муомала лаёқатига эга бўлмаган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини хўжалик судлов ишларини юритишда уларнинг қонуний вакиллари — ота-онаси, фарзандликка олганлар, васий ёки ҳомийлари ҳимоя қиладилар. Қонуний вакиллари хўжалик судида иш юритишни ўзлари танлаган бошқа вакилга топширишлари мумкин.

Қонуний вакилликни вужудга келиши учун турли юридик фактлар — қариндошлик, фарзандликка олиш, васий ва ҳомий тайинлаш асос бўлади.

Белгиланган тартибда васийлар ва ҳомийлар барча муассасаларда, жумладан суд органларида ҳам, махсус ваколатнома олмасдан, васийликда бўлган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Қонунда кўрсатилган ҳолларда тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлмаган шахслар, агар улар тадбиркорлик фаолияти билан шуғуллансалар ўзларининг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида процессда иштирок этишга ҳақлидирлар.

Шартномали (ихтиёрий) вакиллик. Тарафлар томонидан ихтиёрий равишда сайланиб, белгиланадиган вакиллик суд амалиётида кўп учрайди. Ихтиёрий вакилликда тарафларнинг, яъни ваколат берувчининг эрклири бўйича белгиланиб, кўпинча топшириқ ёки меҳнат шартномаси билан расмийлаштирилади.

Шартнома бўйича (ихтиёрий) вакилликка биноан ишонч билдирувчи ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича судда иш юритишни бошқа шахсга — вакилга топширади.

Ихтиёрий вакил сифатида судда, ақсарият ҳолатларда адвокатлар қатнашадилар. Адвокатлар ҳайъатининг аъзолари ваколатлари бўлса, фуқаролар ва ташкилотларнинг манфаатларини судда ҳимоя қилувчи вакил бўлиб ҳисобланадилар. Адвокатлар тарафларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи вакил бўлибгина қолмасдан, балки ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлашда ва унинг тўғри ҳал қилинишида судга кўмаклашиб, одил судловни амалга оширишда ёрдам ҳам берадилар. Адвокатларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасида Адвокатура тўғрисида 1996 йил 27 декабрдаги Қонун;¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 13 мартдаги қарори билан тасдиқланган «Адвокатлик бюрolari, ҳайъатлари, фирмаларини давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароларига адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияларини бериш тартиби тўғрисида»ги Низомда белгиланган.

Юридик шахсларнинг вакиллиги. Юридик шахсларнинг ишларини судда уларнинг қонун, устав ёки Низом бўйича берилган ваколат доирасида ҳаракат қилувчи органлари ёки уларнинг вакиллари юритади.

Юридик шахс органи сифатида ишда қатнашаётган ташкилотларнинг раҳбарлари, ўзларининг хизмат лавозимлари ёки ваколатларини тасдиқлайдиган ҳужжатларни судга тақдим этадилар. Ташкилотлар номидан бериладиган ишончнома ташкилот раҳбари томонидан имзоланиб, имзо ташкилот муҳри билан тасдиқланади.

Ташкилотнинг раҳбари судга ўзларининг хизмат лавозимларини тасдиқлайдиган ҳужжатлар тақдим этадилар.

Ташкилот раҳбарининг ўз муассасаси ёки корхонасининг иши бўйича бевосита шахсан иштирок этишини, шунингдек ҳайъат орган аъзоларидан бирининг иштирок этишини юридик шахс вакилининг иштирок этиши сифатида кўрилиши мумкин эмас.

Юридик шахсларнинг вакиллигига кўра процессда юридик шахс

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997 йил, 2-сон, 54-62-бетлар.

органларининг эрки бўйича ҳам иштирок этишини фараз қилади, ammo юридик шахсларнинг вакиллик қилишларига асос қўпинча топшириқ шартномаси бўлмасдан, балки меҳнат шартномаси бўлади.

Аксарият корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг ходимлари таркибида юристконсултлар ҳам бўлади. Юридик шахсларнинг ишлари бўйича судда вакиллик қилиш бурчи уларга юклатилади. Баъзи ҳолларда юридик шахс вакили топшириқ шартномаси бўйича ҳам хўжалик ишида иштирок этиши мумкин. Бундай ҳолларда вакилга тегишли ваколат юридик шахс органи томонидан берилган бўлиши керак.

Процессда юридик шахс вакилининг иштирок этиши хўжалик суди мажлисида ташкилот раҳбарининг ҳам бевосита иштирок этишига тўсқинлик қилмайди.

Судда вакиллик қилувчининг ҳуқуқлари (ваколатлари). Хўжалик судида вакиллик қилувчи ўзига қонун, устав, Низом ва шартнома билан белгиланган ҳуқуқларга эгадир. Вакил ваколатнома берувчининг манфаатларини кўзлаб процессуал ҳаракатлар қилиш, ишнинг судда кўрилишида муайян далилларни келтириш, уларнинг текширилишини илтимос қилиш, далилларни баҳоланиши, фактларнинг белгиланиши, муайян ҳуқуқий меъёрларнинг татбиқ қилиниши тўғрисида ўз фикрини айтишга ҳақлидир.

Судда вакиллик қилувчи баъзи махсус ҳуқуқларни тарафлар даъвогар, жавобгар томонидан берилган ваколатномада ифода этилган бўлсагина амалга ошира олади.

Чунончи, вакил ХПКнинг 52-моддаси мазмунида англашилишича, хўжалик судида иш юритиш ваколатлари вакилга уни вакил қилган шахс номидан барча процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқини беради, даъво аризасини имзолаш, ишни ҳакамлар судига топшириш, даъво талабларидан қисман ёки бутунлай воз кечиш ва даъвони таъ олиш, даъво предметини ёки асосини ўзгартириш, келишув битимини тузиш, ваколатларни бошқа шахсга топшириш (ишониб топшириш), суд ҳужжати устидан шикоят қилиш, протест келтириш тўғрисидаги аризани имзолаш, суд ҳужжатининг мажбурий тартибда ижро этилишини талаб қилиш, ундирилган мол-мулк ёки пулни олиш бундан мустасно. Вакилнинг ушбу моддада кўрсатиб ўтилган ҳаракатларнинг ҳар бирини амалга оширишга бўлган ваколатлари вакил қилаётган шахс берган ишончномада махсус назарда тутилган бўлиши керак.

Вакилга бериладиган ваколатнинг расмийлаштирилиши тўғрисидаги қондалар ХПКнинг 51-моддасида берилган бўлиб, унга кўра вакилнинг ваколоти қонунга мувофиқ берилган ва расмийлаштирилган ваколатномаларда (ишончномада) ифодаланган бўлиши лозим.

Ташкилот номидан берилган ишончномага унинг раҳбари ёки таъсис ҳужжатларидан шундай ваколат берилган бошқа шахс имзо чекади ва бу имзо ташкилотнинг муҳри билан тасдиқланади.

Фуқаро томонидан берилаётган ишончнома нотариал тартибда, шунингдек ишончномани берувчи ишлаётган ёки ўқиётган ташкилот томонидан, яшаб турган жойи бўйича фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи, уй-жойлардан фойдаланиш ташкилоти томонидан ва у даволанаётган стационар муассасасининг маъмурияти томонидан, агар ишончнома ҳарбий хизматчи томонидан берилаётган бўлса — тегишли ҳарбий қисм қўмондонлиги томонидан тасдиқланиши мумкин. Жазони ижро этиш муассасаларидаги шахсларнинг ишончномаси тегишли муассасанинг бошлиғи томонидан тасдиқланади.

Адвокатнинг ваколати қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланади.

ЕТТИНЧИ БОБ**ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР****1-§. Хўжалик процессида исботлаш ва далиллар тушунчаси.
Исботлаш предмети**

Исботлаш тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг судга далиллар келтиришидан, баёнотлар беришларидан, қарши томоннинг тушунтиришларидан ва келтирилган далилларга қарши эътироз билдиришдан, далилларни таҳлил қилишдан, низоли фактлар тўғрисидаги далиллардан хулосалар чиқаришдан иборат бўлади.

Судда исботлашнинг мақсади процессуал қонунда кўрсатилган тартибда муайян хўжалик ишини ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилашдан иборат.

Судда низоли хўжалик даъвоси қўзғатилганида, аввало тарафлардан исбот келтириш, яъни даъво талабининг асосли бўлишligини ёинки унинг асосsizлигини исботлаш талаб қилинади.

Хўжалик процессида исботлаш воситалари далиллар бўлиб ҳисобланади. Судга оид далиллар деб хўжалик иши учун аҳамиятли бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотларни олишнинг қонун билан белгиланган процессуал воситаларига ва исботлаш аҳамиятга эга бўлган фактларнинг ўзига айtilади.

ХПКнинг 54-моддасида далиллар тушунчаси берилган ҳамда нималарнинг далил ва исботлаш воситалари бўлишligи кўрсатилган. Бу моддада белгиланишича, қонунларда назарда тутилган тартибда олинган маълумотлар иш бўйича далиллар бўлиб, улар асосида хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахсларнинг талаблари ва эътирозларини асословчи ҳолатлар, шунингдек низоли тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлар бор ёки йўқлигини аниқлайди. Бундай маълумотлар ёзма ва ашёвий далиллар, экспертларнинг хулосалари, гувоҳларнинг кўрсатувлари, ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари билан аниқланади.

Қонунни бузган ҳолда олинган далилларнинг фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Шу модданинг ўзида исботлаш воситалари ҳам санаб ўтилган. Булар тарафларнинг баёнотлари, гувоҳларнинг берган гувоҳликлари, ёзма далиллар, ашёвий далиллар ва экспертларнинг хулосаларидир.

Ишда иштирок этувчи шахслар ўз талаб ва эътирозларига асос қилиб келтириляётган ҳолатларни исботлаши керак. Давлат орган-

лари ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ҳақиқий эмас, деб топиш тўғрисидаги низолар кўрилганда ушбу ҳужжатларнинг қабул қилинишига асос бўлган ҳолатларни исботлаш мажбурияти ҳужжатни қабул қилган орган зиммасига юклатилади.

Ҳўжалик суди, агар ишни кўриб чиқиш учун мавжуд материаллар етарли эмас деб ҳисобласа, ишда иштирок этувчи шахсларга кўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилишга ҳақли.

Далилларнинг дахлдорлиги тўғрисидаги ХПКнинг 58-моддасида берилган қоидада суд фақат иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни тасдиқлайдиган далилларнинггина кўриш учун қабул қилади, деб кўрсатилган.

Суд тарафлар томонидан келтирилган далилларни қабул қилиш қилмаслик масаласини ва кўшимча далилларни талаб қилиб олиш тўғрисидаги илтимосларни ҳал қилишда бу қоидага амал қилади.

Далилларнинг кўриладиган ишга дахлдор бўлиш-бўлмаслигини тўғри ҳал қилиш — оз куч ва кам вақт сарф қилиб, ишнинг барча ҳолатларини тўла ва ҳолисона аниқлаш имконини беради.

Судья ишни суд мажлисида кўришга тайёрлаш босқичида, процессда иштирок этиш учун таклиф қилинадиган шахсларни белгилаш билан бирга ишга дахлдор, иш учун зарур бўлган ҳужжатларнингина қабул қилиб ишга кўшади.

Далилларнинг ишга дахлдор бўлиш-бўлмаслиги принципини қўлашда судьялар ўзларининг ички тушунчаларига асосланиб иш кўрадилар. Судья ҳўжалик ишнинг судда кўришга тайёрлаш вақтида тарафлар томонидан кўрсатилган ёки прокурор таклиф қилган гувоҳлардан кимларни суд мажлисига чақариш, ёзма ва ашёвий далиллардан қайси бирини қабул қилишлик масаласини якка ўзи ҳал қилади. Аммо бу тўғридаги таклифлар суд мажлисида коллегиял кўрилса, қонунда кўрсатилган ҳолда масала коллегиял тартибда ҳал қилинади ва бу тўғрида ажрим чиқарилади. Суднинг далиллар қабул қилишни ёки талаб қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрими асослангиринган бўлиши керак.

Далилларга йўл кўйилиши тўғрисида ХПКнинг 59-моддасида қоида белгиланган. Бунда қонун бўйича муайян исботлаш воситалари билан боғлиқ бўлган ҳолатларни бошқа ҳеч қандай исботлаш воситалари билан тасдиқлаш мумкин эмаслиги айтилади.

Ташкилотлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларда муайян ёзма ҳужжатлар билан тасдиқланиши мумкин бўлган ҳолатлар бошқа исботлаш воситалари билан тасдиқланиши мумкин эмас. Масалан, темир йўл транспорти билан ташиладиган юк йўқотилган ёки кам келганлиги тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланиши шарт бўлади.

Агар далилларнинг дахлдорлиги принципи масаласида судья-

лар ўзларининг ички тушунчаларига асосланишлари мумкин бўлса, далилларга йўл қўйилиши принципини қўлланишда фақат қонун кўрсатмаларига қатъиян риоя қилишлари талаб қилинади. Қонун билан исботлаш воситаси бўла олмайдиган далилларни, уларнинг мазмуни ва иш учун аҳамиятидан қатъий назар, қабул қилишга йўл қўйилмайди.

Исботлаш предмети деб, муайян ҳуқуқни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган, ёхуд бекор қилинадиган, ёинки ҳуқуқнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган фактларга айтилади.

Бундай юридик фактларнинг баъзилари (фуқаролар, ташкилотлар)нинг аризаларига боғлиқ ҳолда вужудга келса, (масалан, ҳар турли шартнома ва битимлар тузиш, бировга зарар етказиш натижасида пайдо бўлса), баъзилари шахсларнинг ихтиёридан ташқари рўй беради (масалан, фуқаронинг ўлими натижасида вужудга келиши мумкин). Юридик факт тушунчаси бирмунча батафсил фуқаролик ҳуқуқи дарслигида баён этилган.

Муайян ҳуқуқни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган ҳолатларнинг (юридик фактларнинг) мавжуд бўлган-бўлмаганлиги судда исботланиши лозим бўлади.

Суд иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлашга, уларни далиллар билан исботлашга, тасдиқланишига ёрдам берадиган маълумотларни тўплаш чораларини кўради.

Одил судлов ишда иштирок этувчи тарафларнинг манфаатлари ишнинг фактик томонини, ҳўжалик ишини, тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган барча юридик фактларни мумкин қадар тўла аниқлашни талаб қиладди. Даъвогар даъвоси учун асос бўлган юридик фактларни, яъни талабларини асослайдиган ҳолатлар ва уларни тасдиқлайдиган далилларни судга кўрсатиши лозим. Жавобгар эса агар даъвога қарши бўлса, ўз навбатида эътирознинг асосига қўйилган юридик фактларни, яъни эътирознинг қандай далиллар билан исботланиши мумкинлигини кўрсатиши лозим.

Ҳўжалик судида фактларни белгилаш учун келтириладиган далилларнинг аҳамияти катта, чунки ҳар бир ҳуқуқ, ҳар бир бурч, ҳар бир ҳуқуқий муносабат муайян фактлар натижасида вужудга келади, муайян юридик фактлар туфайли ўзгаради ёки бекор бўлади.

Ҳуқуқ нормалари юридик фактлар туфайли муайян ҳуқуқий оқибатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки бекор бўлишини белгилайди. Бинобарин, ҳўжалик ишини судда кўрилиши — фактларни белгилашга, уларга юридик баҳо беришга ва ҳуқуқий оқибатнинг бўлиш-бўлмаглигига қаратилади.

Маълумки, қонун ҳуқуқ субъектлари ўртасида ҳўжалик ҳуқуқий муносабатларни бевосита вужудга келтирмайди. Аммо ҳўжалик

ҳуқуқи субъектларининг ўзаро талаблари ва бурчлари қандай ҳолатлардан келиб чиқиши мумкинлигини белгилайди. Хилма-хил фактик ҳолатлар қонун билан йўл қўйилган ҳолатдагина юридик муносабатларга асос бўлади. Қонун ҳимоя қилмайдиган ҳаракатлар (фактик ҳолатлар) тўғрисида судда даъво қўзғатишга йўл қўйилмайди. Шу сабабли бу хусусдаги талаб ва эътирозлар ҳам, исботлаш воситалари ҳам ҳисобга олинмайди.

Далиллар ишда иштирок этувчи шахслар томонидан тақдим этилади.

Ишда иштирок этувчи шахс ишда иштирок этувчи ёки иштирок этмайдиган шахсдан зарур далилни мустақил олиш имконига эга бўлмаса, ўша далилни талаб қилиб олиш тўғрисида хўжалик судига илтимоснома билан мурожаат қилишга ҳақли. Илтимосномада шу далил билан иш учун аҳамиятли қандай ҳолатлар аниқланиши мумкинлиги, далилнинг аломатлари ва унинг жойлашган жойи кўрсатилиши зарур. Суд зарур ҳолларда ишда иштирок этувчи шахсга далилни олиш учун сўров беради. Суд талаб қилаётган далилни сақлаётган шахс, уни бевосита судга юборади ёки судга топшириш учун тегишли сўровга эга бўлган шахсга беради.

Агар шахс, хўжалик суди талаб қилаётган далилни тақдим этиш имкониятига бутунлай эга бўлмаса ёки судга белгиланган муддатда тақдим эта олмаса, у суднинг сўровини олганидан сўнг беш кунлик муддат ичида бу ҳақда сабабини кўрсатиб судни хабардор қилиши шарт.

Агар далилни сақлаётган шахс сўралаётган далилни тақдим этиш мажбуриятини хўжалик суди узрсиз деб топган сабабларга кўра бажармаса, бу шахсга энг кам иш ҳақининг икки юз бараваригача миқдорда жарима солинади.

Талаб қилинаётган далилни сақлаётган шахсга жарима солиниши уни далилни хўжалик судига тақдим этиш мажбуриятидан озод қилмайди (ХПКнинг 56-моддаси).

Суд амалиётида шартномалар юзасидан келиб чиққан даъволарда шартнома мажбуриятларининг вужудга келганлигини, масалан, қарз берилганлигини исботлаш бурчи кредиторга, мажбуриятнинг ижро этилганлигини (қарзнинг тўланганлигини) исботлаш бурчи эса қарздорга юклатилиши кўрсатилади.

Исботлашдан озод қилиш асослари. Баъзи ҳолларда хўжалик низолари бўйича тарафлар исботлаш бурчидан ҳам озод қилинишлари мумкин. Тарафларни исботлаш бурчидан озод қиладиган ҳолатлар (асослар) қонунда иккига: ҳаммага маълум деб топилган ҳолатларга ва аввалдан аниқланган фактларга бўлинади.

ХПКнинг 60-моддасида ишнинг хўжалик суди ҳаммага маълум деб топган ҳолатлари исботлашга муҳтож эмас деб кўрсати-

лиши билан хўжалик судининг илгари кўрилган иш бўйича қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори билан аниқланган ҳолатлар, худди шу шахслар иштирокчиси бўлган бошқа ишни судда кўраётганда янгидан исбот қилинмайди.

Умумий суднинг фуқаролик иши бўйича қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори бошқа ишни кўраётган хўжалик суди учун, умумий суднинг ҳал қилув қарорида аниқланган ва ишда иштирок этувчи шахсларга алоқадор ҳолатларга доир масалалар бўйича мажбурий эканлиги ҳамда жиноят иши бўйича умумий суднинг қонуний кучга кирган ҳукми муайян ҳаракатлар содир этилган ёки содир этилмаганлиги ва улар қимлар томонидан содир этилганлиги бўйича хўжалик суди учун мажбурий эканлиги юқорида кўрсатилган ҳолатда ўз ифодасини тошган.

Бирон-бир фактнинг ҳаммага маълум бўлишиги, бу фактга алоқадор шахслар доирасига ва унинг содир бўлиши вақти ҳамда жойига қараб белгиланади.

Агар хўжалик суди хўжалик ишини кўришда Республика ҳудудида ҳаммага маълум бўлган ҳолатларнинг мавжудлигини аниқласа-қарорда исботлашнинг зарур бўлмаслигини кўрсатади. Агар мазкур факт муайян туман, вилоятда яшовчилар учунгина маълум бўлса, суд бундай фактни исботловсиз қабул қила туриб, ўз қарорида бу ҳолат шу жойда яшовчи ҳамма аҳолига маълум бўлишигини ва шу сабабдан бу ҳолатнинг даъвогар ёки жавобгар томонидан далиллар билан исботланиши зарур бўлмаслигини кўрсатади.

Исботлашдан овоз қилинадиган иккинчи асос — иш ҳолатлари, фактларнинг бошқа суд қарорлари (ҳукмлари) билан аввал белгиланиши бўла олади.

Бундай фактларни кейинчалик судда исботланиши талаб қилинмайди. Хўжалик ва фуқаролик процессида бу асос (буни лотинча, преюдициал асос, яъни муқаддам ҳал этилган ҳолат деб ҳам атайдилар) суд ишининг тез ва аниқ олиб борилишини таъминлайди ва бир масала юзасидан суд органлари томонидан қарама-қарши қарор чиқарилишига йўл қўймасликка қаратилади.

ХПКнинг 60-моддасининг 4-қисмида кўрсатилишича, жиноят иши бўйича умумий суднинг қонуний кучга кирган ҳукми муайян ҳаракатлар содир этилган ёки содир этилмаганлиги ва улар қимлар томонидан содир этилганлиги масалалари бўйича хўжалик суди учун мажбурийдир.

Бундай ҳолларда жиноят ишида аниқланган фактларни тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган далиллар келтирилиши, яъни фактлар яна қайта исботланиши талаб қилинмайди, чунки ҳукмнинг бу қисми жиноят туфайли етказилган зарарни тўлатиш тўғрисидаги фуқаролик ишини кўрувчи учун ҳам мажбурийдир.

Исботлашдан озод қиладиган асосларнинг яна бир тури ҳуқуқ фанида белгиланган юридик фараз (юридическая презумпция) деб аталади. Юридик (ҳуқуқий) фараз деганимизда, ҳуқуқ нормаси билан белгиланган, муайян ҳуқуқий оқибатлар туғдирадиган ва тарафлардан бирини фараз қилинган фактик исботлашдан озод қиладиган асосни тушунамиз. Масалан, бир шахс (фуқаро ёки ташкилот) бировнинг гайриқонуний ҳаракати туфайли зарар кўрса, шу шахс (даъвогар) зарар учун жавобгар бўладиган шахс ҳаракатида айб бўлиш-бўлмаслигини исботлашдан озод бўлади.

Фуқаролик процессидаги каби худди шундай қоида шартнома мажбуриятлари ҳақидаги ҳуқуқий меъёрларда ҳам белгиланган. Агар шартнома бўйича олинган мажбурият бажарилмаса ёки лозим даражада бажарилмаса, бунинг учун айбли бўлган шахс мулкий жавобгар бўлади. Бундай шахс мажбуриятни бажармаслигида айби йўқлигини исботласагина жавобгарликдан озод қилинади.

2-§. Далилларнинг таснифи (классификацияси), турларга бўлиниши, текширилиши ва баҳолалиши

Далиллар вужудга келиш манбаларига қараб шахсий ва ашёвий далилларга бўлинади.

Шахсий далилларга тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг баёнотлари, гувоҳларнинг гувоҳликлари ва экспертларнинг хулосалари киради. Ашёвий далилларга кўриладиган иш учун аҳамиятли бўлган ҳар хил нарсалар киради.

Суд томонидан олинadиган далиллар ифодаланиш шаклига қараб оғзаки, ёзма ва ашёвий далилларга бўлинади.

Далиллар тузилиши, пайдо бўлишига қараб дастлабки ва ҳосила далилларга бўлинади. Дастлабки далил бевосита биринчи манбадан олинган далил бўлади. Масалан, ҳужжатнинг асли, ҳодисани ўз кўзи билан кўрган гувоҳнинг кўрсатмаси шундай далил бўлади. Ҳосила далиллар дастлабки далилнинг мазмунини акс эттиради. Масалан, ҳужжатнинг нусхаси, факт тўғрисидаги маълумотларни бошқа шахсларнинг сўзидан олиб айтувчи гувоҳнинг кўрсатмаси бўлади. Ҳосила далилларни текшириш ва баҳолашда кўпроқ диққат ва эҳтиёткорлик кўрсатилиши, хусусан дастлабки далилнинг қанчалик тўғри акс эттирилишини аниқлаш лозим бўлади.

Далил билан исботланувчи факт ўртасидаги узвий боғланишига қараб далиллар тўғри ва эгри далилларга бўлинади. Агар бундай боғланиш бир турда бўлса ва исботланувчи фактнинг мавжудлиги тўғрисида фақат биргина далиллар билан хулоса чиқариш мумкин бўлса, далил тўғри далил бўлиб кўрилади. Масалан, қарз тўғриси-

даги тилхат қарзнинг берилган ва олинганлигини исботлайдиган бирдан-бир тўғри далил бўлиб ҳисобланади.

Агар исботланадиган далил билан факт ўртасидаги боғланиш кўп турда бўлса ва исботланадиган фактнинг мавжудлиги фақат фараз қилинса — далил эгри далил бўлиб кўрилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари. Бундай баёнотлар тарафлар ва учинчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва судда ҳолис ҳақиқатни белгилаш учун муайян аҳамиятга эгадир.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг иш учун аҳамиятли бўлган ўзларига маълум ҳолатлар тўғрисидаги тушунтиришлари текширилиши ва бошқа далиллар билан бир қаторда баҳоланиши лозим. Ишда иштирок этувчи шахс хўжалик судининг тақлифига кўра ўз тушунтиришларини ёзма тарзда баён қилиши мумкин.

Ишда иштирок этувчи шахс томонидан бошқа шахс ўз талабларини ёки эътирозларини асослаётган фактларнинг тан олинishi хўжалик суди учун мажбурий эмас.

Агар фактни тан олиш ишнинг ҳолатларига мувофиқ эканлигига ва алдаш, зўрлик ишлатиш, қўрқитиш, чалғитиш таъсирида ёки ҳақиқатни яшириш мақсадида қилинмаганга хўжалик судида шубҳа туғилмаса, у тан олинган фактни аниқланган деб ҳисоблаши мумкин.

Хўжалик иши судда тарафларнинг баёнотларини эштитиш билан бошланади ва суд мажлисида аниқланадиган фактлар тўғрисида тушунтиришлар олиш мақсадида тарафларга саволлар берилади.

Фактлар тўғрисидаги маълумотлар, аввало ишнинг оқибати, қандай ҳал қилинишидан манфаатдор бўлган шахслардан, яъни даъвогар ва жавобгардан олинади. Ишнинг оқибатида бундай манфаатдор бўлишлик тарафларнинг баёнотлари тўғри бўлишлигига таъсир этиши мумкин. Шу сабабли фақат манфаатдор шахсларнинг далилларсиз, ҳеч қандай тарзда асослангирилмаган баёнотларига қараб қарор чиқариш нотўғри бўлади. Қонун хўжалик ишининг барча ҳолларда объектив ҳал қилинишини таъминлаш мақсадида тарафларнинг ва учинчи шахсларнинг ўзларига маълум бўлган ва иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисида берган баёнотлари иш бўйича тўпланган бошқа далиллар қаторида текширилиши ва баҳоланиши лозим деб кўрсатма беради (ХПКнинг 71-моддаси).

Хўжалик суди фақат тарафларнинг тушунтиришларинигина эмас, умуман ҳар қандай далилларни ҳам бошқа далиллар билан бирга таққослаб текшириши лозим.

Тарафларнинг ишга оид ҳақиқий ҳолатлар тўғрисида берган

маълумотларигина далил сифатида аҳамиятга эга бўлади. Бинобарин, ҳар хил фикрлар, хулосалар, вазлар далил бўлиб ҳисобланмайди.

Қарши тарафнинг талабларига ёки эътирозларига асос қилиб олинган фактларга иккинчи тарафнинг иқдорлиги суд учун мажбурий эмас.

Иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари турларидан бири тан олиш (иқдор бўлиш) ҳисобланади. Тан олиш бошқа шахснинг келтирган фактларига (далилларига) рози бўлиш тушунилади. Шахсни фактни тан олишни даъвои тан олишдан фарқлаш лозим.

Агар иқдорлик ишнинг аҳволига мувофиқ келишига ва тарафнинг бундай иқдорлигида алдаш, зўрлик, қўрқитиш, янглишиш таъсири ёки ҳақиқатни яшириш нияти йўқлигига шубҳа қилиш учун судда асос бўлмаса, у ҳолда хўжалик суди иқдор бўлинган фактни аниқланган деб ҳисоблаши мумкин.

Гувоҳларнинг гувоҳликлари (кўрсатмалари). Хўжалик ишларини судда кўришда фуқаролик процессидагига нисбатан гувоҳларни кўрсатувларидан кам фойдаланилади. Бироқ ФПКнинг гувоҳларга оид қоидаларидан хўжалик судида ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бу ишни ҳал этишда кўмаклашади.

Судда кўриладиган хўжалик ишига оид ҳолатлардан хабардор бўлган ҳар қандай фуқаро гувоҳ бўла олади. Гувоҳ хўжалик иши учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактни бевосита кўрган ёки бошқа шахслардан эшитган маълумотлар тўғрисида кўрсатма бериш учун судга чақириладиган фуқаро ишнинг оқибатига (қандай ҳал бўлишига) ҳуқуқий жиҳатдан манфаатдор шахс бўлмаслиги керак.

Хўжалик судида низони тўғри ҳал этиши учун аҳамиятга эга бўлган маълумотлар ва ҳолатлардан хабардор ҳар қандай шахс гувоҳ бўлиши мумкин.

Гувоҳ хўжалик судининг чақируви бўйича у ерга келиши ва иш юзасидан ўзи хабардор бўлган маълумот ва ҳолатларни маълум қилиши шарт.

Гувоҳ тўғри кўрсатмалар бериши, судьянинг, ишда иштирок этувчи шахсларнинг саволларига жавоб бериши лозим.

Гувоҳ била туриб ёлгон кўрсатмалар берганлиги ва кўрсатма беришдан бош тортганлиги ёки бўйин товлаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилиши ҳақида жиноят қонунида ўз ифодасини топган.

Ёзма далиллар. Қонунда кўрсатилишича, иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни ўз ичига олган ҳужжатлар, шартномалар, маълумотномалар, амалий ёзишмалар, шу жумладан, факсимил, электрон ёки бошқа алоқа воситасида

ёхуд ҳужжатнинг тўғрилигини аниқлаш имконини берувчи бошқа усулда олинган ўзга ҳужжатлар ва материаллар ёзма далиллар ҳисобланади.

Ёзма далиллар ҳужалик ишларини ҳал қилиш учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотлар ўз мазмунида ёзма равишда ифодаланган ҳужжат ҳисобланади. Бундай ҳужжатлар турли гувоҳномалар, аттестатлар, дипломлар, маълумотномалар, шартномалар, тилхатлар ва бошқа мазмундаги ҳужжатлар, ёзишмалар бўлиши мумкин.

Ҳужалик процессида ёзма далиллар муҳим аҳамиятга эгадир, чунки уларнинг мазмунида ифодаланадиган маълумотлар аниқлаштирилган шаклда берилади.

Ёзма далилларнинг тақдим қилиниши ва талаб қилиб олинishiга оид қонунлар ХПКнинг 62-моддаси 2-қисмида белгиланади. Бу қонунда айтилишича, ёзма далиллар асл нусхада тегишлича тасдиқланган нусха шаклида тақдим этилади. Агар кўриляётган ишга ҳужжатнинг фақат бир қисми алоқадор бўлса, унинг тасдиқланган нусхаси тақдим этилади.

Мулкчилик шаклидан қатъий назар барча ташкилотлар, корхоналар, тадбиркорлар ёки фуқаролардан суд талаб қиладиган ёзма далиллар бевосита судга юборилади.

Ҳужалик судга талаб қилинган ёзма далилларни тақдим этишга имконияти бўлган, ишда қатнашмайдиган ташкилотлар, муассасалар, корхоналар, жамоат бирлашмалари, шунингдек фуқаролар бунинг сабабини кўрсатиб, бу ҳақда судни хабардор қилишга мажбурдирлар.

Одатда ёзма далилларнинг асли тақдим қилинади. Агар ҳужжатнинг нусхаси тақдим этилган бўлса, суд зарур бўлган ҳолда ҳужжатнинг аслини тақдим этишни талаб қилишга ҳақли.

Ёзма далилларни судга тақдим қилиш қийин бўлса, масалан, улар ниҳоятда кўп бўлса ёки улардан фақат бир қисмигина иш учун аҳамиятли бўлса, суд уларнинг тегишли равишда гувоҳлантирилган кўчирмасини талаб қилиши ёки далиллар сақланаётган жойда кўздан кечириши ва текшириши мумкин.

Ёзма далиллар расмий ва хусусий ҳужжатларга бўлинади. Давлат органлари, кооператив ва жамоат муассасалари, корхоналари ва ташкилотлари томонидан берилган ҳужжатлар расмий ҳужжатлар деб аталади. Булар жумласига суд қарорлари ва ҳукмлари, давлат бошқарув органларининг актлари ва шу каби ҳужжатлар киради. Фуқаролар қўли билан ёзилган ёки имзоланган ҳужжатлар норасмий ёки хусусий ҳужжатлар ҳисобланади. Бундай ҳужжатлар жумласига турли ёзишмалар, битимлар, шартномалар ва шу кабилар киради.

Ёзма далиллар ифодаланиши шакли бўйича оддий, ёзма ва нотариал гувоҳлантирилган ҳужжатларга бўлинади. Ёзма шаклдаги ҳужжатлар ўз навбатида оддий ёзма ва мураккаб ҳужжатларга бўлинади.

Оддий ёзма далиллар қонун талабига биноан тегишли тартибда, масалан, нотариал тартибда ёки ҳоқимиятларда ва ўзини-ўзи бошқарадиган идоралар гувоҳлантирилган ҳужжатлар бўлади.

Ёзма далилларни тарафларнинг берган ёзма баёнотларидан фарқига эътибор берилади. Ёзма далиллар иш қўзғатилмасдан, процесс бошланмасдан илгари вужудга келади.

Тарафлар битимларнинг тузилганлигини, мазмуни ёки бажарилганлигини ёзма ёки бошқа далиллар билан тасдиқлашга ҳақлидир.

Қонунда ёки тарафларнинг келишувида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келиши назарда тутилган.

Ҳўжалик ишида далил сифатида келтирилган ҳужжатнинг қалбаки бўлишлиги тўғрисида арз қилиниши, низо қўзғатилишига асос бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда суд ҳужжатнинг ҳақиқий бўлишлиги-бўлмаслигини бошқа далиллар билан солиштириш ёки гувоҳлардан сўраш, ёхуд хатни солиштириш учун экспертизага бериш йўли билан текширади. Ҳужжатнинг ҳақиқийлиги ёки қалбакилиги тўғрисидаги масала ишни ҳал қилувчи ҳўжалик суди томонидан кўрилаётганда ишни тўхтатмасдан ва рўй берган низо-ни ҳал қилишни жиноят процесси тартибиде ҳал қилиш учун топширмасдан ҳал қилади.

Агар ҳужжатнинг қалбаки бўлишлиги тўғрисидаги низо кўришда, ҳужжатнинг ҳақиқатда қалбакилиги аниқланса, бундай ҳужжат ҳўжалик иши бўйича далил сифатида қабул қилинмайди. Қалбаки ҳужжат топширилган шахсга нисбатан қонунда кўрсатилган ҳаракатлар амалга оширилади.

Ашёвий далиллар. Ашёвий далиллар тўғрисида ХПКнинг 64-моддасида кўрсатилган, бунда ишни мазмунан ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган нарсалар (предметлар) ашёвий далил бўлишлиги белгиланган.

Бинобарин, муайян фактлар (ҳолатлар)нинг мавжуд бўлишлиги бирон-бир ашё билан, унинг хусусиятлари, турган жойи, унда қолдирилган излар билан исботланиши мумкин бўлган ҳолларда, бундай ашё ҳўжалик ишида исботлаш воситаси (далил) бўлади.

Суд, шунингдек ашёвий далилни талаб қилиб олиш тўғрисида илтимос қилган шахсга шу далилни судга кейин тақдим этиш шарти билан олишга ҳуқуқ бериладиган сўров хати ҳам бериши мумкин.

Суд тарафларнинг иштирокида ашёвий далилларни суд мажлисида кўриб чиқади. Агар ашёвий далиллар бирон-бир сабабларга кўра судга келтирилиши мумкин бўлмаса — улар турган жойида кўрилади.

Ашёвий далилнинг кўрилиши натижалари суд мажлиси баёномасига ёзилади. Шу тарзда судга келтирилиши мумкин бўлмаган ёзма далиллар ҳам кўрилади ва текширилади. Суд мажлиси баёномасига ашёнинг рўйхати билан бирга уни кўришда чизилган режалар, олинган расмлар ва шу кабилар илова қилинади.

Агар ашёвий далиллар озиқ-овқатлар ва тез бузиладиган бошқа нарсалар бўлса, ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилиниб, бу озиқ-овқатлар суд томонидан дарҳол кўздан кечирилган бўлса, ўша шахсларга қайтарилади ёхуд уларни тегишлича фойдаланишлари мумкин бўлган муассасаларга, корхоналарга ёки ташкилотларга топширилади.

Ашёвий далиллар ХПКнинг 65-66-моддаларига мувофиқ сақланади ва қайтарилади. Бу қонунда кўрсатилишича, хўжалик судининг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргач, ашёвий далиллар кимдан олинган бўлса, ўша шахсларга қайтариб берилади ёхуд суд шу ашёларга кимнинг ҳуқуқи бор деб топган бўлса, ўша шахсларга берилади ёки суд белгилайдиган бошқа тартибда татбиқ қилинади.

Айрим ҳолларда хўжалик суди ашёвий далилларни кўздан кечириб ва текшириб чиққанидан кейин башарти, ашёвий далилларни тақдим этган шахслар уларни қайтариб беришни илтимос қилган бўлсалар ва бундай илтимосноманинг қаноатлантирилиши низонинг тўғри ҳал этилишига зарар келтирмаса, улар кимдан олинган бўлса, ўша шахсларга иш юритиш жараёнида қайтариб берилиши мумкин.

Хўжалик суди ашёвий далилларни қайтариш масалалари юзасидан ажрим чиқаради.

Қонунга мувофиқ айрим шахсларнинг эгаллигида туриши мумкин бўлмаган ашёлар тегишли ташкилотларга топширилади.

Қонун бўйича фуқароларнинг эгаллигида бўлиши мумкин бўлмаган нарса (предмет) лар тегишли давлат муассасаларига ёки ташкилотларга ўтказилади.

Экспертнинг хулосаси. Ишни текшириш вақтида келиб чиққан фан, санъат, техника ёки ҳунар соҳасида махсус билим талаб қиладиган масалаларни тушунтириш учун суд тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимослари бўйича экспертиза тайин қилиши мумкин. ХПКнинг 67-моддасида:

Ишда иштирок этувчи шахслар хўжалик судига экспертиза ўтказиш вақтида тушунтириб берилиши керак бўлган саволлари ва

экспертларнинг номзодлари бўйича таклифларини тақдим этишга ҳақлидирлар.

Экспертизанинг хулосаси талаб қилинадиган саволларнинг узил-кесил мазмунини ҳўжалик суди белгилайди. Ишда иштирок этувчи шахслар таклиф этган саволларни рад этишни суд асослаб бериши шарт.

Экспертиза тайинлаш тўғрисида ҳўжалик суди ажрим чиқаради.

Экспертиза ҳар турли масалалар бўйича тайинланиши мумкин, чунончи фуқаронинг руҳий ҳолати текширилганида-психиатрия экспертизаси, ёзувлар, хатлар текширилганида-криминалистик экспертиза ва шу каби экспертизалар тайинланиши мумкин.

Экспертиза воситасида фактлар таҳлил қилинади. Фактларни экспертлар фан нуқтаи назаридан ёки ўзларининг махсус тажрибаларига асосланиб тушунтирадилар.

Экспертнинг хулосаси исботлаш воситаси ҳисобланади. Экспертиза эса билимдон ёки ҳўнарманд шахсларнинг ёрдамида далилларни текшириш усули бўлиб кўрилади. Экспертиза судда фактларни текшириш вақтида зарур бўлиб қолади, чунки судьяларда махсус билимлар бўлмаганлиги туфайли баъзи фактлар суд томонидан текширилиши ва тўғри баҳоланиши анча мураккаб бўлиши мумкин.

Экспертлар ўз хулосасини беришда далилларни текшириш йўли билан белгиланган фактларга ва ўзларининг махсус билимларига асосланадилар. Экспертизани экспертларнинг хулосасига тенглаштирмаслик керак. Экспертиза далилларни текшириш жараёни бўлса, экспертларнинг хулосалари эса иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни текшириш натижаси, исботлаш воситаси (далил) бўлиб ҳисобланади.

Модомики, экспертиза далилларни текшириш усули бўлса, экспертнинг хулосаси эса исботлаш воситаси ҳисобланади. Демак экспертиза муайян процессуал тартибда ўтказилган бўлиши лозим.

Экспертиза ҳўжалик суди топшириғига кўра экспертиза муассасаларининг ходимлари ёки бошқа мутахассислар томонидан ўтказилади. Экспертизани ўтказиш бир неча экспертга топширилиши мумкин.

Экспертиза ҳўжалик судининг мажлисида ёки, агар текширишнинг хусусиятига кўра зарур бўлса ёхуд материалларни мажлисда текшириш учун олиб келиш мумкин бўлмаса, ёки уларни олиб келиш қийин бўлса, мажлисдан ташқарида ўтказилади. Ишда иштирок этувчи шахслар экспертиза ўтказиляётганда ҳозир бўлишга ҳақлидирлар.

Агар экспертизани ўтказиш икки ёки ундан ортиқ экспертга топширилган бўлса, улар ўзаро кенгашишга ҳақлидир. Агар экспертлар умумий хулосага келсалар, улар битта умумий хулоса берадилар. Бошқа экспертларнинг фикрига қўшилмаган эксперт алоҳида хулоса беради.

Текшириш ўтказиш учун экспертларни танлаш ҳуқуқи судга берилган. Бу масала юзасидан тарафларнинг ўзаро келишувлари суд учун мажбурий эмас. Шу билан бирга тарафларнинг ҳар қайсилари бир неча экспертлардан қайси бирини эксперт қилиб тайинлаш лозимлиги тўғрисида ўз фикрларини айтишлари мумкин, ammo масалани узил-кесил суд ҳал қилади.

Белгиланган тартибда экспертиза ўтказилганидан сўнг эксперт ўзининг хулосасини ёзма шаклда беради ва у ишга қўшиб қўйилади. Суд экспертга ўз хулосасини оғзаки тушунтириб беришни таклиф қилиш ҳуқуқига эгадир. Оғзаки тушунтириш суд мажлисининг баённомасига ёзилади, экспертга ўқиб берилади ва у томонидан имзоланади.

Агар эксперт экспертиза ўтказилаётганида суднинг қўйган саволларида кўрсатилмаган, лекин иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни аниқласа, у ўзининг хулосасига шу ҳолатлар тўғрисидаги хулосаларни киритишга ҳақлидир (ХПКнинг 69-моддаси 1-қисми).

Экспертнинг хулосасига суд белгиланган қоидаларга биноан баҳо беради. Экспертнинг хулосасига суднинг қўшилмаганлик сабаби иш бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорида ёки ажримда асослантирилган бўлиши лозим.

Экспертларнинг хулосаси қатъий бўлсагина исботлаш воситаси (далил) сифатида фойдаланилиши мумкин. Тахминий хулосаларни суднинг чиқарадиган қарори асосига қўйиб бўлмайди.

Экспертнинг хулосаси хўжалик судининг мажлисида текширилади ҳамда бошқа далиллар билан бир қаторда баҳоланади.

Экспертнинг хулосаси етарлича аниқ ёки тўлиқ бўлмаса, хўжалик суди қўшимча экспертиза тайинлаши, уни ўтказишни ўша ёки бошқа экспертларга топшириши мумкин.

Хўжалик суди экспертнинг хулосасига қўшилмаса, ишда иштираётган шaxснинг илтимосномасига кўра қайта экспертиза тайинлаши, уни ўтказишни бошқа экспертга топшириши мумкин.

3-§. Хўжалик судида далилларни таъминлаш

Суд амалиётида далилларни таъминлаш манфаатдор шaxсларни ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга-

дир. Далилларни таъминлаш билан иш кўриш тезлашади, шу бо-
радаги айрим тўсиқлар бартараф этилади.

ХПКнинг 72-моддасида кўрсатилганидек, зарур далилларни кей-
инчалик тақдим этиш мумкин бўлмай қолади ёки қийинлашади
деб хавотирланиш учун асоси бўлган шахслар ишни юритишга
қабул қилган хўжалик судидан шу далилларни таъминлашни ил-
тимос қилиши мумкин. Бу қонунга мувофиқ тарафлар, чунончи,
бирон-бир гувоҳнинг бошқа жойга кетиб қолишлигини назарда
тутиб, ундан сўроқ олиб қолинишини, бирон-бир ҳужжатнинг
йўқотилиши тўғрисида хавотирланиш бўлганида, унинг асли ёки
тасдиқланган кўчирмаси олинishi ва шу каби бошқа далиллар-
нинг суд мажлисига қадар сақланишини таъминлаш тўғрисида
илтимос қилишлари мумкин.¹ Ариза далилларни таъминлаш учун
процессуал ҳаракатлар қилиниши лозим бўлган жойдаги судга топ-
ширилади.

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризада таъминлаши зарур
бўлган далиллар, тасдиқлаш учун бу далиллар зарур бўлган ҳолат-
лар, уларни таъминлаш тўғрисида аризачини илтимос билан му-
рожаат қилишга ундаган сабаблар кўрсатилиши керак.

Далилларни таъминлаш тартиби ХПКнинг 73-моддасида бел-
гиланган. Далилларни таъминлаш белгиланган қондаларга кўра
хўжалик суди томонидан амалга оширилади.

Ишда иштирок этувчи шахслар далилларни таъминлаш тўғри-
сидаги аризани кўриш вақти ва жойи ҳақида хабардор қилина-
ди, бироқ уларнинг келмаслиги аризани кўришга тўсқинлик қил-
майди.

Далилларни таъминлаш ёки илтимосномани қаноатлантириш-
ни рад этиш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Хўжалик судининг далилларни таъминлаш тўғрисидаги илти-
мосномани қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги ажрими усти-
дан шикоят қилиш мумкин.

Қонунда ишни кўраётган хўжалик судининг далиллар тўплаш
мақсадларида бошқа судларга айрим топшириқлар бериши мум-
кинлиги ҳам назарда тутилган. Хўжалик процессининг бевосита
ўтказилиши принциpidан истисно тариқасида, айрим ҳолларда
далилларни тўплаш ва таъминлаш юзасидан процессуал ҳаракат-
ларни бошқа шаҳар ёки туманда ўтказиш зарур бўлган ҳолларда
иш кўраётган суд тегишли судга бу тўғрида топшириқ бериши
мумкин.

Суд топшириғи ажрим билан расмийлаштирилади ва унда кўри-
лаётган ишнинг мазмуни, аниқланиши зарур бўлган ҳолатлар,

1 Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Адвокатура, Нотариал тўғрисидаги
қонуллари, «Адолат», Тошкент, 1997 йил.

топшириқни бажарувчи суд тўплаши лозим бўлган далиллар кўрсатилади. Бу ажрим қайси суд номига ёзилган бўлса, шу суд учун мажбурийдир ва ўн кунгача бўлган муддат ичида бажарилиши лозим (ХПКнинг 74-моддаси).

Суд топшириғини бажариш тартиби ХПКнинг 75-моддасида белгиланган. Бу моддада кўрсатилишича, суд топшириғини бажариш суд мажлисида белгиланган тартибда ўтказилади. Ишда иштирок этувчи шахслар мажлиснинг вақти ва жойи тўғрисида ҳабардор қилинади, лекин уларнинг келмаслиги топшириқни бажаришга тўсқинлик қилмайди. Топшириқни бажариш вақтида тузилган баённомалар ва йиғилган ҳамма материаллар ишни кўраётган судга дарҳол юборилади.

Агар ишда иштирок этувчи шахслар ёки топшириқни бажарётган судга кўрсатма берган гувоҳлар ишни кўраётган судга келиб қолсалар, улар умумий тартибда тушунтириш ёки кўрсатмалар берадилар.

САККИЗИНЧИ БОБ

СУД ХАРАЖАТЛАРИ ВА СУД ЖАРИМАЛАРИ

1-§. Хўжалик процессида суд харажатлари тушунчаси ва турлари

Хўжалик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда давлат томонидан сарфланадиган маблағларнинг муайян қисми ишда манфаатдор бўлган шахслар томонидан тўланади. Қонун бу шахсларга (фуқаролар ва ташкилотларга) судларда хўжалик ишларини юритиш юзасидан қилинадиган суд харажатларини — давлат божи ва ишни кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимларни қоплашни юклайди.

Суд харажатларининг бир қисмини давлат божи ташкил этади. Бу божлар судлар томонидан хўжалик ишини юритилиши муносабати билан қилинадиган харажатлар учун олинадиган ҳақ бўлиб кўрилади.

Давлат божининг миқдори қонун билан белгиланган бўлиб, қоида бўйича даъво қиймати, яъни даъвогарнинг мулкий манфаатининг пул билан ифодаланган суммаси миқдорига боғлиқ бўлади.

Суд харажатлари давлат божидан ва ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлардан: суд ҳужжатларини юбориш билан боғлиқ почта харажатларидан, хўжалик суди тайинланган экспертизани ўтказиш, гувоҳни чақириш, далилларни ўз жойида кўздан кечириш учун тўланиши керак бўлган сумма, шунингдек ишни кўриш билан боғлиқ бошқа харажатлардан ташкил топади.

Суд ҳужжатларини юбориш билан боғлиқ почта харажатларининг тахминий суммаси хўжалик суди томонидан белгиланади ва даъвогар томонидан хўжалик судининг депозит ҳисоб варағига ўтказиб қўйилиши керак.

Демак, ишнинг судда кўрилиши билан боғлиқ бўлган харажатларнинг иккинчи қисмини суд чиқимлари ташкил қилади.

Ишда манфаатдор бўлган шахслар томонидан суд харажатлари тўлатилишининг аҳамияти давлат учун маблағ олишда эмас, балки тарафларнинг ҳуқуқий бурчларини ихтиёрий равишда бажаришга рағбатлантириш ва асоссиз низоларнинг кўзғатилишига йўл қўймасликдир.

Хўжалик судида давлат божи институтининг фуқаролик ишларини судда кўришга ўхшашлик томонлари бўлса-да, (субъектларнинг иштирокидан ташқари) мақсад ва вазифалари бирдир.

Давлат божи хўжалик судида ишни кўзғатиш учун тўланиши зарур бўлган тўлов бўлса, суд чиқимлари эса, манфаатдор

шахсларни айрим ҳаракат ва талабларини бажариши билан боғлиқдир.

Агар давлат божи қонунда қатъий белгиланган бўлса, суд чиқимлари эса даъво қийматига боғлиқ бўлмай бажарилган сарф харажатларга асосан ундирилади. Булардан ташқари давлат божи давлат бюджети ҳисобига ундириладиган бўлса, суд харажатлари (чиқимлари) суднинг депозит ҳисобига тушадиган маблағ бўлиб ҳисобланади ва қонунда кўрсатилган тартибда сарф қилинади.

Давлат божи. Давлат божининг миқдори ва унинг тўланиши тартиби «Давлат божи тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрь қонуни ва шу асосда Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли «Давлат божи ставкалари тўғрисида»ги ва унга киритилган ўзгаришлар ҳақидаги қарори; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 11 октябрдаги 358-сонли қарори ҳамда ХПКнинг 90-95-моддалари билан белгиланган. Давлат божи фуқаролардан ҳам, корхоналар, муассасалар, ташкилотлардан ҳам олинади.

Давлат божи дастлабки ва қарши даъво ариза берувчилардан, мустақил даъво талаблари билан судга мурожаат қилувчи учинчи шахслардан, шунингдек апелляция, кассация шикоятлари назорат тартибда протест келтиришни сўраб берилган аризалардан олинади. Хусусий шикоятлар берилишида бож ундирилмайди.

Давлат божи тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимослари бўйича ишда бўлган қоғозлар ва ҳужжатларнинг нусхаларини олишда ундирилади.

Давлат божининг миқдори унинг қиймати суммасига қараб белгиланади.

Куйидагилар учун давлат божи тўланиши қонунда кўрсатилган, жумладан:

- 1) даъво аризалари;
- 2) ташкилотлар ва фуқароларни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризалар;
- 3) низо предмети юзасидан мустақил талаблар қўядиган учинчи шахс сифатида ишга киришиш ҳақидаги аризалар;
- 4) юридик аҳамиятта эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги аризалар;
- 5) ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорлари, шунингдек иш юритишни тугатиш, даъвони кўрмасдан қолдириш, суд жарималари солиш тўғрисидаги ажримлари устидан берилган апелляция ва кассация шикоятлари;
- 6) ҳакамлар судининг қарорларини мажбурий ижро этиш варақасини бериш тўғрисидаги ариза;

7) ҳакамлар судининг қарорларини мажбурий ижро этиш учун ижро варақасини бериш ва ижро варақасини беришни рад этиш тўғрисидаги ҳўжалик судининг ажримлари устидан берилган апелляция ва кассация шикоятлари.

Даъвонинг баҳоси даъвогар томонидан кўрсатилади, даъвогар кўрсатган қиймат даъво қилинаётган нарсанинг ҳақиқий қийматига мувофиқ бўлмаса, даъвонинг баҳосини судья белгилайди.

Даъвонинг баҳоси куйидагича аниқланади:

1) пул маблағларини ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича — ундириладиган суммага қараб;

2) ижро этиш ҳужжатини ёки ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган бошқа ҳужжатни ижро этиш мумкин эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар бўйича — низолашаётган суммага қараб;

3) мол-мулкни талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар бўйича — шу мол-мулкнинг қийматига қараб;

4) ер участкасини талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар бўйича — ер участкасининг белгиланган баҳода, баҳоси бўлмасабозор баҳосида чиқарилган қийматига қараб.

Даъвонинг баҳосига даъво аризасида кўрсатилган неустойка (жарима, пеня) суммалари ҳам киритилади.

Бир неча мустақил талаблардан иборат бўлган даъвонинг баҳоси барча талабларнинг суммаси билан белгиланади.

Даъвонинг баҳоси нотўғри кўрсатилган тақдирда у ҳўжалик суди томонидан белгиланади (ХПКнинг 92-моддаси).

Даъво кўзғатган пайтда унинг қийматини белгилаш қийин бўлса, давлат божининг миқдорини судья тахминан белгилайди.

Давлат божи қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда қайтарилиши керак.

Ҳўжалик судининг ҳужжатида давлат божини тўлиқ ёки қисман қайтариш учун асос бўладиган ҳолатлар кўрсатилади.

Давлат божи тўланган, лекин ҳўжалик судига келиб тушмаган ёки у қайтарган аризалар, апелляция ёки кассация шикоятлари бўйича ҳамда божни тўлиқ ёки қисман қайтаришни назарда тутовчи суд ҳужжатлари бўйича уни қайтариш суд томонидан берилган маълумотнома асосида амалга оширилади.

Даъво талаблари кўпайтирилганида давлат божининг етишмаётган сумма ҳал қилув қарори қабул қилинаётганида даъвонинг кўпайган суммасига мувофиқ ундирилади. Даъво қиймати камайтирилганда тўланган бож қайтарилмайди.

Давлат божининг миқдори, уни тўлашдан озод қилиш ва унинг миқдорини камайтириш қонун ҳужжатларида белгиланади.

Алоҳида ҳолларда суд даъвогарнинг аризасига кўра унинг мулкӣ аҳволига қараб, давлат божини тўлашни кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб тўлаш учун рухсат беришга ҳақли (ХПКнинг 91-моддасининг 2-4-қисмлари).

Давлат божининг миқдори «Давлат божи ставкалари тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг қарорида белгиланган.

Хўжалик судларига бериладиган даъво аризаларидан ва хўжалик судининг қарорларини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги аризаларидан:

а) мулкӣ тусдаги даъво аризаларидан даъво баҳосининг 10 фоизи миқдорида;

б) мулкка оид бўлмаган тусдаги даъво аризаларидан, шу жумладан, корхоналар ва бирлашмаларнинг юқори турувчи органларнинг актларини тўла ёки қисман ҳақиқий эмас деб эътироф этиш ҳақидаги аризалардан, шунингдек, жамоа хўжаликларининг, якка мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатлар ташкилотлари халқаро бирлашмаларининг мулкка оид бўлмаган даъво аризаларидан энг кам иш ҳақининг 1 баравари миқдорида;

в) хўжалик шартномаларини тузиш, ўзгартириш ёки бекор қилиш вақтида келиб чиқувчи қўйидаги низолар бўйича:

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судида ва Қорақалпоғистон Республикаси Олий хўжалик судида кўриб чиқилиши лозим бўлган даъво аризаларидан энг кам иш ҳақининг 2 баравари миқдорида;

Ўзбекистон Республикасининг бошқа хўжалик судларида кўриб чиқилиши лозим бўлган даъво аризаларидан энг кам иш ҳақининг 1 баравари миқдорида;

г) хўжалик судларининг қарорларини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги аризалардан низони биринчи инстанцияда кўриб чиқиш учун ариза берилганда тўланадиган ставканинг 50 фоизи, мулкӣ тусдаги низолар бўйича эса тўланилаётган суммадан ҳисоблаб чиқарилган ставкалар миқдорида;

д) хўжалик суди қарорлари, ажримлари ва бошқа қарорларининг дубликатларини ҳамда томонларнинг ва ишда қатнашувчи бошқа шахсларнинг илтимосларига биноан хўжалик судлари томонидан ишлардан бериладиган бошқа ҳужжатларнинг нусхаларини берганлик учун ҳужжатнинг ҳар бир бети учун энг кам иш ҳақининг 0,5 фоизи миқдорида белгиланган.

2-§. Ишнинг судда кўрилиши билан боғлиқ чиқимлар

Қонунда кўрсатилганидек, экспертлар, гувоҳлар ва таржимонларга хўжалик судига келиш билан боғлиқ бўлган йўлқира, уй-

жой ижараси харажатлари ва кундалик харажатлар учун ҳақ тўланади.

Экспертлар ва таржимонлар хўжалик судининг топшириғи билан бажарган иш уларни хизмат вазифаси доирасига кирмаса, улар бу иш учун ҳақ оладилар.

Хўжалик судга гувоҳ сифатида чақирилган фуқароларнинг судга келиши туфайли йўқотилган вақт билан боғлиқ харажатлари қопланади.

Ишда иштирок этиб, тегишли илтимос билан мурожаат қилган шахс гувоҳлар ва экспертларга тўланиши лозим бўлган суммани хўжалик судининг депозит ҳисоб варағига олдиндан ўтказилади. Агар иккала томон илтимос билан мурожаат қилган бўлса, талаб қилинадиган суммани улар тенг бўлиб ўтказадилар. Агар қўшимча экспертиза суднинг ташаббуси билан тайинланса, тўланиши лозим бўлган сумма экспертга суд томонидан депозит ҳисобидан тўланади. Бу сумма ишда иштирок этувчи шахслардан ушбу Кодекснинг 95-моддасига мувофиқ ундирилиб, суднинг депозит ҳисоб варағига ўтказилади. Экспертларга, гувоҳларга ва таржимонларга тегишли бўлган суммалар хўжалик суди томонидан улар ўз вазифаларини бажарганларидан кейин тўланади.

Тўлаш тартиби ва тўланиши лозим бўлган суммалар миқдори қонун ҳужжатларида белгиланади (ХПКнинг 94-моддаси).

Меҳнат муносабатларида бўлган ходимни судда гувоҳ сифатида чақирилганида судга келиши муносабати билан ишда бўлмаган вақти учун иш жойидаги ўртача иш ҳақи сақланади.

Суд харажатлари ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг қаноатлантирилган даъво талаблари миқдорига мутаносиб равишда юкланади.

Даъвогар тўлашдан белгиланган тартибда озод қилинган давлат бож, агар жавобгар бож тўлашдан озод қилинмаган бўлса, қаноатлантирилган даъво талаблари миқдорига мутаносиб равишда жавобгардан республика бюджети даромадига ундирилади.

Агар низо ишда иштирок этувчи шахс томонидан шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган низо-ни судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибини бузиш (талабномани жавобсиз қолдириш, талаб қилинган ҳужжатларни жўнатмаслик) оқибатида келиб чиққан бўлса, хўжалик суди ишнинг натижасидан қатъий назар, суд харажатларини шу шахсга юклагга ҳақли.

Ишда иштирок этувчи шахслар суд харажатларини тақсимлаш тўғрисида ўзаро келишсалар, хўжалик суди шу келишувга мувофиқ қарор қабул қилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг апелляция, кассация ши-

қояти беришлари билан боғлиқ суд ҳаражатлари юқорисида баён қилинган қоидаларга мувофиқ тақсимланади (ХПКнинг 95-моддаси).

Давлат божи қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолларда қайтарилиши керак.

Хўжалик судининг ҳужжатида давлат божини тўлиқ ёки қисман қайтариш учун асос бўладиган ҳолатлар кўрсатилади.

Давлат божи тўланган, лекин хўжалик судига келиб тушмаган ёки у қайтарган аризалар, апелляция ёки кассация шикоятлари бўйича ҳамда божни тўлиқ ёки қисман қайтаришни назарда тутувчи суд ҳужжатлари бўйича уни қайтариш суд томонидан берилган маълумотнома асосида амалга оширилади.

3-§. Суд жарималари

Хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори барча давлат ташкилотларига, маҳаллий ўзини-ўзи бошқарадиган идораларга, мансабдор шахсларга ва фуқаролар мажбурий ижро қилишлари қонунда белгиланган. Хўжалик судининг ҳал қилув қарор, ажрим ва қарорларини бажармаслик суд жарималарини солишга асос бўлади.

Хўжалик процессининг иштирокчилари ўзларига қонун билан юкланган барча процессуал бурчларни қоида бўйича ихтиёрий равишда ва виждонан бажарадилар. Агар ишда иштирок этувчи шахслар процессуал бурчларини бажармасалар, бундай ҳолларда суд муайян жазоларни, яъни процессуал таъсир этиш чораларини қўллашга мажбур бўлади. Бундай жазо (таъсир этиш чораси) асосан суд жарималари шаклида татбиқ этилади.

Хўжалик процессуал таъсир чоралари маъмурий ва бошқа тартибда солинадиган жарималарни аралаштирмаслик лозим.

Суд жарималари фақат қонунда кўрсатилган ҳолларда ва миқдорда солинади (ХПКнинг 100-моддаси), бундай ҳолатлар ХПКнинг 56-моддаси 3, 4-қисмида, агар далилни сақлаётган шахс сўралаётган далилни тақдим этиш мажбуриятини хўжалик суди узрсиз деб топган сабабларга кўра бажармаса, бу шахсга энг кам иш ҳақининг икки юз бараваригача миқдорда жарима солиниши кўрсатилган ёки ХПКнинг 77-моддасида даъво ни таъминламаганлиги учун баҳоланадиган даъво лар бўйича даъво баҳосининг эллик фоизигача миқдорда;

баҳоланмайдиган даъво лар бўйича энг кам иш ҳақининг икки юз бараваригача миқдорда ҳамда суд актларини ва ижро варақадаги ҳаракатларни бажармаганлик учун ХПКнинг 218-моддалари жаримага бағишланган.

Жарима солиш қонунда кўрсатилган бўлса суд бундай ҳаракатни амалга ошириши лозим.

Жариманинг миқдорини белгилашда ҳўжалик суди ишни ҳолати, низонинг тури, ҳаракатнинг оғир-енгиллигини инобатга олиши лозим.

Жарима солиш масаласи ҳўжалик судининг мажлисида ҳал этилади.

Жарима солиш масаласи кўриляётган шахсларга мажлис вақти ва жойи тўғрисида топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали хабар қилинади. Тегишли тарзда берилган шахснинг келмаслиги жарима солиш масаласини кўришга тўсқинлик қилмайди.

Ҳўжалик судининг жарима солиш масаласини кўриш натижалари бўйича ажрим чиқаради.

Ҳўжалик судининг жарима солиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкинлиги ХПКнинг 101-моддасида белгиланган.

Жарима солиш тўғрисидаги ҳўжалик судининг ажрими асосида ижро варақа берилади ва жарима мажбурий равишда ундирилади.

Ҳўжалик судини жарима солиш ҳақидаги ажрими устидан апелляция судига шикоят, (протест) келтирилиши мумкин.

Худди шу тартибда кассация ва назорат тартибида қайта кўрилишига йўл қўйилади. Ҳўжалик суди суд мажлисидаги тартибни (ХПКнинг 127-моддаси 3-қисми) бузувчиларни суд номидан огоҳлантириши, тартиб такроран бузилса раислик қилувчининг фармойишига асосан чиқариб юбориши ва қонунда кўрсатилган бошқа тадбирларни белгилаш мумкин.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР

1-§. Процессуал муддатлар тушунчаси ва турлари

Хўжалик ишлари судларда белгиланган муддатларда қўрилади ва ҳал қилинади. Қонун (ХПКнинг 125-моддаси)да хўжалик ишларини тўғри ва ўз вақтида қўриш лозимлиги кўрсатилган.

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш юзасидан суд фаолиятининг суствлик билан амалга оширилиши хўжалик ишида иштирок этувчи тарафларнинг қонуний ҳуқуқларини бузилишига олиб келиши мумкин.

Хўжалик ишларининг ўз вақтида қўрилиши муҳим процессуал ҳаракатларни бажариш учун муайян муддатлар белгилаш билан таъминланади. ХПКнинг 96-моддасида кўрсатилишича, процессуал ҳаракатлар қонунда белгиланган муддатларда бажарилади. Процессуал муддатлар қонунда белгиланмаган ҳолларда уларни суд тайинлайди.

Бинобарин, процессуал муддатлар деб, хўжалик ишлари судда қўриш ва ҳал қилиш учун қонун билан белгиланган ёки суд томонидан тайинланган муддатларга айтилади.

Иш қўриш билан боғлиқ бўлган процессуал муддатларнинг турлари тўғрисида шуни айтиш керакки, қонун хўжалик ишларини қўришнинг умумий муддати бир ой белгиланади (ХПКнинг 125, 158, 176-моддалари).

Қонунда (масалан ХПКнинг 74, 134, 148-моддаларида) айрим процессуал ҳаракатларни бажариш, чунончи: суд топшириқларини, суд ҳал қилув қарор ва ажримларининг нусхаларини тарафларга ва учинчи шахсларга юбориш, суд мажлиси баённомасига изоҳлар (ёзма фикр) бериш ва бу изоҳларни қўриш ҳамда бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш учун муддатлар белгиланган.

Процессуал муддатлар одатда процессуал ҳаракатлар бажарилиши мумкин бўлган давр эътиборга олиниб, аниқ календарь куни билан белгиланади. Шу билан бирга бошқача тарзда ҳам белгилашни мумкин, масалан, ХПКнинг 96-моддасида кўрсатилганидек, албатта содир бўлиши мумкин бўлган воқеани ёки ҳаракатни кўрсатиб, ёхуд муайян даврни кўрсатиб белгилаши мумкин.

Айрим ҳолларда процессуал ҳаракатларни бажариш вақти суд томонидан аниқ календарь санасини кўрсатиш, масалан, иш қўриладиган кунни ва бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш кунини кўрсатиш йўли билан белгиланади. Муддатларнинг бундай аниқ

кўрсатилиши тарафларга ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун тайёрланиш имкониятини ҳам беради. Процессуал муддатларни ҳисоблаш қоидаси ХПКнинг 96-моддасида белгиланган. Бу қонунда кўрсатилишича, процессуал муддатлар йиллар, ойлар ёки кунлар билан ҳисобланади. Бу муддатнинг ўтиши белгиланган календарь кунининг эртасидан ёки воқеа содир бўлган куннинг эртасидан бошланади.

Йиллар билан ҳисобланадиган муддат унинг охириги йилининг тегишли ойи ва кунда тамом бўлади. Ойлар билан ҳисобланадиган муддат белгиланган муддатнинг охириги ойи ва кунда тамом бўлади. Агар ойлар билан ҳисобланадиган муддатнинг охири тегишли куни бўлмаган ойга тўғри келса, муддат шу ойнинг охириги кунда, масалан, февраль ойининг 28 ёки 29 кунда, октябрь ойининг 31 кунда тамом бўлади.

Бу муддатнинг охириги куни иш куни бўлмаган кунга тўғри келган ҳолда, ундан кейинги биринчи иш куни муддатнинг тамом бўлиш куни ҳисобланади. Бажариш учун муддат белгиланган процессуал ҳаракат муддатнинг охириги куни соат йигирма тўртгача бажарилиши мумкин. Агар бу ҳаракат судда бажарилиши лозим бўлса, белгиланган қоидалар бўйича судда иш тугайдиган соатда муддат тамом бўлган деб ҳисобланади.

Агар ариза, шикоят, ҳужжатлар ёки пул суммаси муддатнинг охириги куни соат йигирма тўртгача почта ёки телеграфга топширилган бўлса, муддат ўтмаган ҳисобланади.

Процессуал муддатларни ўтказиб юбориш оқибатлари ХПКнинг 99-моддасида кўрсатилган.

Ҳўжалик суди ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра, ушбу Кодексда ёки бошқа қонунларда белгиланган процессуал муддатнинг ўтказиб юборилиши сабабларини узрли деб топса, ўтказиб юборилган муддатни тиклайди.

2-§. Процессуал муддатларнинг тўхтатилиши, узайтирилиши ва тикланиши

Процессуал муддатларнинг ўтиши, ишнинг юритилиши, тўхтатилиши (ХПКнинг 98-99-моддалари) ёки ижро ҳаракатларининг тўхтатилиши билан боғлиқдир. Юритилаётган ишнинг тўхтатилиши билан ҳануз ўтмаган ҳамма процессуал муддатларнинг ўтиши ҳам тўхтатилади. Бу ҳолда муддат тўхтатилишининг бошланғич пайти ҳўжалик ишининг тўхтатилиши тўғрисидаги ажримнинг чиқарилиши ёки кучга кириши вақти бўлмасдан, балки ишнинг тўхтатилиши учун асос бўлган ҳолатларнинг вужудга келиши факти ҳисобланади.

Хўжалик ишининг юритилиши қайтадан бошланган кундан эътиборан процессуал муддатларнинг ўтиши давом этади. Ишда иштирақ этувчи шахслар қонунда белгиланган муддатни суд узрли деб топган сабаблар билан ўтказиб юборган бўлсалар, бу муддат тиклаб берилиши мумкин.

Муддатнинг ўтказилиши сабаби ишнинг конкрет ҳолатларига қараб, суд томонидан узрли деб топилиши мумкин.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза процессуал ҳаракат қилиниши ёки ҳужжат топширилиши лозим бўлган судга берилади ва суд мажлисида иштирақ этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда қўрилади. Лекин бу шахсларнинг келмаслиги суд олдида қўйилган масалани ҳал қилиш учун тўсқинлик қилмайди.

Ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклаш тўғрисида ариза бериш билан бир вақтда муддат қайси ҳаракатга нисбатан ўтказиб юборилган бўлса, ўша ҳаракат қилиниши лозим ёки муддат қайси ҳужжатга нисбатан ўтказиб юборилган бўлса, шу ҳужжат берилиши лозим.

Процессуал муддатнинг узайтирилиши бу муайян процессуал ҳаракатлар қилиш учун янги муддатнинг тайинланишидир, суд томонидан тайинланган муддатлар ҳам узайтирилиши мумкин.

ЎНИНЧИ БОБ

ДАЪВО. ДАЪВО ҚЎЗГАТИШГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ

1-§. Даъво тушунчаси

Юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланувчи ташкилотлар ўзаро низолари юзасидан мулкӣ ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш хусусида, белгиланган тартибда ҳўжалик судига мурожаат қилишга ҳақлидирлар.¹

Фуқаролик процессидаги каби ҳўжалик процессида иш юри-тиш турларга бўлинмайди ва аксарият ишлар даъво қўзғатиш тартибда кўрилади. Лекин қонунда белгиланган ҳолларда банкротлик, алоҳида тартибдаги ишлар ариза бериш тартибда кўрилади.

Даъво қўзғатиш ҳуқуқи фуқаролар, давлат манфаатларини ва ташкилотларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини биринчи ин-станция судида ҳимоя қилишнинг процессуал воситаси бўлиб кўрилади.

Даъво қўзғатувчи шахс судга мурожаат қилишдан олдин, ўз талабини ихтиёрий равишда қаноатлантирилиши тўғрисида мажбурият субъектига талабнома билан мурожаат қилади, ташкилотларнинг талаби қаноатлантирилмаса ёки қисман қаноатлантирилган бўлса ёхуд талабга жавоб бўлмаса, манфаатдор шахс (фуқаро ёки ташкилот) бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг, ёхуд қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатнинг қўриқланиши тўғрисида ариза билан судга мурожаат қилади.

Ҳўжалик даъво иши низоли иш бўлиб кўрилади. Бундай ишларда албатта низолашувчи тарафлар: даъвогар ва жавобгар қатнашади ва улар ўртасида низоли ҳуқуқий талаб бўлади. Бундай низоли ҳуқуқий талаб бўлмаса даъво ҳам, низоли суд иши ҳам бўлмайди.

Амалиётда бирон-бир даъвосиз, низосиз даъвогар ва жавобгари бўлмаган ҳўжалик ишлари ҳам судда кўрилиши мумкин. Низосиз ҳуқуқларнинг ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларнинг қўриқланиши тўғрисида судга мурожаат қилиш мумкинлиги тўғрисида қонунда назарда тутилган, масалан, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар.

Даъво ишида муайян ҳуқуқ тўғрисидаги низо ҳал қилинади ва шу муносабат билан даъвогарнинг талаблари ҳамда жавобгарнинг эътирози қонуний ва асосли бўлишлиги текширилади. Оқибатда суд ё даъвони (даъвогарнинг жавобгарга бўлган талабини) бутун-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг ҳўжалик процессуал кодекси. Тошкент, 1998 йил.

лай ёки қисман қаноатлантиради ёинки даъво ни рад этади (даъвогарнинг талаби қайтариллади).

Ҳар қандай хўжалик даъвосининг икки томони бор: биринчидан, моддий-ҳуқуқий томони бунда аввало, даъвогарнинг жавобгарга нисбатан муайян низоли моддий ҳуқуқий талаби бўлиши, масалан, бирон-бир ашёнинг топширилиши;

иккинчидан, процессуал ҳуқуқий томони: бунда тарафлар ўртасида келиб чиққан низолининг мазмунан ҳал қилиниши ва бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг қўриқланиши тўғрисида судга илтимос билан мурожаат қилиниши бўлади.

Даъвонинг бу ҳар икки томони бирга қўшилганидагина, даъво низоли ҳуқуқни ҳимоя қилиш воситаси бўлиб қўрилади. Даъво қилиш-судда хўжалик иши қўзғатилиши учун асос бўлади. Ишнинг юритилиши учун даъво аризаси қабул қилинган кундан эътиборан, мазкур иш юзасидан хўжалик процесси давом эта бошлайди ва хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабат вужудга келади.

Даъво, яъни низоли моддий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиغان ва муайян процессуал тартибда қўриш ва ҳал қилиши учун суд ёки бошқа ваколатли органда қўзғатилган талаб тушунчаси билан даъвога бўлган ҳуқуқ тушунчаси чамбарчас боғлиқдир.

Даъвога бўлган ҳуқуқ деганимизда, суд ҳимоясини олишга бўлган ҳуқуқнинг, шунингдек суд томонидан қонуний ва асосли деб топилган даъво талабининг қаноатлантирилишига бўлган ҳуқуқни тушунамиз.

Даъво қилиш, даъво қўзғатиш учун асос (ҳуқуқ)нинг бўлмаслиги оқибати даъво аризасининг қабул қилинишини рад этиш ёки ХПКнинг 86-моддасида кўрсатилганидек, иш юритишни тугатиш бўлади. Даъвонинг қаноатлантирилиши учун ҳуқуқнинг бўлмаслиги даъво ни рад қилишга асос бўлади.

Даъвонинг элементлари. Ҳар бир даъво ни ўзига хос хусусиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, яъни бир даъво ни иккинчи даъводан ажратиш мақсадида даъволар икки элементга, таркибий қисмга: даъво предмети (даъво қилинаётган нарса)га ва даъво асосига бўлинади. Бу икки элемент даъвонинг мазмунини ташкил этади.

Даъвонинг предмети даъвогарнинг талаби, яъни уни жавобгардан суд орқали талаб қилинаётган нарсаси бўлади. Даъво предмети бирон-бир нарсани ундириш тўғрисидаги талабдир. Чунончи: муайян суммани ундирилиши, бирон-бир мулкнинг топширилиши, хизмат кўрсатилиши тўғрисидаги моддий-ҳуқуқий ёинки шахсий ҳуқуққа асосланган талаб бўлиши мумкин.

Даъвонинг асоси деб даъво талабини тасдиқлайдиган далилларга айтилади. ХПКнинг 112-моддасининг 4-5-бандларида айтилган

нидек, даъвогар аризасида талаби қандай ҳолатларга асосланганлигини ва бу ҳолларнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган далилларни кўрсатиш лозим. Бундай ҳолларда муайян юридик фактни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган, ёхуд бекор қиладиган ҳолатлар ҳисобланади. Даъво кўзғатиш учун асос бўладиган юридик фактлар беҳисоб қўп. Чунончи, тузилган шартномаларнинг бажарилмаслиги, муайян шартларнинг бузилиши, топшириқнинг бажарилмаслиги ёнки сифатсиз бажарилиши, шартларнинг ўзгартирилиши, юридик шахснинг тугатилиши, тадбиркорлик тўғрисидаги қонунларни бузилиши¹ ва шу каби қатор ҳолатлар, юридик фактлар, даъвогар ва жавобгарга ҳам фараз қилувчиларга нисбатан ҳуқуқ ва бурчлар вужудга келтирадиган асослар бўлади.

Демак, даъвони асоси бўлиши учун турли далолатлар эмас, балки фақат юридик аҳамиятга эга бўлган фактлар асос бўла олиши талаб этилади.

Даъво элементларини аниқ белгилашлик туфайли даъволарни бирини иккинчидан фарқлаш учун муҳим мезон бўлиб ҳисобланади. Даъвонинг предмети билан асоси бир-бирини тўлдирса ва ўхшасагина даъво кўзғатиш мумкин.

Даъвонинг турлари. Маълумки, даъвогар судга мурожаат қилишида бирон-бир процессуал мақсадни кўзлайди. Унинг бу мақсади: бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг, ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида суд қарорига эришишга қаратилади.

Даъволар турли асосларга кўра, турлича бўлинади:

- а) даъвони мақсади, предмети бўйича даъволар процессуал ҳуқуқий турларга;
- б) ҳимояни объекти бўйича — моддий-ҳуқуқий;
- в) хўжалик процессида манфаатни ҳимоя қилиш характери бўйича бўлган турлардир.

Даъвогарнинг қандай мақсадни кўзлашига, нима тўғрисида қарор чиқарилишини суддан илтимос қилишига ҳамда процессуал ҳуқуқий мезонига қараб, даъволар икки турга: ундириш (олиб бериш) ва тан олиш тўғрисидаги даъволарга бўлинади.

Ундириш тўғрисидаги даъволарда даъвогар биринчидан, муайян ҳуқуқни олишга ҳақли бўлишлигини белгилашни, чунончи: мулкка нисбатан эгаллик ҳуқуқини олишга, фойдаланишга, иккинчидан, жавобгарнинг муайян ҳаракатларни қилиши, масалан, даъвогарга низоли мулкни топшириш, бинони бўшатиб бериш тўғрисида суд қарорининг чиқарилишини илтимос қилади. Агар суднинг қарори жавобгар томонидан ихтиёрий равишда бажарил-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992 йил, 2-сон, 18 бет.

маса қарор белгиланган тартибда ижро этилиши учун топширилади. Шу туфайли бундай даъво ижро этиладиган даъво деб ҳам аталади.

Эътироф этиш, тан олиш тўғрисидаги даъволарда даъвогар фақат низоли ҳуқуқнинг ўзига тегишли бўлишини тан олишнигина, низоли ҳуқуқий муносабатнинг мавжуд бўлгани ёки бўлмаганлигинигина илтимос қилади.

Тан олиш даъвоси ўз навбатида икки турга бўлинади, жумладан:

а) Ижобий талаб — бунга кўра, даъвогар бирор мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқи борлигини сўраб даъво қўзғатади;

б) тан олиш (эътироф) этишни тан олмаслик, бунга кўра, даъвогар мулкка нисбатан маълум ҳуқуқи мавжудлигини рад этади.

Демак, эътироф этиш даъвосида даъвогар бирор нарсани олиб беришини, ундиришни талаб этмасдан суддан субъектив ҳуқуқини тан олишни ёки тан олмасликни сўрайди.

Даъволар юқорида кўрсатилганидек, фақат процессуал мақсад бўйичагина эмас, балки даъво талабларининг келиб чиқишига сабабчи бўлган низоли ҳуқуқий муносабатларнинг тури бўйича ҳам турларга бўлинади (классификация қилинади). Чунончи: зарар етказилгандан келиб чиқадиган даъволар шартномаларни бажармаганлик тўғрисидаги даъволардан фарқ қилади. Бундай даъволар бири-биридан моддий ҳуқуқий мазмуни жиҳатдангина эмас, балки бундай низоларни кўриш ва ҳал этиш учун қонун билан белгиланган процессуал хусусиятлари жиҳатдан фарқланади.

Юридик адабиётларда айрим процессуалист олимлар даъво турларини учинчи тури ҳам мавжудлиги ҳақида фикр юритадилар.¹ Биз бу фикрларга қўшилмаганлигимиз туфайли даъвони янги пайдо бўлган, ташкил бўлган (преобразовать) турига ушбу ишда фикр юритишни лозим топмадик.

Жавобгар манфаатларининг ҳимоя қилиниши. Хўжалик процессида тарафларнинг тенг ҳуқуқли бўлишлиги принципи асосида иш юритишда даъвогар билан бир қаторда жавобгарга ҳам тенг ҳуқуқ берилади.

Даъвогар бузилган ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниш мақсадида даъво қўзғатиш имкониятига эга бўлса, жавобгар ҳам даъвогарга қарши ҳимоя қилиниши воситаларига эгадир. Бундай процессуал воситалардан бири — эътироз билдириш ва иккинчиси — қарши, муқобил даъво қўзғатишдан иборат.

Бундай имконият ва ҳуқуқни берилиши хўжалик судидаги му-

1 К.И. Комиссаров. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. Свердловск. 1971. 23-35, 106-114 бетлар.

ҳим тамойиллардан бўлган тортишувчилик асосида иш кўришга қаратилгандир.

Жавобгар ўзига нисбатан қўзғатилган даъвони инкор этиши ва бунинг сабаблари (важлари)ни кўрсатиши мумкин. Даъвони бундай асослантирилган равишда инкор этишга эътироз деб айтилади.

Эътирозномада даъвогарнинг низоли ҳуқуқига, даъвогар олдидан жавобгарликдан озод қиладиган ҳолатлар кўрсатилиши мумкин.

Даъвогар талабига қарши бўлишини билдиришда жавобгар муайян моддий-ҳуқуқий ва процессуал ҳуқуққа оид юридик асосларни ҳам кўрсатиши мумкин.

Жавобгарнинг моддий-ҳуқуқий ҳимояланишига асос бўлиб даъвогарнинг талаблари, у кўрсатган қонун ёки бошқа ҳуқуқий меъёрларнинг ўз кучини йўқотганлиги ёки талабни умуман тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинмаганлигини кўрсатиши мумкин. Ёки даъвогар даъво қилиш муддатини ўтказиб юборганлигини асос қилади. Моддий-ҳуқуқий меъёрларининг бузилиши хўжалик суди учун талаби қаноатлантирилмаслик асосларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Жавобгарнинг эътирози процессуал ҳуқуқ меъёрларига асосланган ва даъвони рад этишга (ишни бекор қилишга) қаратилган бўлса, чунончи: қилинган талаб юзасидан муқаддам суд қарори (ажрими) чиқарилганлигини ёинки бу ишнинг судга тааллуқли эмаслигини кўрсатиб, даъвога қарши бўлишга процессуал эътироз деб айтилади.

Жавобгар манфаатини ҳимоя қилишнинг иккинчи процессуал воситаси қарши (муқобил) даъводир. Эътироздан муқобил даъвонинг фарқи шундаки, бунда даъвогарнинг талабига қарши бошқа бирон-бир моддий-ҳуқуқий талаб қўйилади.

ХПКнинг 120-моддасида кўрсатилишича, жавобгар суд ҳал қилув қарорини чиқаргунга қадар дастлабки талаб билан бирга кўриш учун даъвогарга қарши даъво қўзғатишга ҳақлидир. Бу қонуннинг мазмунига кўра жавобгарнинг ўзига қилинган дастлабки талаб билан қўшиб кўриш учун даъвогарга нисбатан қилган мустақил даъво талабига қарши даъво деб айтилади. Қарши даъвони баъзан муқобил даъво деб ҳам атайдилар.

Даъво турларидан бири сифатида қарши даъво тубандагича шартлар бўлганида бир вақтнинг ўзида ҳам даъвога қарши ҳимоя воситаси, ҳам жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш воситаси бўлиб қўрилади.

Қарши даъвонинг қабул қилиниши шартлари қуйидагича: **биринчидан**, қарши талаб дастлабки талабни ҳисоб қилишга, (қоплашга) қаратилган бўлиши керак;

Иккинчидан, қарши даъво ни қаноатлантириш дастлабки даъво ни қаноатлантиришни тўлиқ ёки қисман мумкин бўлмайдиган қилиб қўйса;

учинчидан, қарши даъво билан дастлабки даъво талаблари ўртасида ўзаро боғланиш ва уларни бирга кўриш низони тезроқ ва тўғри ҳал қилишга ёрдам берган бўлиши керак. Шу уч шартдан бири бўлса ҳам, судья қарши талабни судда кўриш учун қабул қилади. Бу қонун судьяга кенг ваколатлар бериш билан бирга тарафларнинг бир-бирларига нисбатан қилган даъво талабларини бирга кўшиб кўриш мақсадга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигини жиддий равишда текширишга мажбур қилади.

Қарши даъволар даъво кўзғатиш тўғрисидаги умумий қоидалар бўйича кўзғатилади. Қарши даъво кўзғатилишида, умуман даъвога оид процессуал қоидаларга, чунончи: аризасининг мазмуни, давлат божи ва суд чиқимларининг тўланиши ва ҳоказолар тўғрисидаги қоидаларга риоя қилинади.

Қарши даъво талаблари фақат биринчи инстанция суди томонидан кўрилатган ишлар юзасидан берилади. Юқори судларда, жумладан апелляция судларида қабул қилинмайди ва кўрилмайди.

2-§. Даъво ни таъминлаш

Даъво ни таъминлаш учун бўлган асослар ХПКнинг 76-моддасида белгиланган. Бу қонунда кўрсатилишича, хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра даъво ни таъминлаш чораларини кўришга ҳақли. Даъво ни таъминлашга, агар шундай чораларни кўрмаслик суд ҳужжатининг ижросини қийинлаштириши ёки бажариб бўлмайдиган қилиб қўйиши мумкин бўлса, хўжалик судлов ишини юритишнинг ҳар қандай босқичида йўл қўйилади.

Даъво ни таъминлаш тўғрисидаги ариза тушганидан кейинги кундан кечиктирмасдан низони ҳал этаётган хўжалик суди томонидан кўрилади.

Аризани кўриш натижалари бўйича ажрим чиқарилади. Даъво ни таъминлаш ёки таъминлашни рад этиш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят бериш ушбу ажрим ижросини тўхтатиб турмайди.

Умумий қоида бўйича даъво ни таъминлаш чораси даъво кўзғатилганидан сўнггина кўрилади.

Юқорида келтирилган қонунларга асосланиб чиқариладиган қарорнинг ижро этилишини таъминлаш учун суд томонидан чора кўрилишига даъво ни таъминлаш деб айтилади.

Хўжалик даъвосини таъминлаш, чунончи: даъвогарга тегишли

ҳақнинг, мулкни, шартномани бажарилиши кўчмас мулки ёки бошқа мулкларини сотиб юбориш, бошқа шахсларга бериб, мулкни яшириб қўйиш ва бошқалар келгусида жавобгарнинг ноинсоф ҳаракатига қарши бўлиб, даъвогарнинг манфаатини ҳимоя қилиш учун зарур.

Суд бу процессуал ҳаракатлар билан ўз қарорининг ижросини кафолатлашга қаратган бўлади.

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим суднинг ҳал қилув қарорларини ижро этиш учун белгиланган тартибда дарҳол ижро қилинади.

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги аризани ишни кўраётган суд ўша куннинг ўзидаёқ жавобгарни ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилмасдан ҳал қилади.

Даъвогар даъвони таъминлаш учун жавобгар томонидан низоли мулкни яшириш хавфи борлигини асослаши лозим.

Агар қарздорни банкдаги пул маблағини хатлаш лозим бўлса хўжалик суди банк ҳисобига эмас, балки ундан ундириш лозим бўлган суммани хатлаш лозим.

ХПКнинг 77-моддасида белгиланганидек, қуйидагилар даъвони таъминлаш чоралари бўлиши мумкин:

1) жавобгарга тегишли бўлган мол-мулк ёки пул маблағларини хатлаб қўйиш;

2) жавобгарга муайян ҳаракатларни қилишни тақиқлаш;

3) бошқа шахсларга низо предметида алоқадор бўлган муайян ҳаракатлар қилишни тақиқлаш;

4) даъвогар низолашаётган, ундириш сўзсиз (акцепсиз) тартибда амалга ошириладиган ҳужжати ёки бошқа ҳужжат бўйича ундиришни тўхтатиб туриш;

5) мол-мулкни хатлашдан озод қилиш тўғрисида даъво тақдим этилган тақдирда уни реализация қилишни тўхтатиб туриш.

Зарур ҳолларда даъвони таъминлаш учун бир неча чора қўллашга йўл қўйилади.

Хўжалик суди даъвони таъминлашга йўл қўяр экан, жавобгарнинг илтимосномасига кўра, даъвогардан жавобгар кўриши мумкин бўлган зарар қопланишининг таъминловини талаб қилиши мумкин.

Агар шу модданинг биринчи қисми 2- ва 3-бандларида кўрсатилган чораларга риоя этмасалар ташкилотлар ва фуқаролардан республика бюджети даромадига жарима ундирилиши мумкин, жумладан:

баҳоланадиган даъволар бўйича — даъво баҳосининг эллик фоизигача миқдорда;

баҳоланмайдиган даъволар бўйича — энг кам иш ҳақининг икки юз бараваригача миқдорда.

Хўжалик судининг даъво ни таъминлаш тўғрисидаги ажримни ижро этмаслик билан етказилган зарарни қоплашни даъвогар ўша хўжалик судида даъво тақдим этиш йўли билан талаб қилишга ҳақли бўлади.

Зарур ҳолларда суд даъво ни таъмин қилиш чорасининг бир неча турига йўл қўйиши мумкин, лекин буларнинг умумий суммаси даъвонинг қийматида ошмаслиги лозим.

Даъво ни таъминлаш чораларини кўришда қонун жавобгарнинг ҳам манфаатларини кўзлаб суд ишида иштирок этувчи шахсларнинг баёнотларини эшитиб, даъво ни таъмин қилишнинг бир турини бошқа тури билан алмаштиришга йўл қўйиш мумкинлигини белгилайди.

Даъво ни таъминлашнинг бир турини бошқаси билан алмаштириш масаласи ХПКнинг 78-моддасида назарда тутилган тартибда ҳал этилади.

Пул маблағларини ундириш тўғрисидаги даъво ни таъминлашда жавобгар даъво ни таъминлаш бўйича белгиланган чораларни қўллаш ўрнига хўжалик судининг депозит ҳисоб варағига даъвогар талаб қилаётган суммани тўлашга ҳақли.

Даъво ни таъмин қилишнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш масаласи ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилиниб, суд мажлисида ҳал этилади. Лекин бу шахсларнинг келмаслиги даъво ни таъмин қилишнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Даъво ни таъминлаш тўғрисидаги ажрим суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш учун белгиланган тартибда дарҳол ижро қилинади.

Даъво ни таъминлаш юзасидан хатланган (арест солинган) мулк нобуд қилинмаслиги (сотилмаслиги, бекитилмаслиги, умуман бирон-бир усулда сақлаш кафилини олган шахс қўлидан чиқарилмаслиги) керак. Акс ҳолда айбли шахслардан суднинг ажрими бўйича даъво ни таъминлаш тўғрисидаги ажримни бажармаганликдан келган зарарларни ундиришга ҳақлидир (ХПКнинг 81-моддаси).

Даъво ни таъминлаш чоралари ишни кўраётган суд томонидан ҳар қачон бекор қилиниши мумкин. Даъво ни таъминлашни бекор қилиши тўғрисидаги масала ишда иштирок этувчи шахслар хабардор этилиб, суд мажлисида ҳал этилади. Лекин бу шахсларнинг келмаслиги даъво ни таъминлашни бекор қилиш тўғрисидаги масалани кўриш учун тўсқинлик қилмайди.

Даъво рад этилган тақдирда йўл қўйилган таъминлаш чоралари ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунга қадар сақланади. Лекин суд ҳал қилув қарори билан бир вақтда ёки шундай қарор

чиқаргандан сўнг даъво ни таъминлашни бекор қилиш тўғрисидаги ажрим чиқара олади (ХПКнинг 80-моддаси).

Даъво ни таъминлаш тўғрисидаги илтимосни қаноатлантириш ёки уни рад этиш ҳақидаги ажрим, шунингдек даъво ни таъминлаш чорасини бекор қилиш ёки таъминлаш чорасининг бир тури ни бошқаси билан алмаштириш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиниши мумкин.

Даъво ни рад этиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори қонуний кучга киргач, жавобгар ўша хўжалик судига даъво тақдим этиш йўли билан даъвогардан даъво ни таъминлаш туфайли ўзига етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли.

3-§. Бир неча талабларни бирлаштириш ва ажратиш

Қонун даъвогарнинг бир-бири билан боғлиқ бўлган бир неча талабларни бирлаштириш, бирга қўрилиши ва ҳал этилишига йўл қўяди. Бундай талаблар бир даъвогар томонидан бир неча талабларга нисбатан қилиниши мумкин.

ХПКнинг 115-моддасида даъвогар бир аризада ўзаро боғлиқ бўлган бир неча талабларни бирлаштиришга ҳақлидир, деб кўрсатади. Бундай ҳолларда даъво асослари ва предметлари умумий бир-бирлари билан боғлиқ бўлганида, талаблар ҳам бир турда бўлганида даъвогарнинг объект сифатида бирлаштирилиши тўғрисида сўз боради.

«Ўзбекистон Республикаси Хўжалик Процессуал кодексининг биринчи инстанция судида қўлланилиши амалиёти ҳақида»ги 28 январ 2000 йилги Пленум қарорининг 5-бандида, бир неча талабни бирлаштиришга қачонки улар хўжалик судига тааллуқли низо моддий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқиб ўзаро боғлиқ бўлганда йўл қўйилади (хусусан, қайтарилмаган кредит, кредитдан фойдаланиш фойзалари ва неустойкани ундириш ҳақида; актни ҳаққиқий эмас деб топши ва шу акт асосида тўланган миқдорларни қайтариш ҳақида; бир неча транспорт ҳужжатлари бўйича олинган ва битта қабул қилиш акти билан расмийлаштирилган ёки битта ҳисоб-китоб ҳужжати бўйича тўланган камомад миқдорини ундириш ҳақида). Қўшимча талабларни тақдим этиш даъволарни тақдим этишнинг умумий қоидаларига мувофиқ амалга оширилади. Агар қўшимча талаб билан боғлиқ бўлмаса ёхуд хўжалик суди уларни биргаликда қўришни мақсадга мувофиқ эмас деб топса, суд уларни биргаликда қўришни рад этилиши ҳақида тушунтириш берилган.¹

Қонун судьяга бир турдаги хўжалик ишларини бирлаштириш ҳуқуқини беради. ХПКнинг 115-моддасида кўрсатилишича, судья

¹ Қаранг: «Хўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 22-бет.

шу суднинг иш юритишида айти бир хил тарафлар иштирок этувчи бир турдаги бир неча иш борлигини ёхуд бир шахснинг турли жавобгарларга даъволари бўйича ёки бир қанча даъвогарларнинг битта жавобгарга даъволари бўйича бир неча иш борлигини аниқласа, бу ишларни низоларни тезроқ ва тўғри ҳал қилишни кўзлаб иш юритишда бир йўла кўриш учун бирлаштиришга ҳақлидир.

Талабнинг бир неча даъвогар томонидан ёки бир неча жавобгарларга нисбатан қилинишига процессуал иштирокчилик деб айтилади.

Судья бир неча талабларни бирлаштириш ҳуқуқига эга бўлганидек, унга бундай талабларни ажратиш ҳуқуқи ҳам берилади. ХПКнинг 115-моддасида айтилишича, агар аризани қабул қилувчи хўжалик судьяси талабларни алоҳида кўришни мақсадга мувофиқ деб топса, бирлаштирилган талаблардан бирини ёки бир нечасини алоҳида иш юритишга ажратишга ҳақли.

Талаблар бир неча даъвогарлар томонидан бир неча жавобгарларга нисбатан кўзғатилса, аризани қабул қилувчи судья (агар мақсадга мувофиқ деб топса) бир ёки бир неча талабларни алоҳида иш юритиш учун ажратишга ҳақлидир.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

**ХЎЖАЛИК СУДИДА ДАЪВО ҚЎЗГАТИШ ҲУҚУҚИНИ
АМАЛГА ОШИРИШ ТАРТИБИ****1-§. Даъво қўзғатиш**

Қонун фуқароларга, ташкилотларга суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини беради. Улар бу ҳуқуқдан аввало, белгиланган тартибда даъво қўзғатиш йўли билан фойдаланадилар.

Даъво қўзғатилиши муҳим процессуал акт бўлиб, даъво муддатининг ўтишини узади (ФКнинг 157-моддаси). Бу қонунда белгиланишича, даъво муддатининг ўтиши белгиланган тартибда даъво қўзғатилиши билан, шунингдек мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни қилиши билан узилади.

Шу пайтдан эътиборан хўжалик ишининг ҳаракати бошланади. Суднинг тарафлар ўртасидаги низони кўриш ва бу тўғрида қарор чиқариш бурчи вужудга келади.

Қонун (ХПКнинг 1-моддаси)да белгиланишича, ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низоли ҳуқуқини ёки қонун билан кўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли бўлади.

Хўжалик суди иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган, Хўжалик процессуал Кодексда ва бошқа қонунлар билан ўзининг ваколатига киритилган низоларни ҳамда бошқа ишларни ҳал қилиш йўли билан одил судловни амалга оширади.

Судда хўжалик иши прокурорнинг аризаси бўйича ҳам, шунингдек давлат органлари, ташкилотлар аризалари бўйича ҳам (агарда қонунга кўра улар бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишлари мумкин бўлса) қўзғатилади.

Судда хўжалик иши қўзғатилишида даъво аризаси ёзма шаклда берилади. У даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади. ХПКнинг 112-моддасида кўрсатилганидек, даъво аризасининг мазмунида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

Даъво аризаларида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) ариза берилаётган хўжалик судининг номи;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, уларнинг почта манзиллари;
- 3) агар даъво баҳоланиши лозим бўлса, даъвонинг баҳоси;
- 4) даъво талабларига асос бўлган ҳолатлар;
- 5) даъво талабларининг асосларини тасдиқловчи далиллар;
- 6) ундириладиган ёки низолашаётган сумманинг ҳисоб-китоби;

7) даъвогарнинг қонун ҳужжатларини далил қилиб келтирган талаблари, даъво бир неча жавобгарга нисбатан тақдим этилганда эса уларнинг ҳар бирига қўйилган талаблар;

8) низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар, агар бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

9) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Даъво аризада, агар низони тўғри ҳал қилиш учун зарур бўлса, бошқа маълумотлар ҳам, шунингдек даъвогарда мавжуд илтимосномалар кўрсатилади.¹

Булардан ташқари даъво аризасига қуйидагича ҳужжатлар илова қилинади.

1) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини;

2) даъво аризасининг ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг нусхалари юборилганлигини;

3) низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлигини, агар бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартнома назарда тутилган бўлса;

4) даъво талабларига асос бўлган ҳолатлар.

Агар даъво аризаси даъвогарнинг вакили томонидан имзоланган бўлса, унинг даъво тақдим этишга ваколатли эканлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади.

Шартнома тузишга мажбур этганлик тўғрисидаги аризага шартнома лойиҳаси илова қилинади.

Прокурор томонидан, шунингдек давлат органлари ва бошқа органлар томонидан бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун бериладиган аризаларда ХПКнинг шу моддасида айтилган маълумотлардан ташқари, манфаати учун иш кўзгатилган шахснинг номи ва унинг манзили ҳам кўрсатилиши лозим.

Дехқон (фермер) хўжаликларининг ишлари бўйича даъво талаблари унинг бошқарувчиси томонидан имзоланади ва хўжалик судига берилади. Тадбиркорлик билан шуғулланувчи фуқаролар эса аризага ўзлари имзо қўядилар.

Даъво аризасини қабул қилиш масаласини судьянинг якка ўзи ҳал қилади.

Судья ХПКда назарда тутилган талабларга риоя этган ҳолда берилган даъво аризасини хўжалик судининг иш юритишига қабул қилиш масаласини ҳал этади.

Судья даъво аризасини қабул қилиши тўғрисида у келиб тушган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмай ажрим чиқаради. Бу

¹ Қаранг: «Хўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 23-бет.

ажримнинг мазмуни ишни мажлисда кўришга тайёрлаш тўғрисидаги ажримда баён қилиниши мумкин.

Айрим ҳолларда судья даъво аризаси қабул қилишни рад этиши мумкин. Судья даъво аризасини қабул қилишни ХПКнинг 117-моддасида назарда тутилган ҳолларда рад этади.

1) агар низо ҳўжалик судида кўриб чиқишга тегишли бўлмаса;
2) айни бир шахслар ўртасидаги, айни бир предмет тўғрисидаги ва айни бир асослар бўйича низо юзасидан ишни юритишни тугатиш тўғрисида ҳўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки ажрими, ёхуд умумий суднинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисида ҳал қилув қарори ёки ажрими бўлса;

3) ҳўжалик судининг, умумий суднинг, ҳакамлар судининг иш юритишидаги айни бир шахслар ўртасида, айни бир предмет тўғрисида ва айни бир асослар бўйича низо юзасидан иш мавжуд бўлса;

4) айни бир шахслар ўртасидаги, айни бир предмет тўғрисидаги ва айни бир асослар бўйича низо юзасидан қабул қилинган ҳакамлар судининг қонуний кучга кирган қарори бўлса, ҳўжалик суди ҳакамлар судининг қарорини мажбурий ижро этиш учун ижро варақасини беришни рад этиб, ишни қарорни қабул қилган ҳакамлар судига янгидан кўриш учун қайтарган, бироқ ишни ўша ҳакамлар судида кўриш имконияти бўлмаган ҳоллар бундан мустасно.

Судья даъво аризасини қабул қилишни рад этиш тўғрисида ажрим чиқаради. Ажрим ишда иштирок этувчи шахсларга ариза келиб тушган кундан бошлаб беш кундан кечиктирмасдан юборилади. Даъвогарга юборилаётган ажримга даъво материаллари илова қилинади.

Даъво аризасини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин. Ажрим беқор қилинган тақдирда даъво аризаси ҳўжалик судига мурожаат қилинган кунда берилган деб ҳисобланади.

Судья даъво аризасини ва унга илова қилинган ҳужжатларни қуйидаги ҳолларда қайтариши қонунда белгиланган. Бу қоидада агар:

1) даъво аризасининг ХПКнинг 112-моддасида белгиланган шакли ва мазмунига риоя қилинмаган бўлса;

2) даъво аризаси имзоланмаган ёки уни имзолаш ҳуқуқига эга бўлмаган, ёхуд мансаб мавқеи кўрсатилмаган шахс томонидан имзоланган бўлса;

3) иш мазкур ҳўжалик суди судловига тегишли бўлмаса;

4) ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга даъво аризасининг нусхалари юборилганини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаган бўлса;

5) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилмаган бўлса, давлат божи тўлашни кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш мумкинлиги қонунда назарда тутилган ҳолларда бу ҳақда илтимоснома берилмаган ёхуд рад этилган бўлса;

6) шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда даъвогар жавобгар билан низоли судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этмаган бўлса;

7) битта даъво аризасида бир ёки бир неча жавобгарга ўзаро боғланмаган бир неча талаб бирлаштирилган бўлса;

8) қонун ҳужжатларига ёки шартномага мувофиқ қарз ёхуд бошқа кредит муассасаси орқали олинган лозим бўлганида жавобгардан қарзни олиш учун банкка ёки бошқа кредит муассасасига мурожаат қилганлиги ҳақида далиллар тақдим этилмаган бўлса;

9) агар даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш тўғрисида ажрим чиқарилгунга қадар уни қайтариб олиш тўғрисида даъвогардан ариза тушган бўлса.

Судья даъво аризасини қайтариш тўғрисида у олинган кундан бошлаб беш кундан кечиктирмай ажрим чиқаради.

Даъво аризасини қайтариш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин. Ажрим беқор қилинган тақдирда даъво аризаси хўжалик судига дастлабки мурожаат қилинган кун берилган деб ҳисобланади.

Даъво аризасининг қайтарилиши йўл қўйилган ҳатолар бартираф этилганидан кейин иккинчи марта хўжалик судига умумий тартибда даъво аризаси билан мурожаат этишга тўсқинлик қилмайди.

«Ўзбекистон Республикаси Хўжалик Процессуал Кодексининг биринчи инстанция судларида қўлланиш амалиёти ҳақида»ги 28 январ 2000 йилги Пленум қарорининг 4-бандида судлар ХПКнинг 118-моддасида назарда тутилган даъво аризасини қайтариш учун асослар рўйхати кенг талқин этилиши мумкин эмаслигини назарда тутишлари керак. Судья, далиллар бўлиб ҳисобланган ҳужжатлар илова қилинмаган, деган ваз билан даъво аризасини қайтаришга ҳақли эмасдир, чунончи, ХПКнинг 55, 56, 122-моддалари ва бошқа моддаларга мувофиқ, даъвогар уларни тақдим қилиши, суд эса уларни ҳал этилгунга қадар тақдим қилишни таклиф қилиши мумкин. Башарти, ХПКнинг 118-моддаси 1-қисмининг 1, 4, 7-бандларида назарда тутилган даъво аризани қайтариш ҳақидаги асослар хўжалик суди томонидан даъво аризани иш юритишга қабул қилингандан сўнг аниқланса, иш мазмунан кўриб чиқилиши лозимдир. Зарур бўлганда, ишни кўриб чиқиш бошқа кунга,

хусусан ишда қатнашувчи бошқа шахсларга даъво ҳужжатларининг нусхаларини юбориш учун қолдирилиши мумкинлиги ҳақида белгиланган.

Қонун суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқни таъминлаб, фақат алоҳида қонунда аниқ белгиланган ҳоллардагина, хўжалик ишлари бўйича аризаларнинг судья томонидан қабул қилинмаслиги мумкинлигини белгилайди.

УН ИККИНЧИ БОБ

ХЎЖАЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ

1-§. Ишларни судда кўришга тайёрлаш ва унинг аҳамияти

Хўжалик ишларини судда кўришга тайёрлашдан мақсад ХПКнинг 122-моддасида кўрсатилганидек, ишнинг ўз вақтида ва тўғри ҳал қилинишини таъминлашдир.

Хўжалик ишларини судда кўришга тайёрлаш хўжалик процессининг мустақил ва муҳим босқичи бўлиб, хўжалик ҳуқуқий низоларнинг мумкин қадар тезлаштириб, тўла ва ҳар томонлама кўрилиши ва ҳал қилинишини таъминлаш мақсадларида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, хўжалик ишлари бўйича суд органларининг амалиётини яқунлаб, хўжалик ишларини баъзи судларда жуда сустрлик билан ҳал қилинишини, ишларнинг кўрилиши кўп маротаба қолдирилишини, юқори суд инстанцияси томонидан қарорларнинг қайта-қайта бекор қилиниши туфайли бир ишнинг ўзи бир суддан бошқасига бир неча мартаба ўтказилишини ва шу каби бошқа камчиликлар Пленум қарорларида кўрсатиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди пленумлари хўжалик ишларини судда кўрилиши учун тўла ва ҳар томонлама тайёрланганидан сўнггина тайинланиши лозимлиги тўғрисида кўрсатма берди.¹

Судга тайёрлаш ишларини олиб боришда судьяларнинг фаолиятида нуқсон, камчилик бўлмаслиги керак. Иш кўрилишининг сифати, хўжалик процессининг тез ва аниқ бўлишлиги кўп даражада хўжалик ишларини судда тўғри тайёрлашга боғлиқдир.

Ишни судда кўришга тайёрлашда судья билан бир қаторда ишда иштирок этувчи шахслар ҳам тортишувчилик тамойили асосида тайёргарлик ишларини олиб боришлари лозим.

Хўжалик иши судда мазмунан кўрилгунга қадар даъвогар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган барча ишларни бажарган, ҳамма далилларни келтирган бўлса, жавобгар ҳам даъвога қарши эътирозларини судга кўрсатган бўлса, шунингдек эътирозларни асослаш учун топширилиши мумкин бўлган далиллар келтирилганидек, шунингдек ишни кўриш учун тайёрлаш юзасидан барча процессуал ҳаракатлар судья томонидан қилинганидан сўнггина етарли даражада тайёрланган бўлиб ҳисобланади.

Агар тарафлар ўртасидаги низо суднинг бир мажлисидаёқ ҳал қилиш учун қийин бўлмаса, даъвогар эса ўзининг барча талабла-

¹ Қаранг: Хўжалик ва ҳуқуқ журнали., 2000., 4-сон. 20-бет.

рини тўғри баён этган бўлса ва уларни асослаш учун зарур далилларни келтирган бўлса, бу ҳолда судья даъвогарнинг ҳузурда ишни кўриш вақтини белгилаш билан ҳамда бу тўғрида ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилиш билангина чегараланади. Аммо бундай ҳолда ҳам судья ишни судда кўриш учун маълум даражада тайёргарлик кўриши лозим. Бундай тайёргарлик даъвогардан ариза қабул қилишдан, қатор масалалар бўйича суҳбатлашишдан иборат бўлади.

Шунинг ўзи билан судья ХПКнинг 122-моддасида кўрсатилган ҳаракатлардан бирини бажарган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди пленумларининг берган тушунтиришлари барча ҳўжалик ишлари бўйича ишни судда кўришга тайёрлаш мажбурий бўлишиги айтилади.

Айниқса «Ҳўжалик Процессуал Кодексининг суднинг биринчи инстанциясида қўлланиши амалиёти ҳақида»ги 18 январ 2000 йилги 82-сонли қарорида аниқ белгиланган.¹

Ишни суд мажлисида кўрилишига тайёрлаш барча ҳолларда (процессуал ҳаракатларнинг ҳажми ва мураккаблигидан қатъий назар) ўтказилади ва ҳўжалик процессининг ҳар қандай босқичи каби махсус расмийлаштиради.

ХПКнинг 122-моддасида белгиланишича, судья ҳўжалик иш-ни судда кўриш учун тайёрлашга бу тўғрида ариза қабул қилганидан сўнггина киришади. Бинобарин, аризани қабул қилмасдан аввал судда кейинчалик кўриладиган ишлар юзасидан баъзи ҳаракатлар қилиниши (чунончи, бирон-бир ҳужжатлар, далиллар талаб қилиб олинishi) қонунга хилоф бўлади. Аммо судья даъво аризасини қабул қилишдан аввал ҳўжалик ишини судда кўзғатиш учун зарур бўлган маълумотларни даъвогардан сўраб олиши мумкин.

Ишни судда кўришга тайёрлаш учун киришиш расмий равишда бу тўғрида судья томонидан ажрим чиқарилганидан сўнг, яъни ишни суд мажлисида кўриш учун тайинлашдан аввал бошланади.

Судья томонидан чиқарилган ажрим ишни тайёрлаш учун расмий равишда киришилганини ва тамомланишинигина билдирса ҳам, аммо ишни кўришга оид баъзи ҳаракатлар олдин ҳам, кейинчалик ҳам қилиниши мумкин, чунончи, даъвогарнинг низони ҳал қилиш учун ҳакамлар судига мурожаат қилишга ҳуқуқли бўлиши тўғрисида тушунтиришлар бериш юзасидан судьянинг қилган ҳаракатлари даъво аризаси қабул қилинганга қадар ҳам бўлиши мумкин.

Ҳўжалик ишининг судда кўрилишига оид ҳаракатлар кейинчалик суд иши бошланганидан сўнг ҳам ишнинг кўрилиши бошқа

¹ Қаранг: «Ҳўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 23-24-бетлар.

вақтга қолдирилганида ҳам ёинки юқори суднинг кўрсатмаси бўйича ҳам қилиниши мумкин.

Демак, хўжалик судларида ишларни кўришга тайёрлашдан мақсад ишларни мазмунан тўғри кўриш учун шароит яратишдан иборат бўлиш билан даъво талабларини асосли эканлигини аниқлаш; тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини татбиқ қилиши лозим бўлган ҳуқуқий меъёрларни аниқлаш; ишда иштирок этувчи шахсларнинг доирасини аниқлаш; низони мазмунан ҳал этиш учун тақдим қилиниши лозим бўлган далилларни аниқлашдан иборатдир.

2-§. Ишга судда кўришга тайёрлашда судьянинг процессуал ҳаракатлари

Хўжалик ишларини судда кўришга тайёрлаш юзасидан қилинадиган процессуал ҳаракатларнинг мазмуни қонунда белгиланган, унда ишни судда кўришга тайёрлаш пайтида судья даъво аризаси келиб тушган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмай қуйидаги ҳаракатларни амалга оширади:

1) ишда иштирок этиш учун бошқа жавобгар ёки учинчи шахсни жалб этиш масаласини кўриб чиқади;

2) ишни юритиш тўғрисида манфаатдор шахсларни хабардор қилади;

3) ишда иштирок этувчи шахсларга, бошқа ташкилотларга, уларнинг мансабдор шахсларига муайян ҳаракатларни бажаришни, шу жумладан низони ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишни таклиф этади;

4) далилларни дахлдорлиги ва уларга йўл қўйилиши мумкинлигини текширади;

5) гувоҳларни чақиртиради;

6) экспертиза тайинлаш масаласини кўриб чиқади;

7) бошқа хўжалик судларига суд топшириқларини юборади;

8) ишда иштирок этувчи шахсларни чақиртиради;

9) тарафларни муросага келтириш чораларини кўради;

10) ишда иштирок этувчи ташкилотлар раҳбарларини тушунтириш бериш учун чақириш масаласини ҳал қилади;

11) даъвони таъминлаш чораларини кўради.

Судья низони тўғри ва ўз вақтида ҳал қилишга қаратилган ҳаракатларни ҳам амалга оширади.

Ушбу ҳуқуқий меъёрларнинг мазмунига кўра кўрсатилган судьянинг ҳаракатлари қатъий бўлмай, ишнинг ҳолатига асосланган ҳолда судья бошқа ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик су-

дининг 23 январ 2000 йилги «Ўзбекистон Республикаси Хўжалик Процессуал Кодексининг биринчи инстанциясида қўлланилиши амалиёти ҳақида»ги Пленум ишни тайёрлашдаги судьянинг вазифаларига қуйидагилар ҳам киритилган:

а) ишни тўғри ҳал этиш учун аҳамиятга молик ҳолатларни аниқлаштириш;

б) тарафларнинг ва қонуннинг раҳбарликка олиниши лозим бўлган юридик ҳолатларни аниқлаш;

в) ишда қатнашувчи шахслар таркиби масаласини ҳал этиш.

Ишни судга тайёрлаш тегишли ҳаракатларни қилиш тўғрисидаги ажримни судьянинг ёлғиз ўзи ишда иштирок этувчи шахсларни чақирмасдан чиқаради ва бу ажрим устидан апелляция алоҳида тарзда шикоят қилинмайди.

Юқорида кўрсатилган ҳаракатлар судьянинг шахсан ўзи томонидан қилинса ҳам, аммо улар суд номидан амалга оширилади.

Ишни судда кўришга тайёрлаш юзасидан амалга ошириладиган ҳаракатлар судья томонидан амалга оширилади. Бошқа суднинг топшириғини бажариш тартибда қилинадиган ҳаракатлар шу тарзда судья томонидан бажарилади.

Судья ҳарҳолда ишнинг бир суд мажлисида кўрилиб, ҳал қилиниши учун барча тайёргарликни кўради. У шу мақсадда тарафларнинг процессуал ҳуқуқ ва бурчларини тўла тушунтиришга ҳаракат қилади.

Судья ишнинг мазмуни бўйича тўғри ҳал этилишида ёрдам кўрсатадиган гувоҳларнигина суд мажлисига чақиради.

Баъзи ҳолларда ишнинг судда кўрилишига қадар ишни судда кўришга тайёрлаш билан боғлиқ бўлмаган бошқа ҳаракатларни ҳам бажаришга тўғри келади. Чунончи судья даъвони таъминлаш тўғрисидаги масалани (ХПКнинг 76-моддаси), суд харажатларини тўлашдан озод қилиш масаласини (95-модда), уларни бўлиб-бўлиб тўлаш ва миқдорини камайтириш тўғрисидаги масалани, ХПКда назарда тутилган бошқа баъзи масалаларни ишнинг судда кўрилишига қадар ҳал қилади.

Ўзлари учун зарур бўлган далилларни кейинчалик тақдим этиш мумкин бўлмай қолади ёки қийинлашади дейишга асоси бўлган шахслар ариза беришидан олдин ҳам, кейин ҳам судьядан бу далилларни таъминлашни илтимос қилишлари мумкин (ХПКнинг 72-моддаси).

Хорижий давлатларнинг органларида иш юритиш учун зарур далиллар билан таъминлаш давлат нотариал идоралари томонидан амалга оширилади.

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги ариза далилларни таъмин-

лаш билан боғлиқ процессуал ҳаракатлар амалга оширилиши керак бўлган ҳудудда фаолият олиб бораётган судга берилади.

Аризادا таъминланиши зарур бўлган далиллар, бу далиллар билан тасдиқланиши керак бўлган ҳолатлар, далилларни таъминлаш тўғрисида аризачини илтимос билан мурожаат қилишга ундаган сабаблар, шунингдек таъминланадиган далиллар зарур бўлган ёки уларни кейинчалик керак бўлиб қолиши мумкин бўлган иш кўрсатилиши керак.

3-§. Суд хабарлари ва чақирувлари

Ҳўжалик ишида иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, шунингдек бошқа шахсларнинг манфаатларини кўриқлаш мақсадларида судда иштирок этувчи шахслар, ишнинг кўрилиш жойи, вақти тўғрисида хабардор қилинади. Ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг ишнинг кўрилиши вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинмасликлари кейинчалик ишнинг апелляция, кассация ёки назорат тартибда кўрилишида беқор қилиниши учун асос бўлади (ХПКнинг 170-моддаси).

Ишда иштирок этувчи шахслар, шунингдек гувоҳлар, экспертлар ва таржимонлар судга чақирув хатлари, зарур ҳолларда эса телеграммалар ва телефонограммалар орқали чақириладилар ва суднинг айрим процессуал ҳаракатлари тўғрисида хабардор қилинадилар.

Ишда иштирок этувчи шахслар суд муҳокамасининг вақти ва жойи тўғрисида суднинг ажрими орқали хабардор қилинади. Ажрим топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат билан юборилади.

Процесснинг бошқа иштирокчилари суднинг ажрими билан, зарур ҳолларда чақирув қорозлари, телеграмма, факс, телетайп ва бошқа воситалари орқали хабардор қилинади ва чақирилади.

Судга чақирув хати ишда иштирок этувчи шахсларга ва уларнинг вакилларига шундай ҳисоб билан юборилиши керакки, уларнинг судга ўз вақтида етиб келишлари ва ишга тайёрланишлари учун етарли фурсатлари бўлсин.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқида хабарномалар ва судга чақирувчиларга оид ҳуқуқий меъёрлар фуқаролик процессуал қонунчилигига нисбатан тўлиқ берилмаганлиги туфайли ушбу мавзуда биз фуқаролик процессуал кодексдаги ҳуқуқий меъёрлардан, айрим қоидалардан фойдаланишни лозим топдик.

Судга чақирув хатида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

- 1) суднинг номи ва аниқ манзили;
- 2) келиш жойи ва вақти;
- 3) шахс қандай иш юзасидан чақирилаётганлиги;
- 4) шахснинг

ким тариқасида қақриллаётганлиги; 5) ишда иштирок этувчи шахсларга иш бўйича уларда бўлган ҳамма далилларни тақдим этиш тўғрисидаги тақлиф; 6) қақрилувчининг шахсан ўзи бўлмаганлиги сабабли қақриув хатини қабул қилиб олган шахснинг биринчи имконият бўлиши билан уни қақрилувчига топшириш мажбурияти; 7) судга келмаслик оқибатлари кўрсатилади.

Қақриув хати қақриллаётган шахсга тараф ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахс томонидан хатда кўрсатилган манзил бўйича етказиб берилади.

Қақриув хати топширилганлиги тўғрисида тилхат олиш йўли билан, почта орқали ёки хат ташувчи орқали ҳам юборилади.

Судья ишда иштирок этувчи шахснинг розилиги билан унга иш бўйича қақриллаётган бошқа шахсга топшириш учун қақриув хати бериши мумкин.

Корхоналар, муассасалар, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар номига ёзилган хати тегишли мансабдор шахсга қақриув хатининг иккинчи нусхасига қўл қўйдириб топширилади.

Агар қақриув хатини олиб борган шахс иш бўйича қақриллаётган шахснинг яшаш ёки ишлаш жойида топмаса, қақриув хати у билан бирга яшайдиган оила аъзоларининг катта ёшдагиларидан бирортасига, улар ҳам бўлмаганда, ўзини-ўзи бошқариш идорасига ёки иш жойи маъмуриятининг мансабдор шахсига топширилади.

Қақрилувчи вақтинча бирор жойга кетган бўлса, қақриув хатини келтирган шахс унинг иккинчи нусхасини қақрилувчи қаёққа кетганлиги ва қачон келиши кутилиши тўғрисида ёзиб қўяди.

Бу маълумотлар тегишли фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш идоралари ёки қақрилувчининг ишлаш жойидаги иш берувчи (маъмурият) вакилининг имзоси билан тасдиқланиши ва гувоҳлантирилиши лозим.

Суднинг қақриув хатини қақрилган шахс олишдан бош тортса, қақриув хатини олиб келган шахс бу тўғрида қақриув хатига ёзиб, уни судга топширади. Қақриув хатини олишдан бош тортганлик ҳақидаги ёзув фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш идоралари ёки қақрилувчининг иш жойидаги иш берувчи (маъмурият) ёхуд камида иккита фуқароларнинг имзоси билан тасдиқланади. Қақриув хатини қабул қилишда бош торттиш ишни кўришга тўсқинлик қилмайди.

Ишда иштирок этаётган шахслар иш юритилаётган вақтда ўз манзили ўзгаргани ҳақида судга маълум қилишлари лозим. Акс ҳолда қақриув қоғози судга маълум бўлган охириги манзил бўйича юборилади ва қақрилувчи бу манзилда бўлмаса-да, қақриув қоғози унга топширилган ҳисобланади.

Жавобгарнинг ҳақиқий турадиган жойи номаълум бўлган тақдирда жавобгарнинг маълум бўлган охириги турар жойидаги почта бўлими, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш идоралари ёхуд унинг охириги иш жойидаги иш берувчи (маъмурият) нинг мансабдор шахсига чақирув хатининг иккинчи нусхасига чақирув хати олинганлиги ва чақирилувчининг қаерда экани номаълумлиги сабабли уни топшириш мумкин эмаслиги ҳақида ёзиб юборган маълумот судга келиб тушгач, суд ишни кўришга киришади.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

ХЎЖАЛИК ИШЛАРИНИНГ СУДДА КЎРИЛИШИ

1-§. Судда ишни кўриш тушунчаси ва унинг аҳамияти

Хўжалик ишларининг суд мажлисида кўрилиши ва ҳал этилиши хўжалик процессининг муҳим босқичи бўлиб, катта сиёсий ва процессуал аҳамиятга эгадир. Бу босқичда суд, биринчи инстанция тариқасида ишни мазмунан кўради, тўпланган далилларнинг қанчалик тўғри бўлишлитини аниқлайди, тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқий муносабатларини текширади ва ишнинг ҳолатига қараб, қонунга риоя қилган ҳолда, ҳал қилув қарори чиқаради.

Суд хўжалик ишларини кўриш ва ҳал қилишда ўз фаолиятини давлатнинг, фуқароларнинг ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратади. Шунинг ўзи билан суд айна шу босқичда одил судловнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширади.

Судда ишни кўриш деганимизда фақат ваколатига, яъни судда кўрилишига тегишли бўлган хўжалик ишларининггина суд мажлисида кўрилиши назарда тутилади.

Юқорида хўжалик судига қуйидаги ишлар тааллуқли эканлиги кўрсатиб ўтилган:

1) иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда тadbиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва якка тартибда тadbиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш-юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар.

Қонун билан хўжалик судига тааллуқли ишлар жумласига бошқа ишлар ҳам киритилиши мумкин.

Хўжалик суди ўзига тааллуқли ишларни, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тadbиркорлик фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари, шунингдек чет эл ташкилотлари, чет эл инвестициялари иштирокидаги ташкилотлар, халқаро ташкилотлар, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокида кўради.

Одил судловни амалга оширадиган суднинг жамият олдида

жавобгарлиги каттадир. Истиқлол қонунларини ҳар қандай бузилишига қарши курашиш суднинг иш кўриши фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, судьянинг ҳўжалик иши бўйича қонунни тўғри татбиқ қила билишга ҳам боғлиқдир.

Ишни судда кўриш босқичида фуқаролик процессуал ҳуқуқининг қатор тамойиллари амалга оширилади:

судьяларнинг мустақиллиги ва уларни фақат қонунга бўйсунishi; ишларни ошкора кўриш; тарафлар тенг ҳуқуқлиги; тортишувлик; узиқсизлик; далилларнинг даҳдорлиги ва ҳ.к.

Иш кўришдаги бу тамойиллар ХПКнинг 3-моддасидаги вазифаларни амалга оширишга қаратилгандир.

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқининг аксарият тамойиллари биринчи инстанция судида намоён бўлиши билан юқори апелляция, кассация ва назорат судларида татбиқ қилинишида бирмунча фарқлансада, бироқ кўйилган вазифани амалга оширишга қаратилган бўлади.

Ҳўжалик судларида ишларни пайсалга солмаслик мақсадида қонун белгиланган муддатда ишни кўриб ҳал этишни талаб этади. Бу ҳақда ХПКнинг 125-моддасида кўрсатилган бўлиб, бу қоидада ишни судда кўришга тайёрлаш тўғрисидаги ажрим чиқарилган кундан бошлаб иш бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриши ва ҳал қилув қарори қабул қилиниши кераклиги, алоҳида ҳолларда ишни кўриш муддати ҳўжалик судининг раиси томонидан бир ойдан ошмаган муддатга узайтирилиши мумкинлиги белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий Ҳўжалик Суди Пленумининг чиқарган қатор қарорларида ҳўжалик ишларини судда кўришда қонунчиликка қатъий риоя қилиш ҳақида, процессуал нормаларнинг бузилишига, тарафларнинг ҳуқуқларини бузишга йўл қўймаслик зарурлиги қайд қилинади.¹ Ҳўжалик ишлари бўйича судларнинг суд процессини тўғри, аниқ ташкил қилиш низоларни келиб чиқишини олдини олишга ва энг муҳими ҳўжалик ҳуқуқий муносабатларини бузилишини олдини олишга ёрдам беради. Процессуал қонунларнинг бузилиши, чунончи: ишда иштирок этувчи тарафлардан биронтасининг йўқлигида уни суд мажлиси бўлиши вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмасдан кўрилиши-иш юзасидан чиқарилган қарорни апелляция, кассация ёки назорат тартибида бекор қилиш учун асос бўлади.

2-§. Суд мажлисида иш кўришнинг процессуал тартиби

Ҳўжалик иши ишда иштирок этувчи шахслар албатта хабардор қилинган суд мажлисида кўрилади.

¹ Қаранг: «Ҳўжалик процессуал кодексини биринчи инстанция судида қўллаиш амалиёти ҳақида»ги 82-сон қарори. Ҳўжалик ҳуқуқи. 2000. 4-сон.

Ишнинг кўрилишида судда иштирок этаётган тарафлар ва бошқа шахсларнинг ҳаракатлари қатъий ўрнатилган процессуал тартиб асосида олиб борилиши талаб қилинади.

Суд мажлисини раислик этувчи бошқаради. Мажлисда суд раиси, ўринбосари ёки судьялардан бири раислик қилади.

Раислик қилувчи суд мажлисига раҳбарлик қилиб, ишдаги барча ҳолатларни тарафларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини тўлиқ, ҳар томонлама, ҳолисона равишда аниқлашни таъминлайди, кўрилатган ишга алоқаси бўлмаган ҳамма нарсани суд текширувидан чиқариб ташлайди.

Ишда иштирок этувчи шахслардан ёки процесснинг бошқа иштирокчиларидан экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, гувоҳлардан бирортаси раислик қилувчининг ҳаракатига қарши эътироз билдирган тақдирда, бу эътирозлар суд мажлисининг баёнига киритилади ва масала суднинг тўла таркибида ҳал қилинади. Раислик қилувчи суд мажлисида тегишли тартибни таъминлаш учун зарур бўлган чораларни кўради (ХПКнинг 127-моддаси).

Ишни текшириш вақтида тартибни бузган шахсни раислик қилувчи суд номидан огоҳлантиради. Ишда қатнашувчи шахслар ва бошқа иштирокчилар, гувоҳлар, экспертлар, таржимонлар тартибни тақдоран бузсалар, раислик қилувчи фармойиши билан суд мажлиси залидан чиқариб юборилиши мумкин.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ўзаро ва суд билан тўғри муносабатда бўлишлиги ва айрим процессуал масалаларнинг шोшилмай, ҳар тарафлама ўйлаб, ҳал этилиши, суд томонидан қилинадиган турли процессуал ҳаракатлар оқибатларининг аниқ тушунтириб борилиши суд обрўсини кўтаради, судда иш кўришнинг тарбиявий таъсирини кучайтиради.

Ҳўжалик ишлари умумий қоида бўйича ошқора кўрилади, бу эса, ўз навбатида одил судловни амалга оширишда халқнинг назорат этишсини таъминлайди. Қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади, чунончи, давлат ёки тижорат сирларини сақлаш, зарур бўлганда шахсларнинг қонуний манфаатларини талаб қилган ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади.

Ҳар бир иш бўйича суд мажлиси (дам олиш учун белгиланган вақтдан ташқари) узлуксиз давом этади. Суд бошланган ишнинг кўрилишини тамомламасдан ёки уни кўришни бошқа вақтга қолдирмасдан туриб, бошқа ишларни кўришга ҳақли эмас (ХПКнинг 128-моддасининг 3-қисми).

Ҳўжалик ишларини ҳал қилишда суд мажлиси тубандагича қисмларга: 1) тайёрлов қисмига; 2) ишни мазмун буйича кўриш

қисмига; 3) суд музокаралари қисмига; 4) қарор чиқариш ва уни эълон қилиш қисмига бўлинади.

Суд мажлисининг ҳар қайси қисми мустақил аҳамиятга эга ва бир-бири билан боғлиқ бўлиб, кетма-кет ўтказилади. Буларнинг ҳар қайсисиди муайян масалалар ҳал қилинади ва кейинги қисмга ўтиш учун тайёргарлик кўрилади.

СУД МАЖЛИСИНИНГ ТАЙЁРЛОВ ҚИСМИДА суд хўжалик иштини мазкур суд мажлисида кўриш учун зарур шарт-шароитлар бўлиш-бўлмаслигини аниқлайди. Бунинг учун суд ишни суднинг мазкур тартибда чиқарилган шахсларнинг иштирокида кўриш мумкин бўлиш-бўлмаслиги ва тўпланган далилларнинг етарли бўлиш-бўлмаслиги масалаларини ҳал қилади.

Суднинг бу масалаларни ҳал қилиш юзасидан процессуал ҳаракатлари тубандагича тартибда амалга оширилади. Аввало судда расмлик қилувчи:

1) хўжалик судининг мажлисини очади ва қандай иш кўрилишини эълон қилади;

2) ишда иштирок этувчи шахслар, хўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчилари мажлисга келганлигини, уларнинг ваколатларини, мажлисга келмаган шахслар тегишли равишда хабардор қилинганликларини ҳамда улар келмаганлигининг сабаблари тўғрисида қандай маълумотлар борлигини текширади;

3) суд таржибини эълон қилади, прокурор, эксперт, таржимон сифатида кимлар иштирок этаётганлигини маълум қилади ҳамда ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг рад қилиш ҳуқуқини тушунтиради;

4) келган гувоҳларни сўроқ қилиш бошлангунча уларни мажлис залидан чиқариб юборади;

5) ишда иштирок этувчи шахсларга ҳамда хўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчиларига уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтиради;

6) таржимонни била туриб ногўғри таржима қилганлик учун, эксперт била туриб ногўғри хулоса берганлик ёки хулоса беришдан бош тортганлик учун, гувоҳларни била туриб ёлгон кўрсатув берганлик ва кўрсатув беришдан бош тортганлик ёки бўйин товлаганлик учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантиради;

7) мажлисни олиб бориш ва далилларни текшириш тартибини белгилайди;

8) мажлисга раҳбарлик қилиб, иш учун аҳамиятли ҳолатлар аниқланишини таъминлайди;

9) мажлисга тегишли тартибни таъминлаш чораларини кўради. Мажлис залида ҳозир бўлганлар ёзма қайдномалар қилиш, стенограмма олиб бориш ва овоз ёзиб олиш ҳуқуқига эга. Суд маж-

лисини кинога ва фотосуратга олиш, видеотасвирга олиш, шунингдек радио ва телевидение орқали кўрсатишга ишни кўраётган суднинг рухсати билан йўл кўйилади.

Суд мажлисида ҳозир бўлган гувоҳлар сўроқ учун чақирилишларига қадар суд мажлиси залидан чиқариб турилади. Раислик қилувчи судда сўроқ қилинган гувоҳларнинг сўроқ қилинмаган гувоҳлар билан бирга бўлмасликлари учун чоралар кўради (ХПКнинг 126-моддаси).

Судья ва процесснинг бошқа иштирокчиларини четлаштириш (рад қилиш) тартиби кўрилади.

Судья қуйидаги ҳолларда ишни кўришда иштирок этиши мумкин эмас ва у рад қилиниши (четлатилиши) лозим:

1) ишда иштирок этувчи шахсларнинг ёки улар вакиллари-нинг қариндоши бўлса;

2) шу иш илгари кўрилганда эксперт, таржимон, прокурор, вакил ёки гувоҳ сифатида иштирок этган бўлса;

3) ишнинг пировард натижасидан шахсан, бевосита ёки билвосита манфаатдор бўлса ёхуд унинг ҳолислигига шубҳа туғдирувчи бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса.

Ишни кўраётган ҳужалик суди таркибига бир-бирига қариндош бўлган судьялар кириши мумкин эмас.

ХПКнинг 17-моддасининг 1 ва 3-бандларида кўрсатилган асосларга мувофиқ прокурор, эксперт ва таржимон ишни кўришда иштирок этиши мумкин эмас ва улар рад қилиниши лозим.

Бундан ташқари, экспертни рад қилиш учун қуйидагилар асос бўлади:

1) унинг ишда иштирок этуви шахслар ёки уларнинг вакиллари-рига ишни кўриш пайтида ёки ўтмишда хизмат вазифаси юзасидан ёки бошқа томондан қарам бўлганлиги;

2) у ўтказган тафтиш материаллари ҳужалик судига мурожаат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилган ёки ишни кўришга улардан фойдаланаётган бўлса.

ХПКнинг 17 ва 18-моддаларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлса, судья, прокурор, эксперт, таржимон ўзини ўзи рад қилиш ҳақида ариза беришлари шарт. Ишда иштирок этувчи шахслар ҳам шу асосларга кўра рад қилиш ҳақида ариза беришлари мумкин.

Рад қилиш ҳақидаги арз асослантирилган бўлиши ҳамда иш мазмунан кўрилишидан олдин маълум қилиниши лозим. Иш кўри-лаётган пайтда рад қилиш ҳақида арз қилишга рад қилиш учун асослар ҳужалик судига ёки рад қилиш ҳақида арз қилаётган шахс-га ишни кўриш бошлаб юборилгандан кейин маълум бўлиб қолган ҳоллардагина йўл кўйилади.

Рад қилиш тўғрисида арз қилинган тақдирда, ҳужалик суди

ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрини эшитиши, шунингдек агар рад қилиниши талаб этилаётган шахс тушунтириш беришни хоҳласа, уни эшитиши керак.

Ишни якка ўзи кўраётган судьяни рад қилиш масаласини хўжалик судининг раиси ёки суд ҳайъатининг раиси ҳал қилади.

Иш ҳайъатда кўрилатганда судьяни рад қилиш тўғрисидаги масала рад қилишини талаб этилаётган судьянинг иштирокисиз қолган судьялар томонидан ҳал қилинади. Рад қилишни ёқлаб ва унга қарши берилган овозлар сони тенг бўлиб қолса, судья рад қилинган ҳисобланади.

Бир неча судьяни ёки ишни кўраётган суд таркибини бутунлай рад қилиш масаласи шу суднинг тўлиқ таркибида, оддий кўпчилик овоз билан ҳал қилинади.

Прокурор, эксперт ва таржимонни рад қилиш масаласини ишни кўраётган суд ҳал қилади.

Рад қилиш масаласини кўриш натижалари бўйича ажрим чиқарилади.

Хўжалик суди иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган, ХПК ва бошқа қонулар билан ўзининг ваколатига киритилган низолар ҳамда бошқа ишларни ҳал қилиш йўли билан одил судловни амалга оширади.

Суд мажлиси бошланиши билан раислик қилувчи ишда иштирок этаётган шахсларга ва вакилларга уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва бурчларини тушунтиради ва шу билан бирга уларнинг муайян процессуал ҳаракатларни қилишлари ёки қилмасликларининг оқибатлари тўғрисида огоҳлантирилади.

Бундан сўнг суд ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг янги далиллар талаб қилиб олиш ҳамда ишнинг кўрилиши билан боғлиқ бўлган барча бошқа масалалар бўйича илтимосларни ҳал қилишга киришилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг янги далилларни талаб қилиб олиш тўғрисидаги ва ишни кўриш билан боғлиқ бошқа барча масалалар бўйича аризалари ва илтимосномаларини хўжалик суди ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг фикрларини эшитиб бўлгач, ҳал қилади.

Хўжалик суди аризалар ва илтимосномаларни кўриш натижалари бўйича ажрим чиқаради.

Судья ишда иштирок этувчи шахсларга тақдим этишни таклиф қилган даъво аризалари юзасидан ёзма фикр ёки қўшимча далиллар тақдим этилмаганлиги ишни унда мавжуд материаллар асосида кўришга тўсқинлик қилмайди.

Ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида тегишли равишда ха-

бардор қилинган жавобгар ҳужалик суднинг мажлисига келмаса, низо унинг йўқлигида ҳал қилиниши мумкин.

Ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида тегишли равишда ҳабардор қилинган даъвогар ҳужалик суднинг мажлисига келмаса, даъвогарнинг ишни унинг иштирокисиз кўриш тўғрисидаги ариза бўлган тақдирда, низо унинг йўқлигида ҳал қилиниши мумкин.

Ҳужалик ишининг судда мазмунан кўрилиши қисми раислик қилувчининг қандай иш кўрилиши, кимнинг кимга нисбатан нима тўғрисидаги даъвоси ёнқи бирон-бир юридик фактнинг белгиланиши ҳақида илтимос билан мурожаат қилинганлиги тўғрисидаги маърузаси билан бошланади.

Ишни мазмунан кўриш қисмида суд даъво талабларининг ҳақиқий ҳолатини аниқлашга киришиб, тақдим этилган далилларни тегишлилигини, тарафларнинг тушунтиришларини судья таҳлил қилади. Ишни кўришнинг бу қисмида суд бевоситалик тамойили асосига амал қилади.

Биринчи инстанция суди ҳужалик ишини кўраётганда ишга онд далилларни бевосита текшириши: ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришларини, гувоҳларнинг кўрсатмаларини, эксперт ва мутахассисларнинг хулосаларини эшитиши, ёзма далиллар билан танишиши, ашёвий далилларни кўздан кечириши шарт.

Ишни кўриш оғзаки равишда ўтади. Ишни кўриш жараёнида судья алмаштирилган тақдирда, иш бошидан қайта кўрилиши керак.

Сўнгра раислик қилувчи даъвогардан ўз талабларини қувватлаш-қувватламаслигини, жавобгардан даъвогарнинг талабларига иқдор бўлишини ёки иқдор эмаслигини ва тарафларнинг ишни келишув битими билан тамомлашни исташ-истамасликларини сўрайди. Бундан сўнг судья тарафларга ва учинчи шахсларга иш бўйича қўлларида бўлган далилларга асосланиб, тушунтиришлар беришга таклиф қилади. Аввало даъвонинг мазмуни даъвогардан эшитилади, бундан сўнг даъвогар тарафида туриб ишда қатнашувчи учинчи шахс тушунтириш беради. Сўнгра тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиқ принципига биноан тушунтиришни жавобгар ва унинг тарафида туриб ишда иштирок этувчи учинчи шахс беради. Прокурор, шунингдек бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво кўзгатган шахслар биринчи бўлиб сўзлайдилар (даъвонинг мазмуни баён қиладилар). Ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисида эркин ҳуқуқ тамойилига кўра бир-бирларига саволлар беришга ҳақлидирлар.

Тарафларнинг тушунтиришлари эшитилгандан сўнг иш ҳолатини тушунтириш учун сўз ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга берилади.

Ишда иштирок этувчи барча шахсларнинг тушунтиришлари

эшитилгандан сўнг суд гувоҳларни, экспертларни сўроқ қилиш ва иш ҳолатини аниқлаш учун зарур бўлган бошқа исботлаш воситаларини текшириш тартибини белгилайди. Бу масалани ҳал қилишдан олдин суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг ва прокурорнинг фикрини эшитади ва суднинг ажримига мувофиқ суд мажлиси залига бирма-бир гувоҳлар чақирилади.

Гувоҳларни сўроқ қилиш тартиби. Иқтисодий масалалар бўйича ҳўжалик ишларини судда кўришда фуқаролар иштирок этсалар ва уларнинг ишлари бўйича судга гувоҳлар жалб қилинсалар, процесда уларни сўроқ қилиш тартиби ФПКда ҳамда ХПКда белгиланган қоида асосида олиб борилади.

Гувоҳларни сўроқ қилиш тартибига ва уларнинг кўрсатмаларига оид қоидалар ХПКнинг 46-моддасида берилган. Бу қонунларда кўрсатилишича, ҳўжалик суди низони тўғри ҳал этиши учун аҳамиятга эга бўлган маълумотлар ва ҳолатлардан хабардор ҳар қандай шахс гувоҳ бўлиши мумкин.

Гувоҳ ҳўжалик судининг чақируви бўйича у ерга келиши ва иш юзасидан ўзи хабардор бўлган маълумот ва ҳолатларни маълум қилиши шарт.

Гувоҳ тўғри кўрсатувлар бериши, судьянинг, ишда иштирок этувчи шахсларнинг саволларига жавоб бериши шарт. Ҳар бир гувоҳ алоҳида сўроқ қилинади. Раислик қилувчи гувоҳни сўроқ қилишдан олдин унинг шахсини, ёшини, касбини, шу ишга алоқасини ва унинг тарафлар билан ва бошқа шахслар билан ўзаро муносабатини аниқлайди, шунингдек уни кўрсатма беришдан бош тортгани ёки бўйин товлагани ва била туриб ёлғон кўрсатма бергани учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 240 ва 239-моддалари бўйича жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантирилади.

Гувоҳ кимнинг аризаси бўйича чақирилган бўлса, шу шахс ва унинг вакили гувоҳга биринчи бўлиб савол беради, сўнгра унга ишда иштирок этувчи бошқа шахслар ва вакиллар савол берадилар. Суднинг ташаббуси билан чақирилган гувоҳга саволларни биринчи бўлиб даъвогар беради. Раислик қилувчи ва бошқа судьялар гувоҳ сўроқ қилинаётган вақтда унга ҳар қанча савол беришга ҳақлидирлар.

Ёзма далилларни текширишда суд оғзакилик принципига биноан уларни тўла ёки ишга оид бўлган қисмини ўқиб эшиттириши ва ишда иштирок этувчи шахсларга ва лозим ҳолларда экспертларга, мутахассисга ҳамда гувоҳларга кўрсатиши ва бундан сўнг ишда иштирок этувчи шахслар булар юзасидан тушунтиришлар беришлари мумкин.

Судга келтириш мумкин бўлмаган ашёвий ва ёзма далиллар уларнинг турган жойида кўздан кечирилади ва текширилади. Жой-

ларда кўздан кечиришни ўтказиш тўғрисида суд ажрим чиқаради.

Кўздан кечириш жойига борганда раислик қилувчи суднинг иш кўришни давом эттириши тўғрисида эълон қилади, ишни кўриш фуқаролик процессуал қонунларда белгиланган қоидалар бўйича олиб борилади. Кўздан кечиришнинг натижалари суд мажлиси баёнига киритилади. Баёнга кўздан кечириш пайтида тузилган ёки тасдиқланган режалари чизмаларни, суратларни ҳам қўшиш мумкин.

Хулоса бериш учун махсус билимга эга бўлган ҳамда ХПКда назарда тутилган ҳолларда суд томонидан тайинланган шахс хўжалик судида эксперт сифатида иштирок этиши мумкин.

Экспертиза ўтказиш топширилган шахс хўжалик суди чақирувига биноан келиши ва қўйилган саволлар бўйича судга холис хулоса бериши шарт.

Агар хулоса бериш учун зарур бўлса, эксперт иш материаллари билан танишиш, хўжалик суди мажлисларида иштирок этиш, саволлар бериш, суддан қўшимча материаллар беришни сўраш ҳуқуқига эга.

Эксперт била туриб ёлгон хулоса бергани, хулоса беришдан бош тортгани учун жиноий жавобгарликка тортилади.

Агар экспертига тақдим этилган материаллар етарли бўлмаса ёки эксперт ўз зиммасига юклатилган вазифани бажариш учун зарур билимларга эга бўлмаса, у хулоса беришдан воз кечишга ҳақли.

Процессга иштирок қилишга суд жалб қилган ёки ўз ташаббуслари билан процессга киришган давлат бошқарув идораларининг фикрлари суд мажлисида баён қилинади, сўнгра суд ва ишда иштирок этувчи шахслар мазкур вакилларга кўриляётган иш бўйича саволлар беришлари мумкин.

Суд мажлиси бошидан охиригача тарафларнинг тортишувчилик принципи асосида ўтказилади. Тарафлар даъвои исботлаш ёинки рад қилиш учун барча далилларни келтирадилар.

Барча далиллар текширилганидан кейин суд мажлисида раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслардан уларда иш бўйича қўшимча материаллар бор-йўқлигини аниқлайди. Бундай аризалар бўлмаса, раислик қилувчи ишни текшириш тугаганлигини эълон қилади ва хўжалик суди ҳал қилув қарори қабул қилиш учун алоҳида хонага чиқиб кетади.

3-§. Суд мажлисининг қарор қилиш қисми

Суд мажлисининг охириги қисми ҳал қилув қарорини чиқариш ва бу қарорни эшиттириш тўғрисида бўлади.

Ҳал қилув қарорини чиқаришга оид асосий қоидалар ХПКнинг 135-136-моддаларида берилган. Бу қонунларда кўрсатилишича,

ишни мазмунан ҳал қиладиган биринчи инстанция судининг қарори ҳал қилув қарори шаклида Ўзбекистон Республикаси номи билан чиқарилади.

Хўжалик суди низони мазмунан ҳал қилишда ҳал қилув қарори қабул қилади. Хўжалик судининг ҳал қилув қарори қонуний ва асослантирилган бўлиши керак. Хўжалик суди ҳал қилув қарорини мажлисда текширилган далиллар билангина асослайди.

Ҳал қилув қарори суд мажлисида ишни кўриш тугагандан кейин алоҳида хонада қабул қилинади. Ҳал қилув қарорини қабул қилиш вақтида хонада ишни кўраётган хўжалик суди таркибига кирувчи судьяларгина бўлиши мумкин.

Ишни ҳайъатда кўрганда хўжалик судининг ҳал қилув қарори кўпчилик овоз билан қабул қилинади.

Судьяларнинг маслаҳати белгиланган тартибда бўлади. Судьялар судга маслаҳат вақтидаги муҳокамаларини ошкор қилишга ҳақли эмаслар.

Суд ҳал қилув қарорини чиқаришда далилларга баҳо беради, шу иш бўйича аҳамиятли бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини, қандайлари аниқланмаганлигини, қандай қаноатлантириш лозим бўлиш-бўлмаслигини белгилайди.

Агар маслаҳат вақтида иш учун аҳамиятли янги ҳолатни аниқлаш ёки янги далилни текшириш зарур бўлиб қолса, хўжалик суди ҳал қилув қарори чиқармасдан, ишни судда текширишни янгидан бошлайди ва бу тўғрида ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд тешируви фақат қўшимча текшириш зарур бўлган ҳолатлар доирасидагина олиб борилади.

Агар иш ҳайъат тартибида кўрилса, суднинг ҳал қилув қарори судьяларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади. У раислик қилувчи ёки (судья) томонидан ёзма шаклда баён қилинади ва ҳал қилув қарорини чиқаришда иштирок қилган (судья) судьялар томонидан имзоланади. Судья, озчиликда қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма шаклда баён қилишга ҳақлидир. Суднинг алоҳида фикри суд мажлисида ўқиб эшиттирилмайди, лекин ишга кўшиб қўйилади.

Ҳал қилув қарори имзолангандан сўнг суд мажлис залига қайтиб киради. Судья, раислик қилувчи суднинг ҳал қилув қарорини ўқиб эшиттиради. Сўнгра раислик қилувчи ҳал қилув қарорининг мазмунини тушунтиради.

4-§. Иш кўришни қолдириш

Айрим ҳолларда иш кўриш жараёнида турли ҳолатлар келиб чиқиши туфайли ҳал қилув қарорини бир процессни ўзида чиқариш

имконияти бўлмайди. Шунинг учун судья ўзига боғлиқ бўлмаган сабабга кўра танаффус эълон қилиши мумкин.

Агар хўжалик судига танаффус ичида тегишли хужжатлар ёки бошқа талаблар бажарилмаса суд иш кўришни кейинга қолдиради. Бу қонунда хўжалик суди ишни шу мажлисда кўриш мумкин бўлмаган тақдирда, шу жумладан ишда иштирок этувчи шахслар, гувоҳлар, экспертлар ва таржимонлардан бири келмаганлиги ёки қўшимча далиллар тақдим этиш зарурлиги сабабли ишни кўришни кейинга қолдиришга ҳақли.

Ишни кўришни кейинга қолдириш тўғрисидаги ажрим чиқаради.

Хўжалик суди янги мажлисининг вақти ва жойи тўғрисидаги хўжалик судлов ишларини юритишнинг иштирокчилари топширилганлиги маълум қилинадиган хат билан ажрим ёки бошқа хужжатни юбориш орқали хабардор қилинади.

Ишни кўриш кейинга қолдирилгач, уни янгидан кўриш бошидан бошланади (ХПКнинг 131-моддаси).

5-§. Иш юритишни тўхтатиш

Иш юритишни тўхтатиш-хўжалик ишининг судда ҳал қилинишига тўсқинлик қиладиган муайян ҳолатларнинг рўй бериши туфайли иш юзасидан процессуал ҳаракатларнинг тўхталишини билдиради. Иш кўришга тўсқинлик қиладиган ҳолатлар турлича бўлиб, у судга ҳам, тарафларга ҳам боғлиқ бўлмайди ва қачон бундай тўсиқ бартараф қилиниши номаълум бўлади. Шунинг учун суд ишни аниқ маълум вақтга тайинлаш имкониятига эга бўлмайди. Шу сабабли процессуал ҳаракатларни вақтинча тўхтатади. Иш юритишни тўхтатиш асослари *мажбурий* ва *факультатив* асосларга бўлинади.

Иш юритишни тўхтатишнинг *мажбурий асослари* ХПКнинг 82-моддасида белгиланган. Бу қоидада кўрсатилишича, хўжалик суди қуйидаги ҳолларда иш юритишни тўхтатиб туришга мажбур:

1) ишни конституциявий, фуқаровий, жиноят ёки маъмурий суд ишларини юритиш тартибида кўрилатган бошқа иш ёки масала юзасидан ҳал қилув қарори қабул қилгунга қадар кўриш мумкин бўлмаганда;

2) жавобгар фуқаро Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучлар ҳаракатидаги қисмида бўлган ёки Ўзбекистон Республикаси Кучларининг ҳаракатидаги қисмида бўлган даъвогар фуқаро тегишли илтимоснома билан мурожаат қилганда;

3) фуқаро вафот этганда, агар низоли ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқий ворисликка йўл қўйса;

4) фуқаро муомала лаёқатини йўқотганда.

Хўжалик суди қонунда назарда тутилган бошқа ҳолатларда ҳам иш юритишни тўхтатиб туради.

Иш юритишнинг *факультатив*, яъни қўшимча, мажбурий бўлмаган асоси ХПКнинг 83-моддасида белгиланган. Бу қонунда:

1) хўжалик суди томонидан экспертиза тайинланганда;

2) ишда иштирок этувчи шахс бўлмиш ташқилот қайта ташкил қилинганда;

3) ишда иштирок этувчи шахс бўлмиш фуқаро бирор-бир давлат мажбуриятини бажариш учун жалб қилинганда.

Иш юритишни тўхтатиш тўғрисида суд асослантирилган ажрим чиқариши лозим. Суднинг иш юритишни тўхтатиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят бериш ёки протест келтириш мумкин (ХПКнинг 85-моддаси). Иш юритиш уни тўхтатиб туришга сабаб бўлган ҳолатлар бартараф қилинганда, ишда иштирок этувчи шахсларни аризаси ёки суднинг ташаббуси билан қайта тикланади.

Суд иш юритишни қайтадан бошлаганида ишда иштирок этувчи шахсларнинг умумий асосларга мувофиқ чақиради.

Иш юритилишини тўхтатилишини аризани кўрмай қолдиришдан (ХПКнинг 88-моддаси) ва иш кўришни кейинга қолдиришдан (ХПКнинг 131-моддаси) ажрата билиш керак. Уларнинг фарқи юқорида келтирилган моддаларнинг мазмунини англашилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди иш юритилишини тўхтатиш, тугатиш, даъво аризасини кўрмасдан қолдириш масаласига жиддий эътибор бериш лозимлиги ҳақида 28 январь 2000 йилги 82-сонли Пленум қарорида тушунтириш берилган.

6-§. Иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқармай иш юритишни тамомлаш (иш юритишни тугатиш)

Иш юритишни тугатиш ўзининг мазмуни билан даъво талабининг кўзғатган шахснинг ҳуқуқини судда ҳимоя қилишга эга эмаслигидан далолат беради, суд эса бундай ишларни ўз иш юритишига қабул қилишга ҳақли эмаслигини билдиради. Шунинг учун суд, тарафни суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлмаслиги сабабли иш юритишни тугатади. Бу деган сўз манфаатдор шахсни шу иш бўйича қайтадан судга мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш демакдир.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик процессуал қонунчилиги судда иш юритишни низо юзасидан ҳал қилув қарор чиқармасдан тамомлашнинг икки шакли (формаси)ни: 1-дан, иш юритишни тугатиш ва 2-дан, аризани кўрмай қолдириш формаларини белги-

лайди. Иш юритишни тугатиш деганимизда суднинг иш юзасидан фаолияти даъвогарнинг худди шу иш бўйича судга қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан тугатилиши назарда тутилади.

Аризанинг кўрилмай қолдирилишида эса иш юритиш тамомланса ҳам, аммо даъвогарга даъвонинг кўрилмай қолдирилишига асос бўлган тўсқинликлар бартараф қилинганидан сўнг худди шу иш бўйича қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқи берилди.

Демак иш юритишни тугатишни икки гуруҳга бўлса бўлади:

1) даъвогарни даъво талаблари билан иш кўзгатишга ҳуқуқи бўлмаслиги ва 2) хўжалик судида ҳуқуқнинг тугатилишини вужудга келиши билан боғлиқ асосий ҳолатларни пайдо бўлиши процессни давом эттиришга тўсқинлик қилишидир.

ХПКнинг 86-моддасига мувофиқ суд қуйидаги ҳолларда иш юритишни тугатади:

1) низо хўжалик судида кўриш учун тегишли бўлмаса;
2) умумий суд, хўжалик судининг айнаи бир шахслар ўртасидаги, айнаи бир предмет тўғрисидаги ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори бўлса;

3) ҳакамлар судининг айнаи бир шахслар ўртасидаги, айнаи бир предмет тўғрисидаги ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори бўлса, ҳакамлар судининг қарорини мажбурий тарзда ижро этиш юзасидан хўжалик суди ижро варақасини беришни рад этган, ишни янгидан кўриш учун ҳал қилув қарорини қабул қилган ҳакамлар судига юборган, лекин ишни ўша ҳакамлар судида кўриш мумкин бўлмай қолган ҳоллар бундан мустасно;

4) ишда иштирок этувчи шахс бўлмиш ташкилот тугатилган бўлса;

5) ишда иштирок этган шахс бўлмиш фуқаронинг ўлиmidан сўнг низоли ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўймаса;

6) даъвогар даъвосидан воз кечган ва хўжалик суди уни қабул қилган бўлса;

7) келишув битими тузилиб, у хўжалик суди томонидан тасдиқланган бўлса;

8) даъвогар судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этмаган бўлса, башарти бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки тарафлар шартномасида назарда тутилган ва бундай тартибни қўллаш имконияти йўқотилган бўлса иш юритишни тугатади.

Иш юритишни тугатишнинг юқорида санаб ўтилган асослар қатъий бўлиб, кенгайтирилмайди ва унга бошқа асослар қўшилмаслиги керак.

Иш юритишни тугатиш тўғрисида хўжалик суди ажрим чиқаради.

Хўжалик судининг ажримда суд ҳаражатларини ишда иштирок этувчи шахслар ўртасида тақсимлаш, давлат божини бюджетдан қайтариш масалалари ҳал қилиниши мумкин.

Иш юритиш тугатилган тақдирда айнаи бир шахслар ўртасидаги, айнаи бир предмет тўғрисидаги ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан хўжалик судига иккинчи бор мурожаат қилишга йўл қўйилмайди.

Иш юритишни тугатиш тўғрисидаги хўжалик судининг қарори устидан шикоят бериш (протест келтириш) мумкин.

Агар иш юритиш ишнинг судга тааллуқли бўлмаганлиги сабабли тугатилса, суд ариза берувчига қайси идорага мурожаат қилиш кераклигини кўрсатиши лозим.

Иш юритиш тугатилган тақдирда худди шу тарафлар ўртасида ўша нарса тўғрисида ва ўша асослар бўйича қилинган низо юзасидан судга қайтадан мурожаат қилишга қонун йўл қўймайди.

7-§. Аризани кўрмасдан қолдириш

Суд мажлисида аризани кўрмай қолдириш асослари ХПКнинг 88-моддасида белгиланган. Бу қонунда айтилишича, суд қуйидаги ҳолларда аризани кўрмасдан қолдиради:

1) умумий суд, хўжалик суди, ҳакамлар суди айнаи бир шахслар ўртасидаги, айнаи бир предмет тўғрисидаги ва айнаи бир асослар бўйича низо юзасидан иш юритаётган бўлса;

2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг ушбу низони ҳакамлар судига кўриш учун топшириш тўғрисидаги келишуви бўлиб, ҳакамлар судига мурожаат қилиш имконияти йўқолмаган бўлса ва агар ишнинг хўжалик судида кўрилишига қарши бўлган жавобгар биринчи аризасидан кечиктирмай низони мазмунан ҳал этишни ҳакамлар судига топшириш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат қилса;

3) даъво аризаси имзоланмаган ёки имзоланган ҳуқуқига эга бўлмаган шахс томонидан, ёхуд мансаб мавқеи кўрсатилмаган шахс томонидан имзоланган бўлса;

4) қонун ҳужжатлари ёки шартномага мувофиқ қарз банк ёки бошқа кредит муассасаси орқали ундириб олинishi шарт бўлишига қарамай даъвогар жавобгардан қарзини ундириб олиш учун банк ёки бошқа кредит муассасасига мурожаат этмаган бўлса;

5) даъвогар низони судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этмаган, бу эса шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

6) даъвогар хўжалик судининг мажлисига келмаган ва ишни ўзининг иштирокисиз кўриб чиқишга розилик бермаган бўлса;

7) давлат рўйхатидан ўтишни рад этиш ёки ундан бош тортиш тўғрисидаги ариза кўрилатганда ҳуқуқ тўғрисида низо келиб чиққан бўлса;

8) юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ариза кўрилатганда ҳуқуқ тўғрисида низо келиб чиққан бўлса.

Ҳўжалик суди даъвои кўрмасдан қолдириш тўғрисида ажрим чиқаради.

Ҳўжалик судининг ажрида ишда иштирок этувчи шахслар ўртасида суд ҳаражатларини тақсимлаш, давлат божини бюджетдан қайтариш масалалари ҳал қилиниши мумкин.

Қонунда кўрсатилган ҳолларда суд аризани кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ажримни бекор қилиши мумкин. Масалан: агар тарафлар суд мажлисига келмаганлик сабаблари узрли эканлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этган ҳолларда йўл қўйилади ва ҳ.к.

Даъвои кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин.

Даъвои кўрмасдан қолдириш учун асос бўлган ҳолатлар бар-тараф этилгач, даъвогар ҳўжалик судига умумий тартибда яна мурожаат қилиш ҳуқуқига эга (ХПКнинг 89-моддаси).

8-§. Суд мажлисининг баённомаси

Суд мажлисининг баёни суд мажлисида қилинган ҳамма процессуал ҳаракатларни акс эттирувчи муҳим ҳужжат ҳисобланади. Унинг тузилишига алоҳида эътибор берилади. Чунки ҳўжалик ишининг кўрилишида унинг тўғри юритилганлиги, процессуал меъёрларга амал қилинганликни юқори судлар шу баёнот орқали билишлари мумкин бўлади.

Суд мажлисида ёки ишни кўриш бўйича мажлисдан ташқари қилинган алоҳида процессуал ҳаракатлар тўғрисидаги баённома ишни текширишнинг ҳамма муҳим томонларини ёки алоҳида процессуал ҳаракатлар қилинганлигини акс эттириши лозим.

ХПКнинг 134-моддаси суд мажлиси баённомасида хусусан қуйидагиларнинг кўрсатилишини талаб қилади:

- 1) суд мажлисида ўтказилган йил, ой, кун ва жой;
- 2) ишни кўраётган суднинг номи, суд таркиби;
- 3) ишнинг номи;
- 4) ишда иштирок этувчи шахслар ва ҳўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчилари келганлиги тўғрисидаги маълумотлар;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларга ва ҳўжалик судлов ишларини юритишнинг бошқа иштирокчиларига уларнинг процессуал

хуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтирилганлиги тўғрисидаги маълумотлар:

6) суд томонидан мажлис залидан чиқиб кетмасдан чиқарилган ажримлар;

7) ишда иштирок этувчи шахсларнинг оғзаки арзлари ва илтимосномалари;

8) гувоҳларнинг кўрсатувлари, экспертларнинг ўз хулосаларини оғзаки тушунтиришлари;

9) айрим процессуал ҳаракатлар бажарилганда олинган маълумотлар.

Булдан ташқари, Олий ҳўжалик судининг пленум қарорида ХПКнинг 134-моддасига мувофиқ, суд мажлиси баённомасида кўрсатилиши лозим бўлган маълумотлар рўйхати тугалланган ҳисобланмайди. Баённомага суд иш учун муҳим деб ҳисоблаган бошқа маълумотлар ҳам киритилиши мумкин. Жумладан, унда гувоҳнинг кўрсатма беришни рад этиши ёки бош тортиши ва ёлгон кўрсатма берганлик учун жавобгарлиги ҳақида огоҳлантирилганлиги, шунингдек унинг мажбуриятлари ва жавобгарлиги тушунтирилганлиги ҳақида ундан тилхат олинганлиги кўрсатилади.¹

Суд мажлисининг баённомаси мажлисда раислик қилувчи судья томонидан мажлиснинг эртаси кунидан кечиктирмай имзоланади. Айрим процессуал ҳаракат бажарилганлиги тўғрисидаги баённома бевосита шу ҳаракат бажарилганидан кейин судья томонидан тузилади ва имзоланади.

Ҳўжалик судлов ишларини юригишнинг иштирокчилари баённома имзолаганидан кейин уч кунлик муддатда суд мажлисининг ёки процессуал ҳаракатнинг баённомаси билан танишиш ҳамда унинг тўла-тўқислиги ва тўғри тузилганлиги хусусида ўз фикрини бериш ҳуқуқига эга.

Судья баённома хусусида фикрлар қабул қилинганлиги ёки рад этилганлиги тўғрисида ажрим чиқаради.

Ишда иштирок этувчи шахслар ўзлари иш учун аҳамиятли ҳисобланган ҳолатларни баённомага киритиш тўғрисида илтимос қилишга ҳақли.

Баённоманинг камчиликлари тўғрисида берилган изоҳларни раислик қилувчи кўради ва бу изоҳларга қўшилса, уларнинг тўғрилигини тасдиқлаб, суд баёнига илова қилади.

Раислик қилувчи берилган изоҳларга қўшилмаса, уларни суднинг муҳокамасига қўяди, лекин уни кўришда раислик қилувчи ишни кўришда қатнашган судьялардан бўлиши керак. Берилган изоҳлар ҳамма ҳолларда ишга қўшилиши лозим.

Суд амалиётида баъзан суд мажлиси баённомасига эътибор бер-

¹ Қаранг: «Ҳўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 28-бет.

маслик ҳоллари учраб туради. Баёнларнинг нотўғри тузилиши суд ҳал қилув қарорининг бекор қилинишига ва ишнинг янгидан кўриш учун юборилишига сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий Хўжалик Суди Пленумининг айрим хўжалик ишлари бўйича тузилган баённомаларнинг сифатсизлиги баённомаларда тарафлар ўзларининг талаблари қандай ҳолатлар билан асослашлари ва бу борада судга қилган аризалари ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг судни суд мажлисида бажарган ҳаракатлари ҳақидаги маълумотларни тўлиқ берилмаганлиги туфайли бундай ҳаракатларни аниқлаш имконияти бўлмаслиги, бу ноаниқликлар туфайли ишларнинг апелляция, кассация ва назорат тартибида кўрилишида суд текширишига етарли баҳо беришга қийинлик туғдириши қайд қилинган ва шунга кўра биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини бекор бўлишига олиб келиш ҳоллари кўрсатилган.¹

9-§. Тарафларнинг келишув битими

Суд раиси хўжалик ишини судда кўрилишидан аввал ёки суд мажлиси бошланишида, ёхуд давом этишида ҳар сафар тарафлардан низонинг ўзаро келишув битими тузиш йўли билан тамомлашни исташ-истамасликларини сўрайди.

Тарафлар ўртасидаги низонинг битишув йўли билан, судлашмай, муайян шартларда муросага келиш асосида ҳал қилиниши кўп ҳолларда мақсадга мувофиқ, манзур ва маъқул иш бўлиб кўрилади. Келишув битимининг тузилиши, баъзи ҳолларда арзимаган иш (низо-даъво) бўйича кўпгина фуқароларни ишдан қолиб, суд идораларига келишларидан озод қилади. Шунинг учун ҳам суд (судья) тарафлар ўртасидаги низонинг ўзаро келишув йўли билан тугатилишига қаратилган чораларни кўради.

Келишув битими тўғрисида Олий хўжалик судининг 28 январь 2000 йилги Пленум қарорининг 16-бандида тушунтиришлар берилган.

Тарафларнинг келишув битимига эришиши улар томонидан ёзма тарзда расмийлаштирилади.

Келишув битими хўжалик суди томонидан тасдиқланади, бу ҳақда ажрим чиқарилиб, унда иш юритиш тугатилганлиги кўрсатилади.

Агар тарафлар келишув битими тузишга рози бўлсалар суд ҳамма ҳолларда битимни тузиш сабабларини аниқлаши, текшириши лозим. Бундай битимлар ғайриқонуний, қалбаки бўлмаслиги, тарафлардан бирининг ёнқи учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва манфа-

¹ Қараг: «Хўжалик ва шуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 20-28-бетлар.

атларини бузишга қаратилмаслиги керак. Агар битим тузилишида ғайриқонуний ҳаракатлар, мақсадлар мавжудлиги аниқланса, суд битимни тасдиқламайди ва суд ишни юргизишни давом эттиради.

Келишув битими биринчи инстанция суд мажлисида, апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида ва ижро босқичида ҳам тузилиши мумкин.

Агар тарафларнинг келишув битими уларнинг судга юборилган ёзма аризаларида ифодаланган бўлса, бу аризалар ишга қўшиб қўйилиб, у ҳақда суд мажлиси баёнида кўрсатилади.

Тарафларнинг келишув битимларини тасдиқлашдан олдин суд даъвогарга ёки тарафларга тегишли процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Хўжалик ишларини судда кўриш амалиётида айрим судларни тарафларни келишув битимларини тузишга эътибор бермаслиги, битимлари тузилган ҳолларда эса уни тегишли равишда расмийлаштирилмаганлиги, шу туфайли бундай ишларни ижро қилишда низо келиб чиқиш ҳоллари учрайди.

Тарафларнинг келишув битимларини тасдиқлаш тўғрисида суд ажрим чиқаради, айни вақтда шу ажрим билан бу ишнинг юритилишини тутатади. Ажримда тарафларнинг келишув битимидаги шартлари кўрсатилиши керак. Агар суд тарафларнинг келишув битимини тасдиқламаса, суд бу ҳақда асосланган ажрим чиқаради ва ишни мазмунан кўришга ўтади (ХПКнинг 132-моддаси).

Келишув битими тузилгандан ва тасдиқланганидан кейин тарафлар иш қўзғатишга, суд эса шу ишни қайта кўришга ҳақли эмас (ХПКнинг 86-моддаси, 7-банди). Тарафларнинг ўз хоҳишлари билан тузилган келишув битими суднинг ҳал қилув қарори кучига эга бўлади.

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

ХЎЖАЛИК СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ

1-§. Суднинг ҳал қилув қарорининг моҳияти, аҳамияти ва турлари

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори одил судловнинг жуда муҳим актидир.

Суд ўзининг ҳал қилув қарори билан тарафлар ўртасида келиб чиққан моддий-ҳуқуқий низога истиқлол қонунларига асосланиб жавоб беради, бузилган шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларни тиклайди ҳамда баъзи низосиз ишларни ҳам ҳал қилади, жумладан:

1) иқтисодиёт соҳасида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқларини, ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

2) иқтисодиёт соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга кўмаклашиш.

Агар даъвогарнинг талаблари бузилмаган бўлса, унинг талабини рад қилади ва шу билан жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Суд ҳал қилув қарорида маълум низои ҳал қилиб, процессдаги у ёки бу тарафнинг ҳуқуқини ҳимоя қилибгина қолмасдан, шу билан бирга мустақилликка эришган халқимизни иродасини ифода қилади.

Шунинг учун ҳам манфаатдор шахсларнинг ишларини судда мазмунан кўришда суд залида ҳозир бўлган кишилар иш ҳолатлари билан танишадилар ва суд қарор чиқаргандан кейин низои қандай ҳал қилганлигини, қонунларнинг қанчалик тўғри татбиқ этганлигини аниқ билиб оладилар.

Судда ҳозир бўлганлар суднинг ҳал қилув қароридан мамнун бўлиб, бу қарорнинг тўғрилигини тушунсалар, унинг тўғрилиги ҳақида уларда шубҳа туғилмаса, суд мақсадига эришган бўлади.

Суднинг ҳал қилув қарори одил судловнинг жуда муҳим ва ҳал қилувчи процессуал акти бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Судлар тўғрисида»ги янги таҳрирдаги қонуни ҳамда Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунлари билан судларга юкланган вазифаларнинг бажарилишини аниқ ифода қилади.

Демак, суднинг ҳал қилув қарори одил судлов акти бўлиб, далиллардан фойдаланган ҳолда ишнинг ҳақиқий ҳолатини белгилашга моддий ва процессуал ҳуқуқ меъёрларини татбиқ этиш билан фуқароларнинг ва юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган таш-

килотлар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Ҳўжалик ишларини кўриш ва ҳал қилишда суднинг мулоҳаза ва ҳулосалари муайян процессуал шаклда белгиланган тартибда чиқариладиган суд қарорлари тарзида ифода этилади.

Ҳўжалик ишлари бўйича ҳал этиладиган масалаларга кўра суд қарорлари икки турга: ҳал қилув қарорлари ва ажримларга бўлинади.

Суднинг ишни мазмунан ҳал қиладиган қарорига ҳал қилув қарори деб айтилади (ХПКнинг 135-моддаси).

Бундай ҳал қилув қарори суд томонидан кўриладиган асосий масалаларга жавоб тариқасида тарафлардан даъво талаблари бўйича давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек алоҳида тартибда кўриладиган ишлар, чунончи: юридик аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни белгилаш бўйича қабул қилинади.

Суднинг ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарорига ажрим деб айтилади (ХПКнинг 151-моддаси). Биринчи инстанция судида ҳўжалик ишларини кўриш, одатда ҳал қилув қарори қабул қилиш билан тамом бўлади. Ажрим эса, ҳўжалик процессининг юритилиши ёки унинг тўхтатилиши, тугатилиши масалалари бўйича, далилларни тўплаш, процессга янги шахсларни жалб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш бўйича, шунингдек ташкилотларнинг ишларидаги жиддий камчиликлар ҳамда фуқаролар томонидан қонуннинг бузилиши масалалари ва бошқа баъзи масалалар бўйича чиқарилади (ХПКнинг 152-моддаси).

Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорини Ўзбекистон Республикаси номи билан чиқаради.

Процесснинг узлуксизлиги принципига мувофиқ ҳал қилув қарори иш кўрилиши биланоқ дарҳол чиқарилиши лозим. Бироқ қонун алоҳида мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган қарорни тузиб чиқаришни кўпи билан уч кунгача кечиктирилиши мумкинлиги тўғрисида кўрсатма беради (ХПКнинг 145-моддаси).

Барча ҳолларда суд ишни кўриб бўлгандан кейин ҳал қилув қарорини чиқариш билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилишга киришади.

Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорини алоҳида хонада (маслаҳатхонада) чиқаради. Маслаҳат вақтида ва ҳал қилув қарорини қабул қилиш вақтида маслаҳатхонада шу иш бўйича суд таркибига кирадиган судьяларгина бўлиши мумкин. Алоҳида хонада (маслаҳатхонада) бошқа шахсларнинг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди.

Суд томонидан ишни кўриш пайтида келиб чиқадиган ҳамма масалалар алоҳида хона (маслаҳатхона)да судьялар томонидан кўпчилик овоз билан ҳал қилинади.

Ҳайъат (коллегиал) тартибда ҳар қандай масалани ҳал қилишда судьялардан ҳеч бири овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи энг кейин овоз беради. Судьялар маслаҳат вақтидаги муҳокамаларини ошқор қилишга ҳақли эмаслар.

Суднинг ҳал қилув қарори қонуний, асосли бўлиши лозим, акс ҳолда, бу қарор кейинчалик апелляция, кассация ва назорат тартибида текширилишида бекор қилиниши мумкин. Суд ўз ҳал қилув қарорини фақат суд мажлисида текширилган далилларгагина асослайди.

Ҳал қилув қарорлари қонунийлиги деганда хўжалик судининг қарорлари моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларга асосланиб чиқарилиши тушунилади.

Суднинг ҳал қилув қарорларини асосли бўлиши учун суд мажлисида далилларни тўғри текширилиши ва унга баҳо берилиши, тарафларнинг талаб ва эътирозларини етарли ва асосланганлиги, суднинг хулосаларини иш талабларга мослиги бўлиши лозим.

Ҳал қилув қарорини чиқаришда ҳал қилинадиган масалалар ХПКнинг 136-моддасида кўрсатилган. Бу қонунда айтилишicha:

Хўжалик суди ҳал қилув қарорларини қабул қилишда:

- 1) далилларга баҳо беради;
- 2) иш учун аҳамиятли бўлган қайси ҳолатлар аниқланганлигини ва қайсилари аниқланмаганлигини белгилайди;
- 3) ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирилган қайси қонун ҳужжатларини ушбу иш бўйича қўллаш мумкин эмаслигини ҳал қилади;
- 4) ушбу ҳужжат бўйича қайси қонун ҳужжатларини қўллаш зарурлигини белгилайди;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларнинг қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлари борлигини аниқлайди;
- 6) даъвони қаноалантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини ҳал қилади.

Хўжалик суди маслаҳат вақтида далилларни қўшимча равишда текширишни ёки иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлашни давом эттиришни зарур деб топса, ишни кўришни янгидан бошлайди.

Бундай ҳолда суд муҳокамаси фақат қўшимча текшириш зарур бўлган ҳолатлар доирасидагина олиб борилади.

Агар хўжалик иши судьялар таркибида кўрилса, суднинг ҳал қилув қарори кўпчилик овоз билан, судья яқка ўзи кўрса, судни ўзи чиқаради. У раислик қилувчи ёки судьялардан бири томонидан ёзма шаклда баён қилинади ва ҳал қилув қарорини чиқаришда иштирок қилган ҳамма судьялар томонидан имзоланади.

Ҳар бир маълум бўлган суд ишининг алоҳида хона (маслаҳат-

хона)да ҳал қилиниши суднинг ҳақиқатан мустақил ва ҳолислигини таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан бири бўлиб кўрилади. Алоҳида хона (маслаҳатхона)да суд мажлиси давом этади. Ҳайъат (коллегиял) тартибда кўриладиган ишларда раислик қилувчи бу ерда ҳам суд мажлисига раҳбарлик қилади. Муҳокама қилиниши ва ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни баён қилади.

Алоҳида хона (маслаҳатхона)да муҳокама қилиниши ва ҳал этилиши лозим бўлган масалаларнинг доираси даъвогарнинг талаби ва жавобгарнинг ҳамда суд мажлисида кўрилган материаллар билан белгиланади. Судьялар алоҳида хона (маслаҳатхона)да суд мажлисида кўрилмаган масалаларни ҳал қила олмайдилар ва суд мажлисида текширилмаган далилларга асосланиб, хулоса чиқара олмайдилар. Шунинг учун агар ҳал қилув қарорини муҳокама қилганда суд мажлисида кўрилмаган масалалар келиб чиқса, ишни кўришни давом қилдириш ҳақида ажрим чиқариш лозим бўлади. Бундай ҳолларда суд муҳокамаси фақат қўшимча муҳтож ҳолатлар доирасидагина олиб борилиши лозим.

Суд ҳал қилув қарорининг мазмуни. Ўзбекистон Республикасида кўрилган хўжалик ишлари юзасидан суд Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарган ҳал қилув қарорида тарафлардан бирининг маълум ҳуқуқини ва иккинчи тарафнинг маълум мажбуриятини эътироф қилади ва шунга биноан буйруқ беради.

Суднинг ҳал қилув қарори қисқа, шу билан бирга масаланинг ҳамма томонларини ўз ичига олиши ва равшан бўлиши керак.

Суднинг қандай факт ва далилларга биноан шундай хулоса чиқарганлиги, у ёки бу қонунни татбиқ қилганлиги ва суднинг иш юзасидан қандай қарор чиқарганлиги ҳал қилув қарорининг мазмунидан кўриниб туриши лозим.

Суднинг ҳал қилув қарорида шундай асослар бўлиши керакки, суд даъво талабларини қаноатлантирганда ёки даъво ни рад қилганда нимага амал қилганлиги ва суднинг нима учун бир хил исботларни тўғри деб топганлиги ва иккинчи бир хил исботларни рад қилганлиги равшан кўриниб турсин. Ҳар бир ҳал қилув қарори аниқ бўлиши учун тўрт қисмдан: кириш қисмидан, баён қилиш қисмидан, асослантириш ва хулоса (қарор) қисмларидан иборат бўлишлиги қонунда белгиланган (ХПКнинг 138-моддаси).

Ҳал қилув қарорининг кириш қисмида уни қабул қилган хўжалик судининг номи, суд таркиби, ишнинг тартиб рақами, иш кўрилган сана ва жой, ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, низо предмети, мажлисда ҳозир бўлган шахсларнинг фамилиялари ва ваколатлари кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг баён қилиш қисмида даъво аризасининг, унинг юзасидан билдирилган мулоҳазанинг, бошқа ту-

шунтиришларнинг, ишда иштирок этувчи шахслар аризаларининг қисқача мазмуни ифодаланиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг юқорида кўрсатилган баён қилиш қисми мумкин қадар қисқа ёзилиб, низоининг нимадан иборат экани тўла баён қилинмоғи лозим. Бу қисмда даъвогарнинг талаблари ва уларнинг асослари, шунингдек даъвогарнинг талабига қарши жавобгарнинг эътирозлари ва бу эътирозларга асос бўлган материаллар баён қилинади. Агар учинчи шахс мустақил талаб билан арз қилган бўлса, бу қисмда учинчи шахсларнинг ҳам иштирок этганлари ва уларнинг талабларини кўрсатиш лозим. Агар иш юзасидан бир марта ҳал қилув қарори чиқарилиб, апелляция, кассация ёки назорат тартибида иш бекор қилинган бўлса, муқаддам қарорлар чиқарилганлиги ва юқори суд ўзининг ажримда қандай кўрсатмалар бергани кўрсатилиши керак.

Суд амалиётида ҳал қилув қарорининг баён қилиш қисмини ёзишда турли хатолар учрайди. Баъзан қарорнинг бу қисмида ишдаги барча ҳолатларнинг мазмуни, тарафларнинг барча баёнотлари ҳеч бир зарурат бўлмаса ҳам тўла равишда ёзилган бўлади.

Қарорда тарафлар ўртасида даъво қилинаётган нарсани, шартномани аниқлаш учун зарур бўлган факт ва далилларгина баён қилиниши, яъни даъвогарнинг нимани ва қандай асосга биноан ўша нарсани талаб қилганлиги ва жавобгар даъвогарнинг қандай талабларига ва нима учун эътироз қилинганлиги кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг асослантирувчи қисмида ишнинг ҳужалик суди томонидан аниқланган ҳолатлари, ҳужалик судининг бу ҳолатлар тўғрисидаги хулосаларига асос бўлган далиллар ва ҳужалик суди у ёки бу далилларни рад қилишига ҳамда ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирилган қонун ҳужжатларини қўлламаслигига сабаб бўлган ваз, шунингдек суд ҳал қилув қарорини қабул қилишда таянган қонун ҳужжатларини кўрсатиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг асослантириш қисмида суд тарафлар топширган ҳужжатларни, суд мажлисида аниқланган фактларни таҳлил қилиб, тарафлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида чиқарилган хулоса ва бу муносабатларга берилган юридик баҳони кўрсатиш лозим. Бошқача айтганда, суд ҳал қилув қарорининг шу қисмида далилларга баҳо беради, қандай фактларни аниқланган деб ҳисобланганини ва даъвогарнинг қандай талаблари ёки жавобгарнинг қандай эътирозларини тўғри деб топганини ва қандай қонунларга биноан тўғри деб ҳисоблаганини кўрсатиб ўтади.

Судьялар ишдаги ҳужжатларга, далилларга шахсий фикрига қараб баҳо берадилар. Аммо судьяларни фикрлари асоссиз фикр

бўлмаслиги керак. Бу фикр ишнинг суд аниқланган ҳолатларига асосланган бўлмоғи лозим. Суднинг ҳал қилув қароридан ва бу қарорни текширувчи юқори судга, суднинг нима учун шундай қарорга келганлиги ва тарафларнинг талабларини тўғри ёки нотўғри деб топишга қандай асос борлиги очиқ кўриниб турсин. Бундан ташқари, суд нима учун у ёки бу қонунни моддий-ҳуқуқий нормани қўллаганлигини кўрсатиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг хулоса (қарор) қисмида ҳар бир даъво талабини қаноатлантириш ёки қаноатлантиришни рад этиш тўғрисидаги хулосалар бўлиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг қарор қисмида суд қандай қарорга келган бўлса, ўша ёзилади. Қарорнинг бу қисмида, агар даъво қондирилган бўлса, жавобгар нимани бажариши кераклигини қатъий, аниқ ва равшан кўрсатадиган буйруқ шаклида ёзилмоғи лозим. Агар даъво қисмангина қондирилса, суд қандай талаблар қондирилганлигини ва қандай талаблар рад қилинганлигини аниқ кўрсатиши керак. Агар суд даъвонинг ҳаммасини рад қилишни зарур деб топса, қарор қисмида «даъво рад қилинсин» дебгина ёзилмасдан, балки қайси даъвогарнинг даъвоси, қандай даъво ва қайси жавобгарга нисбатан бўлган даъво рад қилинганлигини аниқ кўрсатиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг аниқ ва равшан ёзилмаслиги бу қарорнинг бажарилишини қийинлаштиради.

Низонинг моҳиятига қараб, ҳал қилув қарорининг қарор қисми турлича ёзилади, чунончи:

1) хўжалик суди пул маблағларини ундириш тўғрисидаги даъвони қаноатлантирганида ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ундириладиган сумманинг умумий миқдорини асосий қарзни, зарарларни, неустойкани (жарима ва пенсияни) алоҳида-алоҳида аниқлаган ҳолда, шунингдек ундириладиган сумма жавобгарнинг банкдаги қайси ҳисоб варағидан ўчирилиши лозимлигини кўрсатади.

Хўжалик суди мол-мулкни ундириб берганида топширилиши лозим бўлган мол-мулкнинг номи, унинг қиймати ва турган жойини кўрсатади.

2) ижро ҳужжатини ёки ундириш сўзсиз (акцепсиз) тартибда, шу жумладан нотариуснинг ижро ёзуви асосида, амалга ошириладиган бошқа ҳужжатни ижро этишга тегишли эмас деб топиш тўғрисидаги низо бўйича даъво қаноатлантирилганида ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ижро этишга тегишли бўлмаган ҳужжатнинг номи, тартиб рақами ва санаси ҳамда ҳисобдан ўчирилмайдиган сумма кўрсатилади.

3) шартнома тузиш ёки уни ўзгартириш вақтида келиб чиққан

низо бўйича ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида шартнома-нинг ҳар бир низоли шarti бўйича қабул қилинган қарор кўрсатилади, шартнома тузишга мажбурлаш тўғрисидаги низо бўйича эса тарафлар қандай шартларда шартнома тузишига мажбурлиги кўрсатилади.

4) жавобгар зиммасига мол-мулкни бериш ёки пул суммасини ундириш билан боғлиқ бўлмаган муайян ҳаракатларни мажбуриятини юклайдиган ҳал қилув қарори қабул қилинганида хўжалик суди унинг хулоса қисмида шу ҳаракатларни ким, қаерда, қачон ёки қайси давр мобайнида бажарилиши шартлигини кўрсатади.

Зарурат бўлганда хўжалик суди, агар жавобгар ҳал қилув қарорини бажармаса, даъвогар тегишли ҳаракатларни ундириб олишга ҳақли эканлигини кўрсатиши мумкин.

Агар ушбу моддада кўрсатилган ҳаракатлар фақат жавобгар томонидан бажарилиши мумкин бўлса, хўжалик суди ҳал қилув қароридан у ижро этилиши лозим бўлган муддатни белгилаб қўяди. (ХПКнинг 141-моддаси).

5) давлат органининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги иш бўйича ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида қуйидагилар акс этиши керак:

1) ҳужжатнинг номи, тартиб рақами, чиқарилган санаси, бошқа зарур реквизитлари ва уни чиқарган орган тўғрисидаги маълумотлар;

2) ҳужжатни тўла ёки унинг маълум қисмини ҳақиқий эмас деб топиш, ёхуд аризаچининг талабини тўла ёки унинг маълум қисмини рад этиш тўғрисидаги кўрсатма.

Давлат рўйхатидан ўтказишни рад этишни ёки рўйхатдан ўтказишдан бош тортишни ноқонуний деб топиш тўғрисидаги талаб қаноатлантирилганида хўжалик суди ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида тегишли органга шундай рўйхатдан ўтказиш мажбуриятини юклайди (ХПКнинг 139-143-моддалари).

Булардан ташқари, суд манфаатдор шахсларнинг талаблари ёки суд ўзининг ташаббуси билан ҳал қилув қароридан қуйидаги масалаларни кўрсатиши мумкин:

агар бир неча даъвогарнинг фойдасига чиқариладиган ҳал қилув қароридан суд улардан ҳар бирига унинг қандай ҳиссаси бор эканини ёки ундириш ҳуқуқи шериклик эканини кўрсатади.

Бир неча жавобгарларга қарши чиқариладиган ҳал қилув қароридан суд улардан ҳар бири ҳал қилув қарорининг қандай ҳиссасини бажариши кераклигини ёки уларнинг жавобгарлиги шерик жавобгарлик эканлигини кўрсатади.

Хўжалик процессуал қонунчилиги ишда иштирок қилувчи та-

рафларгагина эмас, балки суднинг ўзи ҳам, тарафларнинг ўзаро ҳақиқий муносабатларини аниқлаш ва уларнинг ҳуқуқларини белгилаш юзасидан ташаббус ва фаолият кўрсатишга мажбурлигини белгилайди. Шу сабабли агарда корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, уларнинг бирлашмалари ва бошқа жамоат ташкилотлари ёки фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарур бўлса, суд ишда аниқланган ҳолатларга қараб, даъвогарнинг арз қилган талаблари доирасидан четга чиқиши ҳақидаги ФПҚда берилган қонда ни асосли ҳисоблаймиз. Шунинг учун шуни эсда тутиши керакки, талабнинг миқдори қонуннинг ўзида кўрсатилмаган ёки шартнома билан белгиланмаган ҳоллардагина даъвогарнинг талабидан четга чиқа олиши мумкин.

Агар жавобгар қарши даъво кўзғатса, қарорнинг қарор қисмида бу даъво тўғрисидаги масалага ҳам жавоб берилиши лозим.

Суд ҳал қилув қарорининг қарор қисмида низонинг ўзининг мазмуни бўйича ҳал қилиш билан бирга суд харажатлари тўғрисидаги масалани, яъни суд харажатларини қимдан ва қим фойдасига ва қанча ундириш масаласини ҳам ҳал қилиши керак.

Суд ҳал қилув қарорининг қарор қисмида қарорнинг ижро қилиш тартибини, яъни ҳал қилув қарорини ижро қилиш усули ва муддатини ҳам кўрсатади.

Ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб бажариш масаласи суд томонидан алоҳида ҳолларда қарор чиқарилгандан кейин ҳам ҳал қилиниши мумкин. ХПКнинг 217-моддасида ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ва уни бўлиб-бўлиб ижро этиш ҳал қилув қарорини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш тўғрисида қоида белгиланган. Бу қонунда кўрсатилишича, алоҳида ҳолларда ҳал қилув қарорини чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш бўйича тарафларнинг мулкий аҳволига ёки бошқа ҳолатларга қараб, ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга, шунингдек уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли.

Бу тўғридаги аризалар суд мажлисида иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда кўрилади. Лекин бу шахсларнинг келмаслиги суд олдида қўйилган масалани ҳал этишга тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорининг қарор қисми охирида суд тарафларнинг ҳал қилув қарори устидан шикоят қилишга ҳақли эканликларини ва шикоят қилиш тартибини (қайси муддатда, қаерга топшириш ва шу сингариларни) кўрсатиб ўтиши лозим.

Ҳал қилув қарори имзоланганидан кейин иш кўрилган мажлиснинг ўзида раислик қилувчи томонидан эълон қилинади. Алоҳида ҳолларда ўта мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал

қилув қарорини тузиш кўпи билан уч кунгача кечиктирилиши мумкин, аммо ҳал қилув қарорининг хулоса қисми ишнинг муҳокамаси тутаган мажлиснинг ўзида эълон қилинади. Айни бир вақтда раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслар асослан-тирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишишлари мумкин-лигини эълон қилади.

Ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми барча судьялар томонидан имзоланиши ва ишга кўйилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик суди 2000 йил 28 декабрда «Ўзбекистон Республикаси Хўжалик Процессуал Кодексининг биринчи инстанция судлари томонидан қўлланиш амалиёти ҳақида»ги Пленум қарорида ҳал қилув қарорининг хулоса қисми ўқиб эшиттирилганда ишда иштирок этувчи шахсларга асослан-ган ҳал қилув қарори билан қачон танишиш мумкинлиги ҳақида-ги вақт суд мажлиси баённомасига ёзилиши ҳамда ишга ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми билан тўла шаклда тузилган ҳал қилув қарори ҳам кўшиб кўйилиши кўрсатилган.¹

Ҳал қилув қарорининг қарор қисми тўғрисида юқорида санаб ўтилган ҳолатлар ва асосий низодан ташқари суднинг ҳал қилиш керак бўлган бошқа масалалар билан чегараланиб бўлмайди. Бу ерда суд амалиётида айниқса кўп учрайдиган ҳоллар тўғрисидаги-на тўхтаб ўтилган.

Хўжалик суди қарорларини тузатиш ва тушунтириш. Ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзи ҳал қилув қарорини бекор қилишга ёки ўзгартиришга ҳақли эмас. Бу ҳуқуқ фақат ҳал қилув қарори-нинг тўғрилигини манфаатдор тарафларнинг шикоятга ёки проку-рорнинг протести бўйича текширадиган юқори судга берилган. Ҳал қилув қарорини чиқарган суд фақат кўшимча қарор чиқаради ёки ўз қарорига изоҳ бера олади.

Суд ишни ҳал қилганда ўзининг ҳал қилув қарорини даъво-гарнинг барча саволларига тўла жавоб бериши керак. Суд ўз фик-рича асосли деб топилган талабларни қондириши ва асоссиз та-лабларни рад қилиши лозим. Аммо қандайдир бирор сабаб орқаси-да ҳал қилув қарори тўлиқ бўлмаса, яъни бу қарорда даъвогар-нинг барча талабларига жавоб бўлмаса, тарафлар кўшимча қарор чиқаришни суддан сураш олади.

Бундай ҳолларда хўжалик суди иш бўйича ҳал қилув қарорла-рини қабул қилган хўжалик суди куйидаги ҳолларда кўшимча ҳал қилув қарори қабул қилади:

1) ишда иштирок этувчи шахслар томонидан далиллар тақдим этган бўлсалар у бироқ бирон-бир талаб бўйича ҳал қилув қарори қабул қилинмаган бўлса;

¹ Қаранг: «Хўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 27-бет.

2) суд ҳуқуқ масаласини ҳал қилиб, ундирилган сумма миқдорини, берилиши лозим бўлган мол-мулкни ёки жавобгар бажариши шарт бўлган ҳаракатларни кўрсатмаган бўлса;

3) суд харажатлари тўғрисидаги масала ҳал қилинмаган бўлса.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш масаласи ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунча қўйилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш масаласи суд мажлисида ҳал қилинади. Ишда иштирок этувчи шахслар мажлис вақти ва жойи тўғрисида топширилганлиги маълум қилинадиган буюрма хат орқали хабардор қилинади. Тегишли равишда хабардор қилинган ишда иштирок этувчи шахсларнинг келмаганлиги масалани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш рад этилган тақдирда ажрим чиқарилади.

Хўжалик судининг қўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят қилиниши мумкин.

Масалан, хўжалик судига жавобгар қарши даъво кўзғатган бўлса-да, бу ҳақда суд ҳал қилув қарорида тегишли фикр бермаган бўлса ёки даъвогар шартномани бекор қилиш билан келтирилган зарарни ундиришни талаб этган бўлиб, бу ҳақда далиллар келтирилган бўлса-да, хўжалик суди бу масалани ҳал этмаган ҳолларни кўрсатиш мумкин.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори шундай ёзилиши кераки, унинг мазмуни тарафларга ҳам, суд қарорини ижро қилувчига ҳам тушунарли бўлсин. Агар хўжалик судининг ҳал қилув қарорини ижро қилганда қарорнинг маъноси тарафларга ёки суд ижрочисига аёнлашилмаса ҳамда уни ижро қилиш қийин бўлса ёки мумкин бўлмаса, тарафлар ёки суд ижрочиси қарорни чиқарган судга мурожаат қилиб, ҳал қилув қарорини тушунтиришни (шарҳлашни) сўрашлари мумкин.

ХПКнинг 150-моддасида кўрсатилганидек, ҳал қилув қарори ноаниқ бўлган тақдирда, низони ҳал қилган хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра, ҳал қилув қарорини унинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда тушунтириб беришга, шунингдек ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра ёки ташаббуси билан йўл қўйилган ёзувдаги хатолар, ҳарфий хатолар ва ҳисоб-китобдаги янглишишларни, ҳал қилув қарорининг моҳиятига тегмаган ҳолда, тузатишга ҳақлидир.

Ҳал қилув қарорини тушунтириб бериш ва ёзувдаги хатолар, ҳарфий хатоларни ёки ҳисоб-китобдаги янглишишларни тузатиш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Ажрим устидан шикоят қилиш мумкинлиги қонунда ўз ифодасини топган.

Юқоридаги қонун мазмунидан баъзан шундай ҳоллар учрайдики, қарорга қўл қўйиб, уни эшиттиргандан кейин ҳам аниқ бўлмаган жойлари (масалан, тарафларнинг номиари нотўғри ёзилганлиги, ҳисоблашда рақамларнинг нотўғри ёзилганлиги ва шу сингарилар) маълум бўлади. Суд ана шу аниқсизликларни тўғрилаши мумкин, ammo бундай ҳолларда нотўғри жойларни ўчириш ва сатр орасига қўшимча қилиб ёзиш мумкин эмас. Тузатиш киритиш масаласи тарафларни қақриб, суд мажлисида кўрилиши лозим. Суд ўзининг шу ҳақдаги ажримини ҳал қилув қарорига қўшиб қўяди. Тарафлар бу ажрим устидан умумий асосларда хусусий шикоят беришлари мумкин.

2-§. Ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори, агар унинг устидан шикоят ёки протест берилмаган бўлса, шикоят ва протест бериш муддати ўтгандан сўнг қонуний кучга киради.

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилингандан кейин бир ойлик муддат ўтгач кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган пайтдан кучга киради.

Апелляция шикояти берилган тақдирда ҳал қилув қарори, агар у бекор қилинмаса, апелляция инстанцияси қарор чиқарган пайтдан қонуний кучга киради.

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин ижро этилади.

Давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори, шунингдек келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажримлар дарҳол ижро этилади.

Ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин тарафлар ва ишда иштирок этган бошқа шахслар ҳамда уларнинг ҳуқуқларини қабул қилувчилар судга ўша даъво талабларини илгариги асосда янгидан арз қила олмайдилар, шунингдек суд аниқланган факлар ва ҳуқуқий муносабатлар ҳақида бошқа процессда низолаша олмайдилар.

Агар иш судда прокурор ёки давлат бошқарув органи, уларнинг бирлашмалари томонидан ХПКнинг 5-моддасида кўрсатилган тартибда бошланган бўлса, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори кимнинг манфаатини кўзлаб даъво кўзғатилган бўлса, шу шахс учун мажбурийдир.

Ҳўжалик процессида ҳар бир ҳўжалик ишини мазмуни бўйича биттагина судда кўриш ва ҳал қилиш қатъий қоида бўлиб белги-

ланган. Тарафлар фақат битта (юқори) инстанцияга шикоят қиладилар, қарорнинг қонуний, асосли эканини юқори судлар текширтира оладилар.

Юқорида баён қилинган мулоҳазалардан билинишича, қонун шундай бир муддат белгилайдики, мазкур муддат ўтгандан кейин қарор қатъий бўлиб ҳисобланади, яъни қонуний кучга киради.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори тарафлар учун мажбурийдир. Суд қарори ўша қарорни чиқарган суд учун ҳам, бошқа барча судлар учун ҳам, шунингдек давлат ҳокимият органлари ва бошқармалари ҳамда шу ишга алоқадор барча шахслар учун ҳам мажбурийдир. Қонуний кучга кирган ҳўжалик суди ҳал қилув қарори тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қатъий равишда белгилайди, тарафлар ўртасидаги низога барҳам беради ва қонуний кучга эга бўлади. Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши фуқаролик процессидаги каби муайян ҳуқуқий оқибатларга, чунончи: мустаснолик, рад қилиб бўлмаслик, ижронинг муқаррарлиги каби оқибатларга сабаб бўлади, жумладан:

Мустаснолик шундан иборатки, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори тарафлар ўртасидаги худди ўша низони яна судда кўришга имкон бермайди. Ҳўжалик суд ишларини юритишга қоидаларига мувофиқ, худди ўша тарафларнинг худди ўша асосларга биноан иккинчи марта даъво қўзғатишларига йўл қўйилмайди. Шу сабабли қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори мавжуд бўлган тақдирда ўша тарафлар ўртасида ўша нарса устидан худди ўша асосларга биноан янгидан даъво қўзғатиш мумкин эмас.

Рад қилиб бўлмаслик шундан иборатки, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорини рад қилиб бўлмайди, тарафлар унинг устидан апелляция тартибда шикоят қила олмайдилар. Шу тартибда прокурор ҳам апелляция протести бера олмайди.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори қонунлар сингари барқарор (стабиль) бўлиши керак. Суд қарори устидан кўп марта шикоят қилиш йўли билан уни рад қилиш мумкин бўлганда эди, қарорнинг мана шу хусусияти бузилган бўлар эди.

Бу қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорини суд назорати тартибда бекор қилиб бўлмайди, деган сўз эмас. Бироқ бундай бекор қилиш алоҳида ҳоллардагина мумкин ва тарафларнинг тўғридан-тўғри берган шикояти бўйича эмас, балки ҳал қилув қарорини назорат тартибда кўриш қоидалари асосида бўлади.

Ижронинг муқаррарлигининг маъноси шуки, қонуний кучга кирган суд қарори албатта бажарилиши шарт, агар тегишли тараф уни ўз ихтиёри билан бажармаса, у давлат ҳокимияти органлари томонидан мажбуран бажартирилади.

3-§. Хўжалик суди ажрими, уни чиқариш тартиби ва мазмуни

Хўжалик суди ажрими деб биринчи инстанция суди томонидан айрим хусусий масалалар юзасидан, шунингдек апелляция, кассация ёки назорат суди томонидан шикоят ва протестлар юзасидан чиқариладиган қарорларга айтилади.

Биринчи инстанция суди томонидан чиқариладиган ажримлар ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарор ҳисобланади.

Ажримларни расмийлаштириш хусусида шунини айтиш керакки, уларни махсус акт сифатида қабул қилинадиган ва махсус акт сифатида расмийлаштирилмайдиган ажримларга бўлиш мумкин.

Қуйида ХПКнинг 151-моддасида белгиланган ҳолларда алоҳида ҳужжат тарихида чиқарилади. Бошқа ҳолларда ажрим оғзаки равишда чиқарилади ва суднинг баённомасига киритилади. Демак, айрим ажримлар суд процессини ривожлантиришга қаратилган бўлади.

Ажримлар ўзининг моҳияти билан турли вазифаларни бажардилар, чунончи, иш кўзғатишда, тайёрлов ва ишни мазмунан кўришда, ижро босқичидаги ажримларнинг мақсад ва моҳияти шу босқичга тегишлидир.

Ишни юритиш вақтида суд мажлисигача чиқарилган ажримлар қоида бўйича судьянинг ёлғиз ўзи томонидан тарафларни чақирмасдан, суд мажлисидан ташқари чиқарилади. Агар иш суд мажлисида ҳайъат таркибида кўрилаётганда ажримларни суд ҳайъат тартибда чиқаради. Бундай ҳолларда тарафларнинг, шунингдек ишда иштирок қилувчи прокурорнинг фикрлари эшитилади, бошқача айтганда, бунда тарафларнинг тортишувчилик ва тенг ҳуқуқлилик принципларига риоя қилинади.

Ишнинг мазмунига қараб ажрим чиқариш тартиби ХПКнинг 151-моддасида кўрсатилган.

Хўжалик суди иш кўришни кейинга қолдирганда, иш юритишни тўхтатиб турганда, тугатганда, даъвони кўрмасдан қолдирганда, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда алоҳида ҳужжат тарихида ажрим чиқаради.

Алоҳида ҳужжат тарихида чиқариладиган ажримда қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) хўжалик судининг номи, ишнинг тартиб рақами, ажрим чиқариладиган сана, суд таркиби, низо предмети;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи;
- 3) ажрим чиқарилаётган масала;
- 4) хўжалик суди ўз хулосаларини чиқаришга олиб келган сабаблар, бунда таянилган қонун ҳужжатлари;
- 5) кўриб чиқилаётган масала бўйича хулоса.

Хўжалик суди суд мажлисида ишни кўраётганида суд муҳока-маси давомида ҳал этилишини талаб қиладиган масалалар бўйича алоҳида ҳужжат тариқасида расмийлаштирмасдан ажрим чиқаришга ҳақлидир. Ажрим оғзаки эълон қилинади ва суд мажлисининг ба-ённомасига ёзиб кўйилади. Ажримда у қайси масала бўйича чиқарилаётгани, суд ўз хулосасини чиқаришига олиб келган сабаблар ҳамда кўриб чиқилаётган масала бўйича хулоса кўрсатилади.

Суднинг ҳал қилув қарори сингари суд ажрими ҳам ҳал қили-надиган масалалар юзасидан тўла ва асосли жавоб бериши, му-фассал ва асослантирилган бўлиб, равшан ифодаланиши керак. Ҳал қилув қарори сингари ажрим ҳам тўрт қисмдан иборат бўлади.

Биринчи инстанция суди томонидан чиқарилган ажримларнинг ҳаммаси ҳам қонуний кучга киравермайди. Баъзи ажримлар шу ажримларни чиқарган суд томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши ҳам мумкин. Масалан, агар суд даъвои таъмин қилиш, экспертиза тайинлаш, учинчи шахсларни ишга жалб қилиш ва шу сингарилар тўғрисидаги илтимосни рад қилган бўлса, кейинчалик ишни кўрганда аниқланган ҳолатларга қараб, суд ўзининг ажри-мини хоҳ тарафларнинг илтимосига мувофиқ, хоҳ ўз ташаббуси билан қайтадан кўриши мумкин. Бошқа ажримларни суд ўзгарти-ра ҳам олмайди, бекор ҳам қила олмайди. Бундай ажримларни тарафларнинг хусусий шикоятига ёки прокурорнинг хусусий про-тестига мувофиқ, юқори суд бекор қила олади.

Қонун бўйича қатъий ва шикоят қилиб бўлмайдиган деб ҳисобла-надиган хусусий ажримлар ёки хусусий шикоят ва протест бе-ришга йўл кўйиладиган ажримларгина қонуний кучга киради.

Демак, ажримларнинг айримлари ажрим чиқарилиши биланок қонуний кучга киради, иккинчилари эса шикоят қилиш, протест келтириш учун берилган муддат ўтгандан кейин ёки шикоят, ё протест юқори суд томонидан рад қилингандан кейин қонуний кучга киради. Бошқа ажримлар эса иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарори билан бирга қонуний кучга киради.

Ажримнинг қонуний кучга кириши муайян ҳуқуқий оқибат-ларга сабаб бўлади. Чунончи: биринчидан, шу ажрим билан ҳал қилинган низои янгидан кўриб бўлмайди; иккинчидан, унинг устидан шикоят қилиб бўлмайди, лекин уни назорат тартибида бекор қилиш мумкин бўлади; учинчидан, шу ажримга мувофиқ тарафлардан бири бирор ҳаракатни қилиши лозим бўлса, ажрим мажбурий равишда ижро этилиши мумкин.

Суднинг хусусий ажримлари тўғрисидаги қондалар ХПКнинг 19-моддасида берилган. Бу қонунга асосан суд хўжалик иштини кўраётганида айрим мансабдор шахслар ёки фуқаролар қонунчи-

ликни ёки ҳуқуқий тартиботни жамият турмуш қоидаларини бузганлиги ёхуд идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлари ишларида жиддий камчиликлар борлигини аниқласа, хусусий ажрим (қарор) чиқариб, уни тегишли муассасалар, корхоналар, ташкилотларга, мансабдор шахсларга юборади, булар эса, ўзлари томонидан кўрилган чора тўғрисида судга бир ой ичида маълум қилишга мажбурдирлар.

Агар суд хўжалик ишини кўраётганида тарафларнинг ёки бошқа шахснинг ҳаракатида жиноий аломатларини аниқласа, иш кўзғатиши мумкин.

Агар манфаатдор шахслар биринчи инстанция судининг чиқарган хусусий ажримларини ғайриқонуний деб ҳисобласа, хусусий ажрим устидан хусусий шикоят, прокурор эса хусусий протест келтириш ҳуқуқига эгадир.

Судининг ажримлари устидан апелляция судига шикоят қилиш

Хўжалик судининг биринчи инстанция суди томонидан чиқарилган ажримлар юзасидан фақат қонунда кўрсатилган ҳоллардагина шикоят қилишга йўл қўйилади.

Юқорида баён қилинганидек, хўжалик судида биринчи инстанция тартибида иш кўришда қабул қилинадиган ажримлар ишни мазмунан ҳал этмайдиган ажримлар бўлиб ҳисобланади, масалан, даъво аризани қабул қилишни рад этиш, даъво аризасини қайтариш, ишни юритишни тўхтатиб туриш, тугатиш, даъвони кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ва бошқалардир. Бундай ажримлар алоҳида ҳужжат тариқасида чиқарилади ва бунда қуйидагилар кўрсатилиши керак бўлади:

- 1) хўжалик судининг номи, ишнинг тартиб рақами, ажрим чиқарилган сана, суд таркиби, низо предмети;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи;
- 3) ажрим чиқарилаётган масала;
- 4) хўжалик суди ўз хулосаларини чиқаришга олиб келган сабаблар, бунда таянилган қонун ҳужжатлари;
- 5) кўриб чиқилаётган масала бўйича хулоса.

Демак, биринчи инстанция судида кўрилган хўжалик ишлари юзасидан чиқариладиган ажримларга алоҳида ҳужжат сифатида чиқариладиган ажримлар ва суд процесси давомида қабул қилинадиган ажримлар ташкил этади.

Айрим ҳолларда биринчи инстанция суди юқоридаги ажримлардан ташқари хусусий ажрим ҳам қабул қилишга ҳақли.

Хусусий ажримнинг суд амалиётида тутган ўрнини қанчалик муҳимлигини тажриба кўрсатмоқда. Унинг асосий мақсади қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, унга ҳурмат билан

қараш ва риоя этиш, шу билан давлат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш билан уларнинг ишларини яхшилашга қаратилган.

Суд хусусий ажрим чиқариш билан иш бўйича иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ бузилиши бўйича йўл қўйилган камчилик ва нуқсонларни бартараф этишга кўмаклашиб, муҳим бўлмаган қонун бузилишларини мустақил иш тартибида кўрмасдан, бундан кейин гайриқонуний ҳаракатларга йўл қўймасликни олдини олишга қаратилган бўлади.

Демак, суд хусусий ажрими билан суд мажлиси давомида бизнинг жамиятимиз турмуш тарзларига ёт бўлган ҳолатларни аниқлаганида, бу ҳақда тегишли ташкилотларни, хўжаликларни, мансабдор шахсларни чора ва тадбирлар кўриш учун хабардор қилдилар.

Ана шу фикрлар ХПКнинг 152-моддасида куйидагича ифодаланган:

Низони кўриш вақтида ташкилотлар, давлат органи ва бошқа орган, мансабдор шахс ёки фуқаронинг фаолиятида қонук ҳужжатлари бузилгани аниқланган тақдирда хўжалик суди хусусий ажрим чиқаришга ҳақлидир.

Хусусий ажрим тегишли ташкилотларга, давлат органларига ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга, фуқароларга юборилди, улар бир ойлик муддатда хўжалик судига кўрилган чоралар тўғрисида хабар қилишлари шарт.

Хусусий ажрим устидан шикоят қилиш мумкинлиги ҳам ўз ифодасини топган.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

АЛОҲИДА ТОИФАДАГИ ИШЛАРНИ ЮРИТИШ
ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. Хўжалик судларида банкротлик тўғрисидаги ишларни кўриш тартиби

Хўжалик низолари ичида фуқаро ва ташкилотларнинг банкротлик тўғрисидаги ишларини ҳам судларга тааллуқли бўлиши қонунда ўз ифодасини топган. Бундай ишлар алоҳида тартибда кўриладиган ишлар тоифасига киритилган. Банкротлик ҳақидаги ишларни алоҳида тартибда кўриш туркумига киритилишига асос бўлиб, фуқаролик ҳуқуқий муносабатдагиларда қарзни тўлашга қодир ёки қодир эмаслиги фактини белгилашга қаратилган бўлишидир.

Хўжалик суди томонидан хўжаликни банкрот деб топилиши билан ночор хўжалик субъекти ихтиёрий ёки мажбурий равишда тугатилган бўлади.

Банкротлик тўғрисидаги ишларни хўжалик судларида кўриш ўзига хос хусусиятларни эътиборга олган ҳолда кўрилади ва бундай ишлар ФК ва «Банкротлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 ноябрдан амалга киритилган янги таҳрирдаги қонуни билан тартибга солинади.

Банкротлик тўғрисидаги ишлар судда иш қўзғатиш билан бошланади. Бунинг учун манфаатдор шахс ариза билан судга мурожаат этади.

Суд иш юритишнинг умумий қоидаларига асосан юридик шахс ёки тадбиркорнинг иқтисодий ночорлигини атрофлича текширади ва ўзининг акти билан қарздорни ночор ёки ночор эмаслиги тўғрисида ҳал қилув қарори (ажримини) чиқаради ва шу билан юридик факт аниқланади.

Банкротлик тўғрисидаги ишлар манфаатдор шахслар ким (юридик шахс, фуқаро) бўлишидан қатъий назар хўжалик судларига тааллуқлидир. Бундай туркумдаги ишлар умумий судларга ҳамда ҳакамлик судига ҳам тегишли бўлмайди.

Банкротлик тўғрисидаги ишлар судловликнинг умумий қоида-сига кўра, қарздор жойлашган жойдаги хўжалик судида кўрилади.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза давлат органи ҳамда бошқа шахслар томонидан берилиши мумкин. Қарздор аризага юридик шахсни тугатиш тўғрисидаги қарорни ҳам қўшиб бериши лозим.

Банкрот деб топиш тўғрисидаги ариза хўжалик судида ёзма

равишда топширилади. Бундай аризалар қонунда белгиланган шакл ва мазмунда бўлиши талаб этилади (қонуннинг 30-31-моддалари).

Қарздор ариза қабул қилинганлиги тўғрисидаги ажримни олган кундан эътиборан беш кун муддатда ҳўжалик судига ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ёзма фикрини бериши ва ўзига маълум бўлган барча кредиторларга бу ҳақда хабар бериши лозим.

Қарздорнинг ёзма фикри йўқлиги ишни кўришга тўсқинлик қилмайди. Тўпланган ҳужжатлар асосида судья ишни судда кўришга тайёрлайди. Тайёрлов босқичида қарздорни банкрот деб топиш тўғрисидаги аризани судья якка ўзи қабул қилади.

Судья ишни тайёрлов босқичида кўришда ишда иштирок этувчи шахслар ва ҳўжалик судининг биринчи босқичида иштирок этувчи шахсларнинг фарқига эътибор бериши лозим.

Ишда иштирок этувчи шахслар қонунда белгиланган процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларни бажарадилар. Қонун талабларига кўра ташқи бошқарувчининг процессуал ҳуқуқий ҳолати бошқа шахсларга нисбатан бирмунча кенгроқ эканлиги кўринади.

Банкротлик тўғрисидаги ишларни тайёрлов ва ишни мазмунан кўришда ҳўжалик процессуал қонунчилигида белгиланган асосий қоида татбиқ этилади. Ишни кўришда тақдим этилган далилларни дахлдорлигига ва унга йўл қўйилишлиги текширилади, ёзма далиллар таҳлил қилинади.

Кредиторнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида ҳўжалик суди ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига кўра даъвони таъминлаш чораларини кўради.

Қонунда белгиланган ҳолларда суд иш кўриш жараёнида банкротлик ҳақидаги ишни тўхтатиш, уни кўрмасдан қолдириш, тугатиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этишга ҳақли.

Банкротлик тўғрисидаги қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳўжалик суди қарздорни банкрот (қодирсиз)лиги тўғрисидаги аризани рад этиши ҳам мумкин.

Ҳўжалик суди банкротлик ҳақидаги ишни тайёрлов мажлисида уч ойдан ўтказмасдан кўриши керак. Бу босқичда судья ишда иштирок этаётган шахслардан бирининг илтимосига асосан қарздорнинг молиявий аҳволини аниқлаш учун экспертиза тайинлаши мумкин.

Ҳўжалик суди банкротлик аломатини аниқлагандан сўнг қарздор юридик шахсни банкрот деб топиш масаласига оид иш юриштишни бошлаш тўғрисида қарор чиқаради.

Банкротлик тўғрисидаги ишни ҳўжалик судида мазмунан кўриш бошқа туркумдаги ишлардан тубдан фарқ этмайди.

Агар хўжалик судида бошқа туркумдаги ишлар бўйича суднинг ҳал қилув қарори бир ой муддат ўтгандан сўнг қонуний кучга кирадиган бўлса, банкротлик тўғрисидаги суднинг ҳал қилув қарори дарҳол ижро этилиши лозим. Хўжалик суди тегишли қарздор субъекти билан келишув битимини тузсалар иш юритишни тугатиш тўғрисида ажрим чиқаради.

Банкротлик ишини кўришда хўжалик суди ночор хўжаликни тиклаш, уни тўлаш қобилиятини талаб даражасига кўтариш мақсадида кўриладиган чора-тадбирлардан бўлиб, қарздорнинг мол-мулкнинг эгаси ва банкротлик тўғрисидаги давлат органининг аризаси асосида ташқи бошқарув жорий этиши мумкин.

Ташқи бошқарувда хўжалик субъектига раҳбарлик қилишни бошқа шахс ваколатига ўтиш тушунилади. Ташқи бошқарув қонунда белгиланган муддатдан кейин ҳисобот беради ва тегишли таклиф билан хўжалик судига мурожаат этади, суд эса ана шу таклифни қабул қилиш ёки рад этиш ҳақида ўз хулосасини ажрим шаклда расмийлаштиради.

Ташқи бошқарувчи ҳисоботининг суд томонидан тасдиқланиши иш юритишни тугатиш учун асос бўлади.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига ёзув киритилишига асос бўлади.

Қарздорнинг қудратсизлиги ҳақида хўжалик судининг қарори тегишли матбуотда эълон қилинади.

Худди шу тартибда агар қарздорнинг банкротлиги ҳақидаги суд чиқарган ҳал қилув қарори юқори судларда апелляция, кассация тартибида бекор қилинса ҳам эълон қилиниши лозим.

Қарздор банкрот деб топилгандан кейин хўжалик судининг қонунда кўрсатилган бошқа ҳаракатларни бажаради ва уларни ҳал этиш чораларини кўради, масалан ташқи бошқарувчи билан бўладиган муомалаларни ҳал этади, у билан қарздор тарафларнинг муносабатларидаги ечимларни кўриб чиқади ва ҳ.к. Демак хўжалик суди бу босқичда томонларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини тўғри бажарилишига оид масалаларни ҳал этади.

Банкротлик деб топилш тўғрисидаги тадбирларни амалга ошириш босқичида хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахсларнинг шикоятларини кўриб ҳал этишда қонунда белгиланган тартибда суд мажлисида кўради ва манфаатдор шахслар бу ҳақда хабардор қилинишлари лозим. Бундай қонуннинг киритилиши банкротлик тўғрисидаги ишларни кўришнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади.

Хулоса қилиб айтганда, банкротлик тоифасидаги ишларни алоҳида туркумга киритилиши, унинг мақсади билан боғлиқдир. Бундай мақсаднинг асоси бўлиб, хўжалик ҳуқуқий муносабатнинг

субъектларини маълум мажбуриятларни бажаришга қодир ёки қодирсизлик фактини аниқлашга қаратилганлигидир.

2-§. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишларни кўриш

Амалдаги қонунда хўжалик суди ваколатига иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган ваколат доирасидаги ишларни кўриб ҳал этиш билан бирга қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа ишларни ҳал этиш йўли билан одил судловни амалга ошириш кўрсатилган (ХПКнинг 2-моддаси).

Хўжалик судига тааллуқли ишлардан иқтисодиёт билан боғлиқ бўлмаган бошқа ишлар таркибига қонун ХПКнинг 155-моддасида назарда тутилган қоидаларни ҳам эътиборда тутлади. Бундай ишларни фуқаролик ҳамда хўжалик процессуал қонунчилигида алоҳида тартибда юритиладиган ишлар деб юритилади.

Хўжалик судларига тегишли юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар бўлиши учун ҳар қандай фактлар аниқланмасдан, фақат тадбиркорлик фаолияти туфайли иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган ишлар бўлиши талаб этилади.

Бундай ҳолларда хўжалик ишларини судья даъво ишларини юритиш тартибидан кўрнимасдан, балки алоҳида иш юритиш тартибидан кўради. Судларда бу тартибда ҳам субъектив ҳуқуқлар ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш мақсад қилиб қўйилади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишларда ҳуқуқ ҳақида низо бўлмайди, шу белгиси билан у даъво ишларини юритишдан фарқ этади. Бундай тартибда иш юритишдан мақсад манфаатдор шахсларнинг бирон-бир ҳуқуқлари вужудга келганлиги, ўзгарганлиги ёинки бекор бўлганлигини, яъни юридик фактларнинг мавжудлиги, ёки уларнинг йўқлигини аниқлашдан иборат бўлади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган ишларда ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмагани туфайли тарафлар, яъни жавобгар, даъвогар, учинчи шахслар ҳам бўлмайди, фақат ўз муддаосини айтиб, судга мурожаат қилувчи аризаچигина ва бошқа манфаатдор шахсларгина бўлиши мумкин.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги аризалар ХПКнинг 112-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ расмийлаштирилади.

Хўжалик суди юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни бу фактларни тасдиқлайдиган тегишли ҳужжатларни аризачи бошқача тартибда олиш имкониятига эга бўлмаган ёхуд йўқолган, ёки йўқ

қилиб юборилган ҳужжатларни тиклаш имконияти бўлмаган тақдирда аниқлайди.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар ҳўжалик суди томонидан ХПКда назарда тутилган тартибда кўрилади.

Демак, юридик фактнинг белгиланиши тўғрисидаги ариза фақат тубандагича ҳоллардагина:

биринчидан, агар бу факт шахсий ёки мулкый ҳуқуқларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган бўлса; иккинчидан, бу фактни белгилаш суд вақолатига тааллуқли бўлса;

учинчидан, юридик фактни белгилаш тўғрисидаги ҳужжатларда бошқа тартибда ариза берувчи томонидан олиниши мумкин бўлмаганидагина кўриш учун суд томонидан қабул қилиниши лозим.

Бирон-бир ҳуқуқ берадиган ёки белгилайдиган ҳужжатнинг муайян шахсга тегишли бўлишлиги фактини белгилаш тўғрисидаги аризани қабул қилишда аризачининг ҳужжат берган тегишли ташкилотга, ҳужжатга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги мурожаат қилган қилмаганлигини аниқлаш лозим. Агар ҳужжатга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги илтимос рад қилинган бўлса, қандай асослар бўйича рад қилинганлиги кўрсатилиши керак.

ФПКнинг 283-моддасида ҳам фуқаролар ёки ташкилотларнинг шахсий ёки мулкый ҳуқуқларнинг келиб чиқиши, ўзгариши ёки туталишига сабаб бўладиган фактларни, яъни юридик аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий оқибатлар туелдирадиган фактларни суд белгилаши кўрсатилган.

Ҳўжалик процессуал қонунчилигида юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш доираси аниқ кўрсатилмаган бўлсада, бироқ суд амалиётидан келиб чиққан ҳолда Олий ҳўжалик суди ўзининг Пленум қарорларида тахминий рўйхатини бериши мумкин.

ХПКнинг 155-моддасида кўрсатилганидек, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги аризалар даъво қўзғатишнинг умумий тартиби асосида расмийлаштирилиши лозим.

Ариза ҳўжалик судига ёзма шаклда берилади. У даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади.

Аризада куйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) ариза берилаетган ҳўжалик судининг номи;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, уларнинг почта манзиллари;
- 3) агар ариза баҳоланиши лозим бўлса, даъвонинг баҳоси;

- 4) ариза талабларга асос бўлган ҳолатлар;
- 5) талабларнинг асосларини тасдиқловчи далиллар;
- 6) ундириладиган ёки низолашаётган сумманинг ҳисоб-китоби;

7) аризачининг қонун ҳужжатларини далил қилиб келтирган талаблари, бир неча жавобгарга нисбатан тақдим этилганда эса — уларнинг ҳар бирига қўйилган талаблар;

8) ариза жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар, агар бу шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

9) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Аризада, уни тўғри ҳал қилиш учун зарур бўлса, бошқа маълумотлар ҳам кўрсатилади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар аризачи турган жойда кўрилади. Булардан ташқари қонунда бинога, иншоотга, ер участкасига эгаликни аниқлаш тўғрисидаги ишлар бундан мустасно эканлиги, улар бино, иншоот, ер участкаси жойлашган жойда кўрилиши юқорида айтиб ўтилган.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни судловини аниқлаш учун белгиланиши лозим бўлган фактларнинг мазмуни ва турлари ҳисобга олинади. Бундай ҳолатларга эътибор бермаслик ишни қайтариш учун асос бўлади.

Бундай тоифадаги ишлар манфаатдор шахсларнинг иштирокида кўрилади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни судда кўришда суд ишни ҳамisha суд қарорларини чиқариш билан тамом қилмаслиги ҳам мумкин, бунга асос бўлиб иш кўриш жараёнида уни ҳал этиш учун қандайдир тўсқинликларни вужудга келиши назарда тутилади. Бундай ҳолларда суд ажрим чиқариш билан якунлайди, айниқса ишни кўриш жараёнида ҳуқуқ тўғрисида низо келиб чиққан ҳолларни келтириш мумкин.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш бўйича ҳўжалик суди, агар иш мазмунан ҳал этиладиган бўлса ҳал қилув қарори шаклида чиқарилади. Ҳал қилув қарори умумий талаблар асосида риоя қилган ҳолда чиқарилади, бироқ юридик аҳамиятга эга бўлган фактлар тўғрисидаги хусусиятлар эътиборга олинади.

Суднинг ҳал қилув қароридан, суд томонидан аниқланган факт, унинг қандай мақсадда аниқланганлигига, шунингдек мазкур фактнинг аниқлаш учун суд қандай далилларга асосланганлиги кўрсатилиши лозим.

Тегишли органларда расмийлаштирилиши лозим бўлган фактларнинг аниқланганлиги тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори бу органлар томонидан бериладиган ҳужжатларнинг ўрнига ўтмаган ҳолда ана шундай ҳужжат (факт)ни расмийлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ҲАҚИҚАТ

АПЕЛЛЯЦИЯ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ХҲЖАЛИК ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ

1-§. Апелляция судида иш юритиш тушунчаси ва моҳияти

ХҲжалик жараёнининг демократик тамойиллари суд фаолиятида асосли ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг чиқарилишини таъминлашга қаратилгандир.

ХҲжалик суд ишларида иштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари фақат биринчи инстанция судидагина эмас, балки ишларнинг апелляция, кассация ва назорат инстанциясида кўрилишида ҳам ҳимоя қилинади. Бинобарин, агар ишнинг дастлабки судда кўрилишида қонун талабларига риоя қилинмаган, иш ҳолатларининг мураккаблиги ёки бошқа сабабларга кўра хатоларга йўл қўйилган бўлса, бундай хатолар апелляция тартибида кўрилиб, аниқланиши ва тuzатилиши мумкин.

Апелляция лотинча сўз бўлиб — муружаат этиш маъносини англатиб, апелляция судида биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини нотўғрилигини ҳисобга олиб, қайта кўриб чиқишни манфаатдор тараф томонидан қўйилган илтимос тушунилади.

Апелляция судида иш кўриш деганда биринчи инстанция судининг иш кўриши каби белгиланган процессуал тартибни амалга ошириш керак. Апелляция суди юқори судларга ўхшаш ишни янгидан кўришга юбормасдан ўзи ҳал этиши ва қарор чиқариши лозим.

Маълумки, судда қабул қилинган қарорлар тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилади. Шу сабабли ишнинг кўрилиши натижасида норози бўлган шахслар юқори судга шикоят ёки протест билан муружаат қилиб, ишнинг текширилишини илтимос қилишлари мумкин. Юқори судлар ўз навбатида биринчи инстанция тариқасида иш кўрган судларнинг қабул қилган қарорлари қанчалик тўғри ва асосли бўлганлигини текширишга мажбурлар.

ХҲжалик судининг қарори қонуний, асосли эканлиги юзасидан текширув учун асослар бўлиб:

- 1) қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори юзасидан апелляция шикояти ва протестни бериш;
- 2) биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарор, ажрим ва қарорлар устидан кассация шикояти (протест) бериш;
- 3) қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорга

нисбатан назорат тартибида протест келтириш ҳақида берилган ариза;

4) қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорни янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақидаги ариза бўйича кўзғатилади.

Суд қарорларини текширишнинг юқорида кўрсатилган усулларининг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятларга эга. Суд қарорлари кўпинча апелляция ва кассация тартибида текширилади. ХПКнинг 156-моддасида кўрсатилганидек, ишда иштирок этувчи шахслар ҳўжалик судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан апелляция шикоятни беришга ҳақлидир.

Апелляция шикоятини биринчи инстанцияда ҳал қилув қарорини қабул қилган шу ҳўжалик судининг апелляция инстанцияси кўради.

Кўрилган айрим ҳўжалик ишлари бўйича апелляция тартибида шикоят берилмаса ва у қонуний кучга кирса, улар қонунда кўрсатилган ҳолларда кассация ва назорат тартибида текширилиши ва қайта кўрилишига қонун йўл қўяди.

Юқори судлар апелляция шикоят ва протестларни кўриш билан биринчи инстанция судларининг ҳатоларини тuzатади ва шу билан одил судловнинг тўғри амалга оширилишига, ҳўжалик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беради.

Биринчи инстанция суди ишни кўриб, мазмунан ҳал этганидан кейинги процессуал ҳаракат, яъни ҳўжалик процессини давом эттириш — эттирмаслик, юқори босқичда шу ишнинг кўрилиш-кўрилмаслиги иш юзасидан манфаатдор шахсларнинг апелляция, кассация шикоятни ёки протест келтириш — келтирмасликларига боғлиқдир.

Бинобарин, суд қарорларининг қонуний ва асосли бўлишини текшириш учун ишда иштирок этувчи шахслар томонидан иккинчи инстанция суди фаолиятининг кўзғатилишини ва бундай текширишнинг амалга оширилишини тартибга соладиган процессуал нормалар йиғиндисига ҳўжалик процессида шикоят қилиш институти деб айтилади. Бу институтнинг моҳияти ва аҳамияти шундан иборатки, у суд қарорларининг қонуний, асослантирилган бўлишлигини, қонуларнинг бир хилда татбиқ этилишини ва шарҳлалишини таъминлайди, тарафларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқларининг амалга оширилишини кафолатлайди ва қуйи судларнинг фаолиятига юқори судлар томонидан раҳбарлик қилишнинг бир шакли бўлиб кўрилади.

Ҳўжалик ишини қуйидаги тартибда шикоят қилиши кўрсатилган. Биринчи инстанция судининг қарори юқори судга апелляция

бериш билан шикоят қилинади. Апелляция суди далиллар талаб қилади, гувоҳларни суроқ қилади, экспертиза тайинлайди, хуллас, ишни қайтадан юритади ва мазмунан кўра бошлайди. Иш шикоят қилинган қисми юзасидан, агар шикоят бутун иш бўйича бўлсаунда ҳамма қисми юзасидан кўрилади.

2-§. Шикоят қилиш ҳуқуқини амалга ошириш тартиби

Биринчи инстанция хўжалик судининг ҳал қилув қарорига норози бўлиб, бу қарорни шикоят қилиш ҳуқуқидан муайян субъектлар фойдаланадилар. Бундай субъектлар жумласига ишда иштирок этувчи тарафлар ва бошқа шахслар киради (ХПКнинг 34-35-моддалари).

Шикоят қилиш ҳуқуқи хўжалик судининг ҳал қилув қарори чиқарилганидан кейин пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ апелляция шикояти берилиши билан амалга оширилади.

Юқорида айтилганидек, апелляция шикоятини биринчи инстанцияда ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик судининг апелляция инстанцияси кўради.

Қонуний кучга кирмаган суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари шикоят қилиш ҳуқуқининг объектлари бўлади. Апелляция судида иш кўриш муддат билан белгиланган. Қонунда кўрсатилган муддат ўтгандан сўнг берилган шикоят ёки протест кўрилмасдан қолдирилади ва шикоят ёки протест берган шахсга қайтаради. Қонун билан белгиланган бу муддат ўзгартирилмайди. Агар бу муддатнинг ўтказилишини суд узрли деб топса, уни тиклаш тўғрисидаги масалани кўриб, ҳал этади. Қонунда апелляция муддатини белгилашдан мақсад: ишнинг иккинчи инстанция судида тезда кўрилишини таъминлайди ва ишда иштирок этувчи шахсларга кўрилган иш материаллари билан танишиш ҳамда иш юзасидан чиқарилган қарорга рози бўлмаганида, апелляция шикояти ёки протест билдиришга имконият беришдан иборат. Ишда иштирок этувчи шахслар шикоят қилиш ҳуқуқидан эркин фойдаланишга ҳақли, жумладан, берган шикоятлардан воз кечишлари ҳам мумкин. Аммо уни қабул қилиш — қилмаслик судга боғлиқдир.

Апелляция шикоятининг мазмуни ва уни бериш тартиби ХПКнинг 159-моддасида белгиланган. Бу қонунда кўрсатилишича, апелляция шикоятида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) шикоят йўлланган хўжалик судининг номи;
- 2) шикоятни бераётган шахснинг номи;

3) устидан шикоят берилаётган ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик судининг номи, ишнинг тартиб рақами ва ҳал қилув қарори қабул қилинган сана, низонинг предмети;

4) шикоят бераётган шахснинг талаблари ва аризаси ҳал қилув қарорини нотўғри деб ҳисоблашнинг асослари, бунга далил бўлган қонун ҳужжатлари ҳамда иш материаллари;

5) шикоятга илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Апелляция шикояти шикоят бераётган шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил номидан имзоланган шикоятга унинг суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш ваколатини тасдиқловчи ишончнома, агар у аввал шу иш бўйича берилмаган бўлса, илова қилинади.

Шикоятга давлат божи тўланганлиги ва шикоят нусхалари ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга юборилганлигини тасдиқловчи далиллар илова қилинади.

Апелляция шикояти берилаётган шахс ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга шикоятнинг ва унга илова қилинган, бу шахсларда бўлмаган ҳужжатларнинг нусхаларини юборади.

Ишда иштирок этувчи шахс апелляция шикоятининг нусхасини олгач, унинг юзасидан ўз ёзма фикрини ва ёзма фикрининг нусхалари ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга юборилганлигини тасдиқловчи далилларни апелляция шикояти кўриладиган кунгача етиб боришини таъминлайдиган муддатда ҳужалик судига юборишга ҳақлидир.

Ёзма фикр ишда иштирок этувчи шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан имзоланган ёзма фикрга унинг ишни юритишга ваколатли эканлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади.

Ёзма фикрга аввал тақдим этилмаган ҳужжатлар илова қилиниши мумкин. Бу ҳолда ёзма фикрга ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга уларда бўлмаган ҳужжатларнинг нусхалари юборилганини тасдиқловчи далиллар илова қилинади.

Апелляция инстанция судида иш кўриш. Иш апелляция инстанциясида қонунда назарда тутилган хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ишни биринчи инстанция ҳужалик судида кўриб чиқиш қоидалари бўйича кўриб чиқилади. Бунда биринчи инстанция учунгина белгиланган қоидалар қўлланилмайди.

Масалан, бундай қоидаларга: бир нечта даъво талабларини бирлаштириш ва ажратиш (ХПКнинг 115-моддаси); қарши даъво қўзғатиш (ХПКнинг 120-моддаси); ишга дахлдор бўлмаган тарафни алмаштириш (ХПКнинг 38-моддаси); ишда иштирок этувчи шахсларнинг иштирокисиз низони ҳал этиш (ХПКнинг 130-модда, 2-қисми); даъво аризасини қабул қилишни рад этиш (ХПКнинг 117-моддаси); ҳужалик судларида ишларни якка тартибда кўриш (ХПКнинг 15-моддаси 1-қисми) ва бошқалар.

Биринчи инстанция судидаги бошқа айрим процессуал қоида-

лар апелляция инстанцияси судида татбиқ этилиши мумкин, чунки ХПКнинг 66-моддасига кўра, хўжалик суди ишни апелляция инстанциясида кўрганида ишда мавжуд ва қўшимча тақдим этилган далиллар бўйича ишни қайта кўради. Агар аризачи қўшимча далилларни ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра биринчи инстанция судига тақдим этиш имкониятига эга бўлмаганлигини асосласа, хўжалик суди қўшимча далилларни қабул қилади.

Суд апелляция шикоятда баён этилган ваъдалар билан чекланиб қолмайди ҳамда ҳал қилув қарорининг қонунийлиги ва асосланганлигини тўла ҳажмда текширади.

Демак, бу қоидага кўра, апелляция судида иш қайтадан кўрилади.

Агар апелляция суди лозим топса иш кўришни ҳолислар судига бериши, учинчи шахсларни ишга жалб қилиши мумкин.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори устидан тушган апелляция шикояти хўжалик судига тушган кундан эътиборан бир ойлик муддатда кўрилади.

Апелляция шикоятини биринчи инстанция судида иш кўриб ҳал қилув қарорини қабул қилган вилоят, (Тошкент шаҳар) хўжалик судларининг апелляция инстанциясида ҳайъат таркибида кўрилади.

Апелляция суди ишни процессуал қонунларга риоя қилиб, ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилган ҳолда кўради.

Апелляция шикоятини берган манфаатдор шахс суднинг ҳал қилув қарори чиққанга қадар шикоятини қайтариб олиш (воз кечиш) ҳуқуқига эга.

Суд шикоятдан воз кечишни қабул қилганда, агар ҳал қилув қарори устидан бошқа шахслар шикоят қилмаган бўлса, апелляция инстанцияси иш юритишни тугатади.

Хўжалик суди апелляция инстанциясида иш юритишни тугатганлиги тўғрисида ажрим чиқаради.

Апелляция судида иш биринчи инстанцияда кўрилганда тақдим этилмаган янги талаблар апелляция инстанциясида қабул қилинмайди ва кўрилмайди.

Бироқ қўшимча далилларни кўришда апелляция суди нима сабабларга кўра бу далилларни биринчи инстанция судига тақдим қилинмаганлигини ва уларни иш учун қанчалик аҳамиятли эканлигини аниқлаши зарур.

Юқоридагиларга кўра, апелляция суди ишни ҳуқуқий томонидан қонунийлигини, асослигини ва тарафларнинг ҳақиқий ҳолатини тўлиқ ҳажмда текшириши лозим. Демак, апелляция инстанция суди берган шикоят доирасида ишни кўриб чекланиб қолмайди.

Апелляция судида иш кўриш биринчи инстанция тартиби қоида-си асосида кўрилади ва иш юзасидан қарор чиқарилади.

Апелляция суди ишни кўришда:

- 1) суднинг ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоятни эса қаноатлангирилмасликка;
- 2) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, янги қарор қабул қилишга;
- 3) ҳал қилув қарорини ўзгартиришга;
- 4) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, иш юритишни тугатишга ёхуд даъвони тўла, ёки қисман кўрмасдан қолдиришга ҳақли.

Суд амалиётида апелляция инстанция суди ишни ҳолатига қараб уни тўхтатиш (ХПКнинг 82-моддаси), тугатиш (ХПКнинг 86-моддаси), даъвони кўрмасдан қолдиришга (ХПКнинг 88-моддаси) ҳақли.

Ишни апелляция судида тугатиш учун асослардан бири бўлиб, манфаатдор шахснинг бу ҳақдаги аризаси ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда шу иш юзасидан судга яна мурожаат этишга тарафлар ҳақли бўлмайдилар.

Агар, апелляция судида даъво талабларини кўрмасдан қолдирилса, манфаатдор тараф қолдириш ҳақидаги камчиликларни бартараф этгандан кейин шу иш бўйича у, яна шу судга қайта мурожаат этишга ҳақли бўлади.

Апелляция инстанция суди мажлисида иш кўришда баённома юритилади, баённома суд мажлисидан ташқари ҳам суднинг айрим процессуал ҳаракатларни бажарганлиги ўз аксини топиши ХПКнинг 134-моддасида кўрсатилган. Кўрилган хўжалик ишида суд мажлисининг баённомасининг бўлмаслиги ёки уни имзоламаганлиги апелляция суди қарорини бекор қилиши учун асос бўлади.

Апелляция инстанция судининг ваколатлари. Иккинчи инстанция судининг ваколатлари ХПКнинг 168-моддасида белгиланган.

Хўжалик суди ишни апелляция инстанциясида кўргач:

- 1) суднинг ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоятни эса қаноатлангирилмасликка;
- 2) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, янги қарор қабул қилишга;
- 3) ҳал қилув қарорини ўзгартиришга;
- 4) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, иш юритишни тугатишга ёхуд даъвони тўла, ёки қисман кўрмасдан қолдиришга ҳақли.

Чиқарилган ҳал қилув қарорларининг аксарияти ҳаққоний ва тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб қабул қили-

ниши сабабли шикоят қилинмайди ва улар юзасидан прокурор ҳам протест келтирмайди. Шикоят қилинган ёки протест келтирилган ҳал қилув қарорларининг кўпчилиги одил судлов талабларига тўла жавоб берганлиги туфайли ўзгаришсиз қолдирилади.

Қонунда белгиланганидек, айрим ҳолларда биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори апелляция судида бутунлай ёки қисман бекор қилиниши мумкин. Бунинг учун: агар иш судда кўрилишида моддий ёки процессуал ҳуқуқ нормалари бузилган, ёки нотўғри татбиқ этилган, шунингдек ишнинг барча ҳолатлари аниқланмаган бўлса ва иш юзасидан ҳақиқатни белгилаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган далиллар ҳам тўпланмаган бўлса, апелляция инстанция суди ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилиши ва янги ҳал қилув қарори қабул қилиши, булардан ташқари ХПКнинг 86 ва 88-моддаларида кўрсатилган асослар бўлса, аризани кўрмасдан қолдиришга ва иш юритишни тугатишга ҳақли бўлади.

Ҳўжалик ишларининг кўрилиши ва ҳал этилишини тезлатиш мақсадида апелляция судга, амалдаги ҳўжалик процессуал кодексидида барча ҳўжалик ишлари бўйича қонунда кўрсатилган ҳолларда, иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки янги ҳал қилув қарорини чиқариш ҳуқуқини берилиши бу ўз навбатида апелляция институтини давр талабига жавоб беришлиги иш кўришда йўл қўйиладиган хатоликларни тезда мутахассис судьялар ҳайъатлигида бартараф этишлик имкониятини яратди.

Юқоридагилардан кўринадикки, апелляция судида иш кўрилгандан сўнг уни янгидан кўриш учун биринчи инстанция судига юборилмасдан, балки шу босқичнинг ўзида иш мазмунан ҳал этилиши талаб этилади.

Юқорида қайд қилинганидек, апелляция судида ҳал қилув қарорни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлиб, унинг ғайриқонуний ва асослангирилмаган бўлишидир. Ҳал қилув қарорини қонуний бўлишчилиги учун моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларни тўғри татбиқ этилган бўлиши лозим.

Моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларни бузилиши ХПКнинг 169-моддасида берилган. Бу қонунда кўрсатилишича, қуйидагилар ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади:

- 1) иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг тўлиқ аниқланмаганлиги;
- 2) ҳўжалик суди аниқланган деб ҳисоблаган иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг исботланмаганлиги;
- 3) ҳал қилув қароридида баён қилинган ҳулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаслиги;
- 4) моддий ёки процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёхуд нотўғри қўлланилганлиги.

Агар процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши нотўғри ҳал қилув қарори қабул қилинишига олиб келган бўлса ёки олиб келиши мумкин бўлса, бу ҳол ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

Процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши биринчи инстанция хўжалик судининг ҳал қилув қарорини бекор қилиш учун асос бўлади, масалан, агар:

- 1) иш суд томонидан ноқонуний таркибда кўрилган бўлса;
- 2) суд ишни мажлис жойи ва вақти тўғрисида тегишли равишда хабардор қилинмаган ишда иштирок этувчи шахслардан бирортасининг йўқлигида кўрган бўлса;
- 3) ишни кўришда суд иши юритиладиган тил тўғрисидаги қоидалар бузилган бўлса;
- 4) суд ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисида ҳал қилув қарори қабул қилган бўлса. Ушбу шахслар бундай ҳал қилув қарори устидан ушбу кодексда белгиланган тартибда шикоят қилишга ҳақлидир;
- 5) ҳал қилув қарори судьялардан бирортаси томонидан имзоланмаган бўлса ёки ҳал қилув қарорида кўрсатилмаган судьялар томонидан имзоланган бўлса;
- 6) ҳал қилув қарори ишни кўрган таркибдаги судьялардан бошқа судьялар томонидан қабул қилинган бўлса;
- 7) ишда суд мажлисининг баённомаси бўлмаса ёки у ушбу кодекс 134-моддасининг учинчи қисмида кўрсатилган шахс томонидан имзоланмаган бўлса.

Бу ҳуқуқий меъёрларнинг бузилиши ишни апелляция инстанция судида бекор қилиш учун ёки қонунда кўрсатилган бошқа оқибатларга олиб келади.

Апелляция инстанция судининг қарори. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори, ажримининг қонуний асосли эканлигини хўжалик судининг апелляция босқичида қайта кўриш фаолиятининг якунида қабул қилинадиган ҳужжат қарор кўринишида бўлади.

Апелляция судининг қарори тўрт қисмдан иборат бўлади.

Апелляция шикоятини кўриш натижалари бўйича қарор қабул қилиниб, у барча судьялар томонидан имзоланади.

Қонунда кўрсатилишича, қарорда қуйидагилар кўрсатилиш лозим:

- 1) қарорни қабул қилган хўжалик судининг номи, қарор қабул қилинган сана, ишнинг тартиб рақами, қарорни қабул қилган суд таркиби, мажлисда иштирок этган шахсларнинг фамилиялари ва ваколатлари, биринчи инстанцияда ҳал қилув қарори қабул

қилинган сана ва ҳал қилув қарорини қабул қилган судьяларнинг фамилиялари;

2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, апелляция шикоят берган шахснинг номи;

3) қабул қилинган ҳал қилув қарори мазмунининг қисқача баёни;

4) ҳал қилув қарорининг қонунийлигини ва асослилигини текшириш масаласи қўйилишига сабаб бўлган асослар;

5) апелляция шикояти юзасидан билдирилган мулоҳазада баён қилинган важлар;

6) мажлисда иштирок этган шахсларнинг тушунтиришлари;

7) ишнинг ҳўжалик суди томонидан аниқланган ҳолатлари, ҳўжалик судининг шу ҳолатлар тўғрисидаги хулосаларига асос бўлган далиллар ҳамда ҳўжалик суди у ёки бу далилларни рад этишига ҳамда ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирилган қонун ҳужжатларини қўлламаслигига сабаб бўлган важлар, шунингдек суд қарор қабул қилишда амал қилган қонун ҳужжатлари;

8) биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини бекор қилаётганда ёки ўзгартираётганда апелляция инстанция суди биринчи инстанция судининг хулосаларига қўшилмаганининг сабаблари;

9) апелляция шикоятини кўриб чиқиш натижалари бўйича хулосалар;

10) суд харажатларининг тарафлар ўртасида тақсимланиши.

Қарор қабул қилинган вақтидан бошлаб қонуний кучга киради.

Қарор қилинган кундан эътиборан беш кун муддатда ишда иштирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган хат орқали юборилади ёки тилхат олиб топширилади.

Қарор устидан шикоят қилиш мумкин (ХПКнинг 171-моддаси).

Юқоридагилардан кўринадики, апелляция судининг қарори биринчи инстанция суди томонидан қабул қилинадиган ҳал қилув қарорларига ўхшаш бўлса-да, бироқ унинг мазмуни ваколат доираси билан фарқланади.

Агар апелляция суди қарор чиқаришда қарорнинг мазмунига таъсир этмайдиган камчиликларга йўл қўйган тақдирда уни шу суд томонидан тўғрилашга қонун рухсат этади. Бундай ҳолларда апелляция суди биринчи инстанция судида белгиланган тартиб (ХПКнинг 149-150-моддалари) асосида иш тутаяди.

Апелляция судининг ажрими устидан тарафлар шикоят қилишга ҳақлидирлар.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

КАССАЦИЯ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ИШ ЮРИТИШ

1-§. Кассация инстанция судининг моҳияти

Маълумки, хўжалик судида қабул қилинган айрим қарорлар тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилиши мумкин. Шу сабабли ишнинг кўрилиши натижасида норози бўлган шахслар юқори судга шикоят ёки протест билан мурожаат қилиб, ишнинг текширилишини илтимос қилишга қонун имконият беради. Юқори судлар ўз навбатида, биринчи ва апелляция инстанция тариқасида иш кўрган судларнинг қабул қилган қарорлари қанчалик тўғри ва асосли бўлганлигини текширишга мажбурлар.

Хўжалик судининг қарори қонуний ва асосли эканлиги юзасидан текширув юқорида баён этилганидек тўртта мустақил босқичда қайта кўрилади.

Суд қарорларини текширишнинг юқорида кўрсатилган усулларининг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар қайта кўриш мақсади, ишда иштирок этувчи субъектлар таркиби, қайта кўриш объекти ва ҳар бир иш кўрувчи хўжалик судининг ваколатлари билан фарқланади. Бу фарқларнинг айримлари ҳақида юқорида апелляция босқичида иш кўришда баён этилган.

Кассация инстанция судида фақат қонуний кучга кирган суд қарорлари кўрилиб, бу босқичда апелляция суди каби ишдаги янги ҳолатларни аниқламайди. Унинг субъектлари бўлиб, ишда иштирок этувчи шахслардан ташқари судга жалб этган бошқа шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Кассация судининг объекти-қонуний кучга кирган судларнинг қарорлари бўлади. Суд ишдаги янги ҳолатларни аниқламайди, агар бундай ҳолат аниқланса, ишни қайта кўриш учун тегишли судга юборилади.

Юқори хўжалик судлари кассация шикоят ва протестларни кўриш билан биринчи инстанция ва апелляция судларининг хатоларини тузатади ва шу билан одил судловнинг тўғри амалга оширилишига, хўжалик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беради, куйи судларнинг қарорларини текшириш билан уларни тўғри ва қонуний ҳал қилув қарорлари чиқариш учун йўллайди, улардан қонунларни тўғри татбиқ этишни талаб этади ва улар устидан назорат олиб боради.

Биринчи инстанция хўжалик суди ишни кўриб, мазмунан ҳал этганидан кейин апелляция судида кўрилса, яна кейинги процессуал ҳаракат, яъни хўжалик процессини давом эттириш — эттир-

маслик юқори кассация босқичда шу ишнинг кўрилиш-кўрилмаслиги иш юзасидан манфаатдор шахсларнинг кассация шикоят-ти ёки протест келтириш-келтирмасликларига боғлиқдир.

2-§. Кассация тартибида иш юритиш

Кассация тартибида иш юритишдан мақсад манфаатдор тарафнинг бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Кассация инстанция судида иш юритиш учун кассация шикояти (протести) асос бўлади.

Тарафлар, учинчи шахслар, прокурор, давлат органлари ва бошқа органлар ўз зиммаларига юклатилган ваколатига кўра, шунингдек аризачилар ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги, ташкилот ҳамда фуқаролар банкротлиги тўғрисидаги ишлардан манфаатдор шахслар ишда иштирок этувчи шахслар деб ҳисобланадилар.

Ҳўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ҳамда апелляция инстанциясининг қарори устидан ишда иштирок этувчи шахслар кассация шикояти беришга, прокурор эса -кассация протести келтиришга ҳақлидир.

Шикоят қилиш ҳуқуқи суднинг ҳал қилув қарори, қарори чиқарилганидан кейин пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ кассацион шикоят-ти берилиши билан амалга оширилади. Кассацион шикояти юқори суд инстанциясига ёзилиб, ҳўжалик ишига кўшилган ҳолда, қарор чиқарган суд орқали юборилади.

Қонуний кучга кирган биринчи инстанция суднинг ҳал қилув қарори, апелляция судининг ҳам қарор ва ажримлари шикоят қилиш ҳуқуқининг объектлари бўлади. Кассация шикояти ёки протести ҳўжалик суди томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарори ёки апелляция судининг қарори қонуний кучга киргандан кейин бир ой муддат ичида берилиши мумкин. Кўрсатилган муддат ўтгандан сўнг берилган шикоят ёки протест кўрилмасдан қолдирилади ва шикоят ёки протест берган шахсга қайтарилади. Қонун билан белгиланган бу муддат ўзгартирилмайди. Агар бу муддатнинг ўтказилишини суд узрли деб топса, уни тиклаш тўғрисидаги масалани кўриб, ҳал этади. Қонунда кассацион муддатни белгилашдан мақсад: ишнинг кассация инстанция судида тезда кўрилишини таъминлашдан иборатдир.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқига нисбатан ҳўжалик процессуал ҳуқуқида кассация судларида иш кўришда фарқ мавжуд бўлиб, бунга кўра ҳўжалик ишларини кассация тартибида фақат Олий ҳўжалик судида кўрилади. Бу қойдага асосан, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Қорақалпоғистон Рес-

публикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар хўжалик судлари томонидан биринчи ва апелляция инстанцияларида қабул қилинган ҳал қилув қарори ва қарорларининг қонунийлигини текширади.

Олий хўжалик судининг Раёсати шу суд томонидан биринчи инстанцияда қабул қилинган ҳал қилув қарорларининг қонунийлигини текширади.

Кассация шикоят (протест)ни бериш тартиби ХПКнинг 175-моддасида белгиланган. Бу қоидада, кассация шикояти (протести) Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судига ҳал қилув қарори, қарор қабул қилган хўжалик суди орқали берилади.

Ҳал қилув қарори, қарорни қабул қилган хўжалик суди шикоят (протест) тушган кундан эътиборан беш кунлик муддатда уни Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судига иш билан бирга юбориши шарт.

Кассация шикояти (протести) қонун талабларига мос равишда тузилган бўлиши лозим.

Кассация шикоятида (протестида) қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) шикоят (протест) йўлланаётган хўжалик судининг номи;
- 2) шикоят (протест) бераётган шахснинг ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи;
- 3) устидан шикоят (протест) берилаётган ҳал қилув қарорининг ёки қарорни қабул қилган хўжалик судининг номи, ишнинг тартиб рақами ва ҳал қилув қарори, қарор қабул қилинган сана, низо предмети;
- 4) шикоят (протест) берган шахснинг талаблари, моддий ёхуд процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилиши ёки нотўғри қўлланилиши нимадан иборатлиги;

5) шикоятга (протестга) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Кассация шикоятида (протестида) ишнинг ҳолатлари исботланмаганлигини ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳақиқий муносабатлари тўғрисида ҳал қилув қарори, ёки қарорда баён қилинган ҳулосалар ишнинг ҳолатларига номувофиқлигини важ қилиб келтиришга йўл қўйилмайди.

Кассация шикояти уни бераётган шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан имзоланган шикоятга унинг суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш ваколатини тасдиқловчи ишончнома, агар у аввал ушбу иш бўйича тақдим этилмаган бўлса, илова қилинади.

Шикоятга давлат божи тўланганлигини ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга шикоятнинг нусхалари юборилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади.

Юқоридаги қонун талабларига риоя этмаган манфаатдор тарафнинг шикоятни, прокурорнинг эса протести тегишли судга кассация суди томонидан қайтарилиши мумкин. Бундай асослар ХПКнинг 180-моддасида кўрсатилган. Бу қонунда кўрсатилишича, кассация шикоятни (протести) қуйидаги ҳолларда қайтарилади:

1) кассация шикоятни (протести) имзоланмаган ёки уни имзолашга ҳуқуқи бўлмаган, ёхуд мансаб мавқеи кўрсатилмаган шахс томонидан имзоланган бўлса;

2) шикоят (протест) ҳал қилув қарорини қабул қилган ҳужжалик судини четлаб ўтган ҳолда юборилган бўлса;

3) кассация шикоятига (протестига) ишда иштирок этувчи шахсларга унинг нусхалари жўнатишнинг тасдиқловчи далиллар илова қилинмаган бўлса;

4) кассация шикоятига белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинмаган бўлса, қонунда давлат божи тўлашни кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш имконияти назарда тутилган ҳолларда эса, бу ҳақда илтимоснома берилмаган ёхуд илтимоснома рад этилган бўлса;

5) кассация шикоятни (протести) белгиланган муддат ўтганидан кейин берилган бўлса ва ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисида илтимоснома бўлмаса;

6) кассация шикоятни (протестни) моддий ёки процессуал ҳуқуқ нормаларини бузиш ёки нотўғри қўлланиш нимадан иборатлиги кўрсатилган бўлмаса;

7) ишда иштирок этувчи шахсларга кассация (протести) иш юритишга қабул қилингани тўғрисидаги ажрим юборилгунга қадар шикоятни (протестни) берган шахс уни қайтариш тўғрисидаги ариза тушган бўлса.

Кассация шикоятни (протести) биринчи инстанция судининг судьяси томонидан қайтарилади. Агар шикоятни (протестни) қайтариш асослари кассация инстанциясида аниқланган бўлса, шикоятни (протестни) шу инстанция судининг судьяси қайтаради.

Кассация шикоятини (протестини) қайтариш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Кассация шикоятини (протестини) қайтариш тўғрисида биринчи инстанция судьяси томонидан чиқарилган ажрим устидан кассация инстанциясига шикоят қилиниши (протест келтирилиши) мумкин.

ХПКнинг 180-моддаси биринчи қисмининг 1,2,3,4,6-бандларида кўрсатилган ҳолатлар бартараф этилгач, шикоятни (протестни) берган шахс кассация шикоятни (протести) билан ҳужжалик судига умумий тартибда яна мурожаат қилишга ҳақли.

Кассация инстанция судида ишларни кўришга тайёрлаш. Ҳужжа-

лик ишларини кассация судида кўришга тайёрлаш биринчи инстанция судидаги тартиб каби батафсил тайёргарлик кўриш қонунда ўз аксини топмаган. Бундай ҳолат кассация инстанция судининг ўзига хос босқич эканлигини кўрсатади. Ишларни судда кўришга тайёрлашда куйидаги процессуал ҳаракатлар амалга оширилади:

Кассация шикоят (протести) иш юритишга қабул қилингани тўғрисида судья ажрим чиқаради.

Ажримда кассация шикоятини (протестини) кўриш вақти ва жойи кўрсатилади.

Ажрим ишда иштирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади.

Процесснинг бошқа иштирокчилари суднинг ажрими билан, зарур ҳолларда чақирув қоғозлари, телеграмма, факс, телетайп ва бошқа алоқа воситалари орқали хабардор қилинади ва чақирилади.

Бу босқичда суднинг таркиби белгиланади, суд таркиби ва ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишадилар ва булар юзасидан манфаатдор шахслар ёзма фикрларини билдиришга ҳақлидирлар.

Кассация шикоят берган шахс қарор чиқарилгунга қадар ундан воз кечишга ҳақли.

Агар даъвогарнинг даъводан воз кечиши, жавобгарнинг даъво-ни тан олиши ва тарафларнинг келишув битими қонун ҳужжатларга хилоф бўлса ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузса, ҳўжалик суди даъводан воз кечишни, даъво талабларини миқдорини камайтиришни, даъво-ни тан олишни қабул қилмайди, келишув битимини тасдиқламайди. Бундай ҳолларда ҳўжалик суди иш-ни мазмунан кўради.

Протест келтирган прокурор, шунингдек юқори турувчи прокурор суд мажлиси бошлангунча протестни чақириб олишга ҳақли.

Протест чақирилиб олингани ҳақида ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинади.

Суд кассация шикоятидан воз кечишни қабул қилса ёки протест чақириб олинса, агар ҳал қилув қарори, қарор устидан ишда иштирок этувчи бошқа шахслар шикоят қилмаган бўлсалар, кассация инстанциясида иш юритишни тугатади.

Ҳўжалик суди кассация инстанциясида иш юритишни тугатиш тўғрисида ажрим чиқаради (ХПКнинг 184-моддаси).

Кассация судида иш-ни мазмунан кўриш тартиби. Кассация инстанция судида иш юритиш биринчи инстанция ва апелляция судларидан иш кўриш тартибларига қисман ўхшашликлари бўлса-да, унинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш керак, жумла-

дан, иш ҳайъат таркибида кўриши, иш юритишда баённома юри-тилмаслиги ва бошқалар.

Куйи судлардаги каби иш кўришда қонунда кўрсатилган шах-слар иштирок этишга йўл қўйилади.

Кассация тартибида иш кўришда ишда иштирок этган шахслар ҳам хабардор қилиниши мумкин, лекин уларнинг қатнашмаслиги иш юритишга тўсқинлик қилмайди.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори ёки апелляция инстан-циясининг қарори устидан кассация шикоят (протести) иш би-лан бирга Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судига тушган кундан эътиборан бир ойлик муддатда кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори устидан кассация шикоят (протести) унинг Раёсати то-монидан бир ойлик муддатда кўрилади. Бу ҳақда ХПКнинг 185-моддасида белгиланган. Кўрсатилган муддат ўтгандан кейин бе-рилган шикоят (протест) кўрилмасдан қолдирилади. Ўтказиб юбо-рилган муддатни тиклаш масаласи ХПКнинг 99-моддаси асосида ҳал этилади.

Хўжалик судининг кассация тартибида иш кўришни қуйидаги қисмларга бўлиш мумкин: тайёрлов, шикоят, протестни кўриш ва қарор чиқариш.

Кассация судида шикоят ёки протест белгиланган кунда кўри-лади. Раислик қилувчи суд мажлисини очади ва кимнинг шикоя-ти ёки протест бўйича ҳамда қайси суднинг ҳал қилув қарори, қарори юзасидан қандай иш кўрилишини эълон қилади, ишда иштирок этувчи шахсларнинг келганлигини, агар келмаган бўлса, унинг сабабларини аниқлайди, шунингдек мансабдор шахслар ва вакилларнинг ваколатини текширади.

Сўнгра раислик қилувчи суд ҳайъатини эълон қилади, проку-рор сифатида кимнинг қатнашаётганлигини маълум қилади ва ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг четлатиш ҳақида арз қилиш ҳуқуқини, уларнинг процессуал ҳуқуқ ва бурчларини тушунтира-ди. Агар ишда иштирок этувчи шахслардан ёки вакиллардан би-рортаси суд мажлисига келмаган тақдирда, ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида улар хабардор қилинганлиги ҳақида маълумотлар бўлмаса, суд ишни кўришни кейинга қолдиради.

Ишнинг кассация судида кўрилиши вақти тўғрисида хабардор қилинган шахсларнинг келмаганлиги ишни кўришга тўсқинлик қилмайди. Лекин суд бундай ҳолларда ҳам келмаслик сабабларини узрли деб топса, ишни кейинга қолдиришга ҳақлидир.

Кассация инстанция судида ишни кўриш раислик қилувчи-нинг ёки судьялардан бирининг маърузаси билан бошланади. Кўри-ладиган иш материаллари билан пухта, чуқур танишган маъруза-

чи ишнинг ҳолатларини, биринчи инстанция судининг ҳал қилув, апелляция судининг қарорлари мазмунини, кассация шикоятни ёки протестида билдирилган мулоҳазалар ва улар юзасидан берилган тушунтиришларни, судга келтирилган янги ёзма материалларнинг мазмунини, шунингдек суднинг кўриши зарур бўлган ҳамма маълумотларни ҳолисона равишда баён қилиб беради.

Ишда иштирок этувчи шахслар баёнот берганларидан сўнг прокурор ҳал қилув қарори нақадар қонуний ва асосли эканлиги тўғрисида ўз хулосасини беради. Унинг бу хулосаси ёзма шаклда бўлиши шарт эмас. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг баёнотларини эшитгандан сўнг кассация инстанция суди қарор чиқариш учун алоҳида хона (маслаҳатхона)га киради. Кассация судининг қарори иш кўрилгандан сўнг дарҳол ХПКнинг 145-моддасида кўрсатилган тартибда чиқарилади ва эшиттирилади.

Юқори инстанция хўжалик суди ишни кассация тартибида кўриш вақтида ишга оид ва тарафлар ҳамда ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан қўшимча равишда келтирилган материаллар бўйича биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорининг шикоят қилинган қисми ҳам, шикоят қилинмаган қисми ҳам, шунингдек шикоят бермаган шахсларга нисбаган қанчалик қонуний ва асосли эканлигини текширади.

Суднинг ҳал қилув қарори, қарорини асослангирилмаган ғайриқонуний бўлишлиги хўжалик ишини кассация тартибида кўриш, текшириш ва бекор қилиш учун биринчи инстанция судига юборишга асос бўлади.

Суднинг ҳал қилув қарори асослангирилмаган деганимизда иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг тўла аниқланмаганлиги ва исботланмаганлигини, суднинг қарорида баён қилинган хулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаслигини тушунамиз.

Суд ҳал қилув қарорининг ғайриқонунийлиги унинг қонунга, яъни ишнинг кўрилиши ва ҳал этилишида татбиқ этилиши лозим бўлган моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларига мувофиқ бўлмаслигидир. Моддий ҳуқуқ ёки процессуал ҳуқуқий меъёрларни бузилганлиги ёки нотўғри татбиқ қилинганлиги қарорларни бекор қилиш ва ишни янгидан кўриш учун биринчи инстанция, апелляция судига юбориш учун асос бўлади. ХПКнинг 188-моддасида айтилишича, қуйидагилар хўжалик судининг ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади:

1) иш хўжалик суди томонидан ноқонуний таркибда кўрилган бўлса;

2) иш хўжалик суди томонидан ишда иштирок этувчи, мажлис вақти ва жойи тўғрисида тегишли равишда хабардор қилинмаган шахслардан биронтасининг йўқлигида кўрилган бўлса;

3) ишни кўришда суд иши юритиладиган тил тўғрисидаги қоидалар бузилган бўлса;

4) хўжалик суди ҳал қилув қарорини ёки қарорни қабул қилишда қайси қонун ҳужжатларига амал қилганлиги ҳал қилув қароридан ёки қарорда кўрсатилмаган бўлса;

5) хўжалик суди ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида ҳал қилув қарори ёки қарор устидан қонунда белгиланган шикоят қилишга ҳақли;

6) ҳал қилув қарори ёки қарор судьялардан бири томонидан имзоланмаган бўлса, ёхуд ҳал қилув қарори, ёки қарорда кўрсатилганидан бошқа судьялар томонидан имзоланган бўлса;

7) ҳал қилув қарори ишни кўрган суд таркибига кирмаган судьялар томонидан қабул қилинган бўлса;

8) ишда суд мажлисининг баённомаси бўлмаса ёки у ХПКнинг 134-моддасининг 3-қисмида кўрсатилган шахс томонидан имзоланмаган бўлса. Булар процессуал ҳуқуқ нормаларини бузилишига оид масалалардир.

Кассация инстанция судининг ваколатлари. Суд актларини ўзгартиришга ёки бекор бўлишига, хўжалик судининг моддий ва процессуал ҳуқуқларини бузилиши ёки нотўғри татбиқ этилиши асос бўлиши юқорида баён этилган.

Кассация инстанция судининг ваколатлари ХПКнинг 187-моддасида белгиланган.

Кассация инстанциясининг хўжалик суди ишни кўрганидан кейин қуйидагиларга ҳақли:

1) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини ўзгаришсиз, шикоятни (протестни) эса қаноатлантirmасдан қолдиришга;

2) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини тўла ёки қисман бекор қилиш ҳамда янги қарор қабул қилишга;

3) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини, агар қабул қилинган ҳал қилув қарори ва қарор етарлича асосланмаган бўлса, бекор қилиш ҳамда ишни ҳал қилув қарори ва (ёки) қарори бекор қилинган хўжалик суди инстанциясига янгидан кўриш учун юборишга;

4) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляциясининг қарорини ўзгартиришга;

5) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини тўла ёки қисман бекор қилиш ва иш юритишни тугатиш ёхуд даъвони тўла ёки қисман кўрмасдан қолдиришга;

б) аввал қабул қилинган ҳал қилув қарорларидан ёки қарорлардан бирини кучда қолдиришга.

Процессуал ҳуқуқ номларининг ҳар қандай бузилиши иш бўйича қабул қилинган актни бекор қилишга асос бўлмаслиги керак. Масалан шундай процессуал бузилишлар борки, улар асосида суд акти бекор бўлиши лозим, жумладан:

1) иш хўжалик суди томонидан ноқонуний таркибда кўрилган бўлса;

2) иш хўжалик суди томонидан ишда иштирок этувчи, мажлис вақти ва жойи тўғрисида тегишли равишда хабардор қилинмаган шахслардан бирортасининг йўқлигида кўрилган бўлса;

3) ишни кўришда суд иши юритиладиган тил тўғрисидаги қоидалар бузилган бўлса;

4) хўжалик суди ҳал қилув қарорини ёки қарорни қабул қилишда қайси қонун ҳужжатларига амал қилганлиги ҳал қилув қарорида ёки қарорда кўрсатилмаган бўлса;

5) хўжалик суди ишда иштирок этишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисида ҳал қилув қарори ёки қарор қабул қилинган бўлса. Мазкур шахслар бундай ҳал қилув қарори ёки қарор устидан ХПКда белгиланган тартибда шикоят қилишга ҳақли;

6) ҳал қилув қарори ёки қарор судьялардан бири томонидан имзоланмаган бўлса ёхуд ҳал қилув қарори, ёки қарорда кўрсатилганидан бошқа судьялар томонидан имзоланган бўлса;

7) ҳал қилув қарори ишни кўрган суд таркибига кирмаган судьялар томонидан қабул қилинган бўлса;

8) ишда суд мажлисининг баённомаси бўлмаса ёки у ХПКнинг 134-моддасининг учинчи қисмида кўрсатилган шахс томонидан имзоланмаган бўлса.

Хўжалик судининг кассация босқичида иш кўришда унинг ХПКнинг 187-моддасида белгиланган ваколатлари билан бир қаторда биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини тўла ёки қисман бекор қилиш ҳамда янги қарор қабул қилишга ҳақли.

Кассация судининг бундай ваколатга эга бўлишлиги ишни ҳайъат тартибида тез ва қонуний ҳал этиш учун асос бўлади. Суднинг бундай акти қарор шаклида қабул қилинади. Кассация судининг янги қарорни қабул қилиш учун янги далилларни тўплаш, уни таҳлил қилиш, янги ҳолатларни аниқлаш талаб этилмайди. Бундай ҳолатларни биринчи ва апелляция инстанция судларини қанчалик текширилганликларини аниқлайди.

Кассация инстанцияси суди томонидан қабул қилинадиган қарорнинг мазмуни ХПКнинг 189-моддасида ифодаланган.

Қарар қабул қилинган кундан эътиборан 5 кунлик муддатда ишда иштирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади ёки тилхат олиб топширилади.

Қарар қабул қилинган пайтдан бошлаб қонуний кучга киради ва унинг устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Хўжалик судининг ажрими устидан ХПКда назарда тутилган ҳолларда кассация тартибида шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин.

Хўжалик судининг ажримлари устидан тушган кассация шикояти (протести) суднинг ҳал қилув қарорлари ва қарорлари устидан тушган кассация шикоятларни кўриш учун назарда тутилган тартибда кўрилиши ХПКнинг 191-моддасида ўз ифодасини топган.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

НАЗОРАТ ТАРТИБИДА ХЎЖАЛИК ИШЛАРИНИ ЮРИТИШ

1-§. Ишларни назорат тартибида кўришнинг моҳияти

Хўжалик судларида назорат тартибида иш юритиш биринчи инстанция, апелляция ва кассация инстанцияси судларида иш юритишдан қонунда кўрсатилган жихатлари билан фарқланади. Агар, апелляция ва кассация судларига бериладиган шикоятларни шу судлар кўришга мажбур бўлсалар, назорат тартибида бундай шикоятларни шу судларда кўриш қонунда белгиланмаган.

Манфаатдор шахсларнинг келтирадиган шикоятларининг қаноатлантирилиши фақат ваколатли шахсларга боғлиқ бўлиб, протест келтириш учун асос бўлиш масаласини ҳал этади.

Хўжалик ишларини судда назорат тартибида қайта кўришнинг суд ишларини юритишнинг кассация босқичида кўришдан фарқи шуки, суднинг ҳал қилув қарори, қарори кассация тартибида кўрилишида ишда иштирок этувчи субъектлар: тарафлар, учинчи шахслар, ишда иштирок этувчи шахслар прокурор бўлса, қонуний кучга кирган суд қарорларини назорат тартибида қайта кўришда, ишни назорат тартибида кўриш учун протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган юқори суд ва прокуратура идораларининг ваколатли, мансабдор вакиллари субъект бўлиб қатнашадилар.

Кассация тартибида шикоят қилиш (протест бериш) учун процессуал муддат белгиланган бўлса, ишнинг назорат тартибида кўрилишида бундай муддат белгиланмаган.

Хўжалик ишларининг назорат тартибида кўрилишида бир қатор процессуал ҳаракатлар қилинади. Бу ҳаракатлар ишни талаб қилиб олиш, текшириш, лозим ҳолларда протест келтириш ва ишни қайта кўриш, судлар йўл қўйган хато ва камчиликларни бартараф қилишга қаратилади.

Бу процессуал ҳаракатлар ишнинг назорат тартибида кўрилишида ҳам ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини ҳимоя қилинишини ва шу билан одил судлов вазифасининг ҳам тўғри амалга оширилишини таъминлашга қаратилганлиги «Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг назорат тартибида иш юритишда шикоятларни ўрганиш, қарорлар, ажримлар устидан протест келтириш ва Раёсатда кўриш амалиёти тўғрисида»ги 28 январ 2000 йилги қарорида таъкидланган.¹

Баъзи ҳолларда ишнинг мураккаблиги туфайли биринчи инстанция судининг хатоси апелляция ва кассация инстанциясида ту-

1 Қаранг «Хўжалик ва ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, 4-сон, 29-бет

затилмай қолади. Бундай ҳолларда қонуний бўлмаган, асоссиз ҳал қилув қарорлари ва қарорлар қонуний кучга кирган бўлса, иш назорат тартибида қайта кўрилиб, ҳатолар тузатилиши мумкин.

Ҳўжалик ишларини назорат тартибида қайта кўриш хўжалик процессуал қонуларининг умумий тамойилларига асосланган. Бу тамойилларнинг ишнинг қайси тартибда кўрилишига қараб, турли шакллари татбиқ қилинади. Биринчи, иккинчи, учинчи инстанция судларининг фаолияти каби назорат тартибида йшни қайта кўрувчи судларнинг фаолияти ҳам одил судловни амалга оширишдан иборатдир. Назорат тартибида хўжалик ишларини қайта кўриш судда ҳайъат тартибида амалга оширилади, назорат инстанция судлари ҳам ишнинг барча ҳолатларини ҳолисона ва атрофлича текширишга мажбур.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларини назорат тартибида бекор қилишга уларнинг асоссизлиги, қонуннинг қўпол бузилиши ёки ташкилот ва фуқароларнинг манфаатига очикдан-очик зид келиши ҳам асос бўлади. Назорат тартибида ҳам кассация тартибидаги каби суд қарорларининг қонунийлиги ва асосли бўлишиги текширилади.

Ишни нотўғри ҳал қилишга олиб келган бузилишларгина қонуннинг жиддий бузилиши деб ҳисобланади.

Ҳўжалик ишларини назорат тартибида қайта кўрилишининг истисно аҳамиятига эга бўлишиги шундан иборатки, назорат тартибида ишни қайта кўриш мажбурий ва албатта зарур босқич эмас. Тарафлар томонидан келтирилган шикоятлар ўз-ўзидан ишни назорат тартибида қайта кўришга асос бўла олмайди. Назорат инстанцияси ишни фақат суд ва прокуратура идораларининг қонун бўйича протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган маъсабдор шахслари протестларига асосангина кўради.

2-§. Хўжалик ишлари бўйича ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларга назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар

Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, қарорлари ва ажримларига назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси қонун билан қатъий чекланган.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг раиси ва унинг ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикасининг ҳар қандай хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва қарорлари устидан протест келтиришга ҳақли, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг қарорлари бундан мустасно.

Бу мансабдор шахслар қимлар, қайси судларнинг қарор ва ажримлари устидан, қайси суд назорати органларига протест келтириши ҳам юқоридаги қонунда аниқ белгиланган (ХПКнинг 193, 195-моддалари).

Юқорида таъкидланганидек, кассация тартибида иш юритишдан суднинг ҳал қилув қарори, қарорлари ва ажримларининг назорат тартибида қайтадан кўришнинг фарқи шундаки, бунда фақат назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслар томонидан келтирилган протестлар бўйичагина иш назорат тартибида қайта кўрилади.

Протестга назорат тартибида протест киритиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг ўзлари имзо қўйишлари лозим. Уларнинг номидан келтирилган протестларга протест келтириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар имзо қўйса, бундай протестни назорат тартибида кўрилишига йўл қўйилмайди.

Қонун туман, шаҳар ва вилоят прокурорларига ва судларига протест келтириш ҳуқуқини бермаган. Бироқ вилоят прокурорлари судларда хўжалик ишларининг кўрилиши юзасидан ўз ваколатини олиб бориш билан бирга тегишли суддан хўжалик ишларини талаб қилиб олиб, қонунийлиги масаласини кўриб чиқиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ишни чақириб олган прокурор хўжалик судининг иш юзасидан чиқарган ҳал қилув қарори, қарори ёки ажрими устидан протест келтирилишини лозим деб топса, ваколатли юқори прокурорга ишни назорат тартибида кўриш зарурлиги тўғрисида тақдирнома киритади. Бундай ҳолларда протест келтириш ёки киритмаслик масаласини қонунда кўрсатилган прокурор ҳал қилади.

Протест келтириш учун асос мавжуд бўлганда, шу жумладан ишда иштирок этувчи шахснинг аризаси муносабати билан ХПКнинг 193-моддасида кўрсатилган мансабдор шахс протест келтиради ва протест иш билан бирга Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг Раёсатига юборади. Хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, қарорига протест келтириш тўғрисидаги ариза иш кўрилгандан кейин апелляция ёки кассация инстанцияси судига берилиши мумкин. Протест келтириш учун асослар йўқлиги тўғрисида ариза берган шахс хабардор қилинади.

Протестнинг нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларга юборилади.

Назорат тартибида протест келтирган мансабдор шахс уни ишни кўриш бошланишидан аввал чақириб олишга ҳақли. Протест чақириб олингани тўғрисида ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинади.

3-§. Хўжалик ишларини назорат тартибида кўрувчи суд

Ўзбекистон Республикасидаги ҳамма хўжалик судларининг қонуний кучга кирган биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорлари, апелляция ва кассация судларининг қарорлари суд назорати тартибида қонун бўйича протест келтиришга ҳуқуқи бўлган шахсларнинг протестларига биноан қайтадан кўрилиши мумкин (ХПКнинг 195-моддаси). Аксарият ҳолларда ишни чақириб олиб, суднинг ҳал қилув қарори, қарори ёки ажримини қонуний ва асосли бўлишлигини текширишга ишда қатнашган фуқаролар, давлат ва жамоат идораларининг шикоятлари асос бўлади.

Протест келтириш учун асослар топилмаганда тегишли ваколатли шахс томонидан назорат шикоят бўйича хулоса хати тузади. Бу хулоса хатида шикоят важдларининг ҳар бирита қониқарли жавобни ва шикоятни оқибатсиз қолдириш важдларини иш бўйича чиқарилган қарор ёки ажримнинг мазмунини ўз ичига олиши керак.

Амалдаги қонунда хўжалик суди қарорлари ёки ажримларига назорат тартибида шикоят бериш ҳуқуқига эга бўлган шахслар кўрсатилмаган. Бу ҳол судларнинг ҳал қилув қарори ёки ажримини нотўғри деб ҳисоблаган ҳар бир фуқаро ёки ташкилотга суд назорати инстанциясига шикоят ёки ариза билан мурожаат қилиш имкониятини беради. Назорат инстанциясига келтирилган шикоят ва аризалар ҳамда уларга асосан хўжалик ишларини ўз вақтида кўриш учун тегишли судга қонунда белгиланган муддатдан кечиктирилмасдан топширилиши манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, қонунчиликни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

ХПКнинг 194-моддасига мувофиқ, назорат тартибида протест келтиришга ҳуқуқи бўлган мансабдор шахслар назорат тартибида иш юритиш тамом бўлгунга қадар тегишли ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг ижросини тўхтатиб туришлари мумкин.

Ҳал қилув қарори, қарор ёки ажримни тўхтатиш мумкинлиги ҳақидаги қоида жавобгарнинг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида ва амалиётда бекор қилинган қарор ёки ажримни қайта ижро қилиш имконияти бўлмай қолиши ҳоллари назарга олиниб жорий қилинган.

Ҳал қилув қарори, қарор ёки ажримнинг ижросини тўхтатиш ҳақида ёзма равишда қарор чиқарган судга маълум қилинади. Суднинг қарори ижро қилилмаганлиги тўғрисида шикоят берилса, қарорнинг ижроси тўхтатилганлиги ҳақида шикоят келтирилган шахсларга ҳам билдирилади. Хўжалик судининг қарори ижросининг тўхтатилиши назорат тартибида иш юритиш тамом бўлишигача давом этади.

Протест келтириш учун асос топилмаган ҳолларда, ишни чақириб олган ва иш бўйича чиқарилган тегишли ҳал қилув қарорининг ижросини тўхтатган мансабдор шахс ижронинг тўхтати-

лишини бекор қилади ва бу ҳақда манфаатдор шахсларга хабар қилади. Протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахснинг назорат тартибида келтирган протести тегишли суд назорати органида кўрилиши учун мажбурийдир.

Протест келтириш масаласини ҳал қилиш протест келтиришга ҳуқуқли бўлган шахсларнинг ҳуқуқ доирасига кирганлиги сабабли протестни чақириб олиш ҳуқуқи ҳам шу шахсларга берилган. Бироқ протест суд назорати инстанциясининг суд мажлисида кўрилишига қадар чақириб олиниши мумкин.

Назорат инстанцияси судининг суд мажлисида кўрилаётган протестни, протест киритган шахс чақириб ола олмайди, аммо у протестни қувватлашдан бош тортишга ҳақлидир.

4-§. Суд Раёсатида иш кўриш тартиби

ХПКнинг 198-моддасида кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати протестни кўришда Олий ҳўжалик суди судьясининг ишнинг ҳолатлари ва протест важдари тўғрисидаги маърузасини эшитади.

Тушунтиришлар бериш учун Раёсат мажлисига ишда иштирок этувчи шахслар чақирилиши мумкин. Бундай ҳолда уларга Раёсат мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабарномалар юборилади.

Уларнинг келмаганлиги ишни кўриб чиқишга тўсиқ бўлмайди.

Ишни назорат тартибида кўришда Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ёки унинг ўринбосари иштирок этиб, ўзи келтирган протестни қувватлайди ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раиси ёки унинг ўринбосари келтирган протест бўйича кўрилаётган иш юзасидан ҳулоса беради.

Суд ишни кўриш вақтини шундай ҳисоб билан белгилайдики, токи ишда иштирок этувчи шахслар протест юзасидан ёзма баёнотлар ва қўшимча материалларни судга топшириш имкониятига эга бўлсинлар.

Суд ишини назорат тартибида кўришда ишда бор бўлган ва қўшимча тақдим этилган материаллар бўйича ҳал қилув қарорлари, ажрим ва қарорларнинг протест қилинган қисмини ҳам, протест қилинмаган қисмини ҳам, шунингдек протестда ҳам кўрсатилмаган шахсларга нисбатан қонунийлиги ва асослилигини текширади. Суд протестдаги важдлар билан чегараланмай, ишни тўла ҳажмда текширишга мажбур.

Суд Раёсатида раислик қилувчи ёки унинг топшириғи бўйича илгари ишни кўришда қатнашмаган судьяси, иш тўғрисида маъруза қилади. Маърузада ишнинг ҳолатлари, иш бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари, қарор, шунингдек протестнинг мазму-

ни баён этилади. Ишда иштирок этувчи шахслар иш кўриладиган вақт ва жой ҳақида хабардор қилинмаган бўлсалар ҳам судга келсалар суд Райсатига киритиладилар. Бу шахслар иш маъруза қилинганидан кейин баёнот берадилар.

Қарор қўлчилик овоз билан қабул қилинади. Протестни қаноатлантириш ва уни рад этиш учун берилган овозлар тенг бўлса, протест рад этилган деб ҳисобланади.

5-§. Назорат инстанцияси судининг ваколатлари

ХПКнинг 199-моддасида кўрсатилганидек, назорат тартибида иш кўрувчи суд ўзининг қарори билан қуйидаги ишларни қилишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раёсати ишни назорат тартибида кўриб:

- 1) ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорини, қарорини ўзгаришсиз, протестни эса қаноатлантирмасдан қолдиришга;
- 2) ҳал қилув қарорини, қарорни тўла ёки қисман бекор қилиб, ишни янгидан кўриш учун юборишга;
- 3) ҳал қилув қарорини, қарорни ўзгартириб ёки бекор қилиб, ишни янгидан кўришга юбормасдан янги қарор қабул қилишга;
- 4) ҳал қилув қарорини, қарорни тўла ёки қисман бекор қилиб, иш юритишни тугатишга ёхуд даъвони тўла, ёки қисман кўрмасдан қолдиришга;
- 5) иш бўйича илгари қабул қилинган ҳал қилув қарорлари ёки қарорлардан бирини кучга қолдиришга ҳақли.

Юқорида келтирилган модданинг мазмунидан кассация инстанция суди ваколатидан назорат инстанция судининг ваколати кенг эканлиги кўриниб турибди. Назорат тартибида иш кўрувчи суд, қуйи суд органларининг қарорларини бекор қилиб, янги қарор чиқариши мумкин. Назорат инстанция суди келтирган протестни суд мажлисида кўриб, уни ҳал қилса, ўз қарорида протест важларининг нотўғрилигини батафсил кўрсатиб, протест қилинган суд қарорини ўзгаришсиз қолдиради.

Ишни янгидан кўришга юборилгандан кейин биринчи инстанция суди, олдинги ҳал қилув қарори қайси асослар билан протест қилинганлиги ва бекор этилганлигидан қатъий назар, ишни умумий тартибда кўради.

Суд Раёсати келтирган протестни қаноатлантириб, биринчи ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдириб, кейинги шу иш бўйича чиқарилган барча қарорларни бекор қилиши ёки кассация инстанцияси суди қарорини кучида қолдириши мумкин.

Агар иш бўйича бир неча ҳал қилув қарори ва қарорлар бўлса,

Раёсат суди улардан биттасини тўғри ва қонуний топиб, ўзгаришсиз қолдириб, қолган ҳамма ҳал қилув қарори ёки қарорларини бекор қила олади.

Раёсат суди кўрилаётган ишни тўлиқ текширади. Суд ҳужжатининг ноқонунийлиги ёки асосsizлиги ҳал қилув қарорини, қарорни назорат тартибида ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлади.

Ҳўжалик судининг мазмунан тўғри бўлган ҳал қилув қарори, қарори юзаки асослар бўйичагина бекор қилиниши мумкин эмас.

Назорат тартибида суднинг ҳал қилув қарори ёки бошқа қарорларнинг тўғри ва қонунийлиги масалаларини ҳал қилишда назорат инстанцияси ишдаги ҳар бир далилга алоҳида ва ҳамма далилларни бирга текшириб, ўзининг ички ишончи асосида янги қарор чиқаришга ҳақлидир.

Раёсат суди назорат тартибида ҳал қилув қарорини текширишда ишдаги далилларга баҳо бермасдан туриб суд қарорларининг қонунийлигини аниқлай олмайди. Шунинг учун ҳам, суд Раёсати тартибида ишни қайта кўрувчи суд далилларнинг асослантирилганлигини текширади, уларни таққослаб баҳолайди. Бусиз суд одил судловни акти бўлган қарор чиқаришда ҳолисона ички тушунчасини ҳосил қила олмайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раёсати ишни назорат тартибида кўриш натижалари бўйича қарор қабул қилади.

Агар Раёсатнинг ҳозир бўлган аъзоларидан кўпчилиги ёқлаб овоз берса, қарор қабул қилинган ҳисобланади. Раёсат аъзолари овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас.

Раёсат қарори Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раиси томонидан имзоланади.

Раёсат қарори қабул қилинган пайтдан бошлаб қонуний кучга кириди.

Раёсат қарори қабул қилинган кундан эътиборан беш кунлик муддатда ишда ишгирок этувчи шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма хат орқали юборилади.

Ишни назорат тартибида кўрган ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорини, қарорни бекор қилиш тўғрисидаги қароридан баён этилган кўрсатмалари шу ишни янгидан кўраётган ҳўжалик суди учун мажбурийдир.

Ишни назорат тартибида кўраётган ҳўжалик суди ҳал қилув қароридан, қарордан аниқланмаган ёхуд рад этилган ҳолатларни аниқлашга, ёки исботланган деб ҳисоблашга, у ёки бу далилнинг ишончли ёки ишончсизлиги, бир далилнинг бошқаларидан устунлиги, ишни янгидан кўришда қандай ҳал қилув қарори, қарор қабул қилиниши кераклиги масалаларини олдиндан ҳал қилишга ҳақли эмас (ХПКнинг 202-моддаси).

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ**ХЎЖАЛИК СУДИНИНГ ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН
ХЎЖАТЛАРИНИ ЯНГИДАН ОЧИЛГАН ҚОЛАТЛАР
БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ****1-§. Ишларни янги очилган ҳолатлар бўйича кўриш асослари**

Юқорида баён қилинганидек, суд ҳужжатларини қайта кўриш турига иш бўйича янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳам киритилган.

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришнинг кассация ва назорат тартибида қайта кўришдан фарқи уларнинг асоси ва қайта кўриш предмети билан белгиланади. Ишларни қайта кўришнинг бу шаклида суд ҳужжатларини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлиб, суд ҳужжатларининг ғайриқонуний ёки асоссиз эканлиги эътиборга олинади.

Янгидан очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайтадан кўриш институти (бунга оид қонунолар) фақат маълум иш бўйича қарор қабул қилинишида аниқ бўлмаган ва эътиборга олинмаган, иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг очилиши муносабати билан ишни қайтадан кўриш зарур бўлган ҳолатлардагина қўлланилиши мумкин.

Янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайтадан кўриш хўжалик ишларини суд назорати тартибида кўришдан, унинг йўл қўйилиши шартлари, амалга оширилишининг процессуал тартиби, суд қарорларининг қайтадан кўрилиши тўғрисида масала кўзгатишга ҳақли бўлган шахслар доираси бўйича фарқланади. Бу институтнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда суд хатоликларга йўл қўймаган бўлади. Қайта кўриладиган суд ҳужжатларини чиқаришда судья ва процесс иштирокчиларига иш кўриш жараёнида уларга маълум бўлмаган ҳолатлар кейинчалик аниқланиши асос бўлади.

Демак, ишни янгидан кўриш учун кейинчалик маълум бўлган ҳолатлар ҳеч кимга, шу жумладан судга ҳам маълум бўлмаган ҳолатлар бўлишligи лозим, акс ҳолда суднинг бу борада йўл қўйган хатоси назорат тартибида қайта кўриш тартибида ҳал этилиши керак.

Назорат судларидан яна бир фарқи, хўжалик суди ўзи қабул қилган ва қонуний кучга кирган суд ҳужжатини янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриши мумкин.

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини янгидан очилган

ҳолатлари бўйича қайтадан кўрилишига оид асосий қондалар ХПКнинг 204–208-моддаларида берилган. Бу қонунларда кўрсатилишича, суд ҳужжатларини янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун қуйидагича тўрт гуруҳга бўлинган асослар бўлади:

1) аризачига маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, иш учун муҳим ҳолатлар;

2) гувоҳнинг бида туриб ёлгон кўрсатувлар бергани, экспертнинг бида туриб ёлгон хулоса бергани, таржимоннинг бида туриб нотўғри таржима қилгани, ҳужжатлар ёки ашёвий далилларнинг сохталиги, бу ҳол суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ва ноқонуний ёки асосланмаган суд ҳужжати қабул қилинишига сабаб бўлган бўлса;

3) ишда иштирок этувчи шахсларнинг ёки улар вакилларининг, ёхуд судьяларнинг шу ишни кўриш вақтидаги суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган жиноий қилмишлари;

4) ушбу ҳал қилув қарорини қабул қилишга асос бўлган ҳужалик судининг ҳужжати ёки суднинг ҳал қилув қарори, ҳукми ёхуд бошқа органнинг қарори бекор қилинган ҳолатлардир.

Янгидан очилган ҳолатлар деганда ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқий муносабатида юридик фактларнинг вужудга келиши, ўзгариши тугатилиши билан боғлиқ ҳолатларнинг асос бўлиши тушунилади.

Ҳужалик судларида ишларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун судга янги далилларни тақдим этиш эмас, балки илгари иш кўришда мавжуд бўлган аҳамиятли ҳолатларни аниқланмагани ва судга маълум бўлмаганлигига эътибор бериш лозим.

2-§. Янгидан очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриш тўғрисидаги ишларни кўзгагиш

Янгидан очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатларини қайтадан кўриш ҳақидаги ариза ишда иштирок этувчи шахслар томонидан шу ҳал қилув қарорини, ажримни ёки қарорни чиқарган ҳужалик судига берилади.

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги ариза ишда иштирок этувчи шахслар томонидан шу ҳужжатни қабул қилган ҳужалик судига суд ҳужжатини қайта кўриш учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳолатлар очилган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай берилиши мумкин.

Аризага унинг нусхалари ва унга илова қилинган ҳужжатларнинг нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларга юборилганини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинади.

Ариза белгиланган муддат ўтгандан кейин берилса ва ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисида илтимоснома бўлмаса ёхуд ариза нусхалари ва унга илова қилинган ҳужжатнинг нусхалари ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга юборилганини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаса, у судья томонидан аризачига қайтарилди.

Аризани қайтариш тўғрисида ажрим чиқарилади. Ажрим устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин.

Апелляция, кассация ёки назорат инстанциясининг суд чиқарган қарорларни янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриб чиқишда биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорларини ўзгартирган ёки янги қарор қабул қилган юқори суд томонидан қайта кўрилади (ХПКнинг 206-моддасида).

Демак, янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун: суд ҳужжати қонуний кучга кирган бўлиши; ХПКнинг 204-моддасида белгиланган талабларга тўғри келиши; ариза берувчи шахс ишда иштирок этган шахс бўлиши; белгиланган муддат ичида судга мурожаат этган бўлиши талаб этилади.

Хўжалик суди қонуний кучга кирган суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани, у тушган кундан эътиборан бир ойлик муддатда ўз мажлисида кўради. Аризачи ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар мажлис вақти ва жойи тўғрисида топширилганлиги маълум қилинадиган буюртма ҳат орқали хабардор қилинади. Бироқ уларнинг келмаганлиги аризани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Янги очилган ҳолатлар бўйича иш судьянинг якка тартибида, агар юқори судларда кўрилган бўлса ҳайъат тартибида кўрилади.

Суд мажлиси қонунда белгиланган тартибда олиб борилади.

Хўжалик суди қонуний кучга кирган ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани кўриб, аризани қаноатлантиради ва суд ҳужжатини бекор қилади ёхуд қайта кўришни рад этади.

Суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани қаноатлантирилгани рад этиш ҳақидаги хўжалик судининг ажрими устидан шикоят қилиш (протест келтириш) мумкин.

Суд ҳужжати бекор қилинган тақдирда иш хўжалик суди томонидан ХПКда белгиланган қоидалар бўйича кўрилади.

Хўжалик судининг янгидан очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриш ҳақидаги ажримга шикоят (протест) келтирилмайди ва у дарҳол қонуний кучга киради.

Янги очилган ҳолатлар бўйича суд ҳужжатлари бекор қилинган тақдирда суд ишни умумий тартибда кўради.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

СУД ХУЖЖАТЛАРИНИ ИЖРО ЭТИШ

1-§. Суд ҳужжатларини ижро этиш тушунчаси ва аҳамияти

Хўжалик судларида кўрилган ва мазмунан ҳал этилган хўжалик ишлари юзасидан тегишли қарор чиқарилади. Бундай ҳал қилув қарор, ажрим, қарорлар манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлади. Агар қабул қилинган қарор тез ва белгиланган муддатда ижро этилмаса бундай суд қарорининг ҳеч қандай кучи ҳам бўлмайди. Шу боис суд ҳужжатларини ижро қилиш босқичи хўжалик процессида муҳим ва мустақил босқич бўлиб ҳисобланади. Демак, бу босқичда суднинг вазифаси чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатни ижро этилишини ҳам назоратта олишдан иборат.

Республикамызда қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг мустаҳкамланишида, суд ҳокимияти обрўсини оширишида суд томонидан қабул қилинган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорларнинг сўзсиз бажарилиши муҳим аҳамиятга эга. Хўжалик судлари томонидан қабул қилинаётган ҳал қилув қарорларининг лозим даражада ижро этилиши бугунги куннинг асосий вазифасига айланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 5 февралдаги «Хўжалик судлари қарорлари ижросини таъминлаш чоратадбирлари тўғрисида»ги Фармони фикримизнинг далилидир. Бу ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар суд қарорларининг тўлиқ ва ҳар томонлама бажарилишини таъминлашга қаратилган бўлиб, шу билан бир қаторда бу Фармон хўжалик судларини ҳамда солиқ инспекциялари, прокуратура, ички ишлар органи ва банк муассасаларининг вазифалари ҳамда ваколатларини анча кенгайтириш билан уларнинг масъулиятини ҳам оширди.

Амалдаги ХПК қабул қилгунга қадар хўжалик судларидаги ижро ҳаракатлари ФПК билан тартибга солинар эди. Эндиликда эса хўжалик низоларини ҳал этишга бўлган муносабатларни тубдан ўзгарганлиги, хўжалик судларини бозор муносабатларида тутган ўрнини эътиборга олган ҳукуматимиз мазкур судга суд ҳужжатларини ижро этиш ваколатини берди.

Суд ҳужжатларини ижро этиш қатор ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади, жумладан:

хўжалик суди суд ижрочилари суд қарорларини юқорида баён қилинган қонун ва фармонларга ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди томонидан 2000 йил 30 мартда тасдиқланган «Хўжалик судларининг ҳужжатлари ижросини амалга ошириш

тартиби тўғрисида» ги Йўриқнома асосида амалга оширилади.

Хўжалик судларининг ҳужжатларини ижросини амалга ошириш тартиби тўғрисидаги йўриқномага асосан:

суд ҳужжатини мажбурий ижро қилиш хўжалик судининг суд ижрочисига юклатилган. Суд ижрочиси суд ҳужжатининг тез ва ҳақиқий ижроси учун барча қонуний чораларни кўриши, тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчларини ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоя қилиши лозимлиги кўрсатилган.

Хўжалик судининг ижро босқичида иш юритиши беқиёс бўлиб, ижро варақани бериш, унинг ижросини назорат қилиш ва юритиш билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларни ҳал этишга эътибор беради. Ижро ишларини юритишда ишда иштирок этувчи шахслар ундирувчи — даъвогар, қарздор — жавобгар уларнинг вакиллари, эксперт, мутахассислар, таржимон, шунингдек ижро ҳаракатларини амалга ошириш даврида суд ижрочиси томонидан рухсат этилган ёки жалб қилинган жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоаларининг вакиллари қатнашадилар.

Агар тараф фуқаро бўлса, ижро босқичида ўзлари ёки уларнинг вакиллари қатнашишлари мумкин.

Юридик шахслар ижро юритувида қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида ўзларига берилган ваколатлар доирасида ҳаракат қиладиган ўз органлари ёки мансабдор шахслари орқали, ёхуд мазкур органлар ва мансабдор шахсларнинг вакиллари орқали иштирок этадилар.

Юридик шахснинг вакили бўлиб қатнашувчи шахс ўз мансаби ва ваколатларини тасдиқловчи ҳужжатга эга бўлиши шарт.

Вакилнинг ваколатлари қонун доирасида берилган ва расмийлаштирилган ишончнома билан тасдиқланган бўлиши лозим.

Ижро юритувида иштирок этувчи вакил ўзини вакил қилган шахс номидан ижро билан боғлиқ барча ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Ижро юритувида тарафлар қонунда кўрсатилган қатор ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Жумладан, тарафлар ижро ҳаракатларини амалга оширишда ижро юритуви ҳужжатлари билан танишиш, улардан кўчирмалар, нусха олиш, қўшимча ҳужжатлар тақдим этиш, илтимоснома бериш, ижро ҳаракатларини амалга оширишда иштирок этиш, ижро ҳаракатлари жараёнида оғзаки ва ёзма тушунтириш бериш, ижро юритуви давомида юзага келадиган барча масалалар бўйича ўз далиллари, фикр-мулоҳазаларини билдириш, ижро юритувида қатнашувчи бошқа шахсларнинг илтимоснома, далил ва фикр-мулоҳазаларига қарши эътироз билдириш, суд ижрочисини рад этиш, унинг ҳаракат-

лари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят келтириш ҳуқуқларига эгадир.¹

Ижро ишларини юритишда суд ижросисига лозим ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 5 февралдаги «Хўжалик судларининг қарорлари ижросини таъминлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони ва амалдаги қонун талабларига мувофиқ, ички ишлар ходимлари ўз ваколатлари доирасида ёрдам кўрсатишлари лозим.

Демак, ижро ҳаракатларини амалга оширишда бирон-бир тўсиқ юзага келса ёки жамоат тартиби сақланишини таъминлаш тақозо этилса, суд ижросисининг талабига биноан ички ишлар органларининг ходимлари кўмаклаштишлари шарт.

Йўриқномада ижро ҳаракатларини ўз вақтида амалга оширишда айниқса пул суммаларини ундиришда солиқ органлари, банклар, кредит муассасалари ва бошқа органлар ҳам фаолият кўрсатишлари кўрсатилган. Булардан ташқари ижро ҳаракатларини амалга оширишда кўмаклашувчи бошқа шахслар ҳақида юқоридаги Йўриқноманинг 28-бандида таржимонларнинг иштироки; 29-бандида ҳолисларнинг иштироки, 31-бандида мутахассисларнинг иштироки ҳақида ҳам фикр юритилган.

2-§. Ижро ҳужжатлари ҳақида тушунча

Қонуний кучга кирган суд қарорлари юзасидан белгиланган тартибда ва муддатда ижро варақаси ёзилади ва ижрога топширилади. Ижрони юритиш, ижро ҳужжатларини ижрога қаратилган вақтдан қўзғатилган ҳисобланади. Ижро ҳужжатларига:

а) хўжалик судининг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори ва суд буйруғи;

б) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо ва бошқа давлатларнинг хўжалик, иқтисодий ва арбитраж судлари ҳал қилув қарорлари;

в) ҳорижий давлатлар арбитраж ва ҳакамлик судларининг ҳал қилув қарорлари киради.

Юқоридагилар билан бир қаторда шу ҳужжатлар асосида берилган ижро варақаси ва суд буйруғи ижро ҳужжати ҳисобланади.

Ижро ҳужжатида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

а) ижро ҳужжатини берган суднинг номи;

б) ижро ҳужжатининг қайси иш юзасидан берилганлиги ва тартиб рақами;

¹ Қаранг: Хўжалик судларининг ҳужжатлари ижросини амалга ошириш тартиби тўғрисида Йўриқноманинг 25-банди. «Хўжалик ва ҳуқуқ» 2000, 5-сон, 24-бет.

в) ижро этилиши лозим бўлган суд ҳужжати қабул қилинган сана;

г) ундирувчи ва қарздорнинг номлари, манзиллари, ҳисоб рақами, тўловчининг банк коди (ТБК) ва солиқ тўловчининг идентификацион рақами (СТИР);

д) суд ҳужжатининг қарор қисми;

е) суд ҳужжати кучга кирган сана;

ж) ижро ҳужжати берилган сана ва унинг ижрога тақдим этиш муддати.

Ижро ҳужжати судья томонидан имзоланиб, суднинг гербли муҳри билан тасдиқланади.

Ижро варақа, суд ҳужжатини мажбурий ижро этиш шгу ҳужжати қабул қилган ҳўжалик суди томонидан бериладиган ижро варақаси асосида амалга оширилади.

Ижро варақаси ундирувчига суд ҳужжати қонуний кучга киргандан кейин берилади. Пул маблағларини бюджет даромадига ундириш учун ижро варақаси қарздор турадиган жойдаги солиқ органига юборилади.

Пул маблағларини ундириш учун ижро варақаси ундирувчи томонидан банкка ёки бошқа кредит муассасасига, бошқа ҳолларда эса суд ижрочисига юборилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилганлардан ташқари ижро варақасининг мазмунида яна кўйидаги масалалар кўрсатилган бўлиши лозим:

1) ижро варақасини берган ҳўжалик судининг номи;

2) ижро варақаси берилган иш ва унинг тартиб рақами;

3) ижро этилиши лозим бўлган суд ҳужжати қабул қилинган сана;

4) ундирувчининг ва қарздорнинг номи, уларнинг манзиллари;

5) суд ҳужжатининг хулоса қисми;

6) суд ҳужжати қонуний кучга кирган сана;

7) ижро варақаси берилган сана ва унинг амал қилиш муддати.

Агар ҳўжалик суди томонидан ижро варақаси берилгунча суд ҳужжатини ижро этишни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга рухсат берилган бўлса, унда ижро варақасининг муддати қачондан ўта бошлаши кўрсатилади.

Ижро варақани ижрога қаратиш учун манфаатдор тараф қонунда белгиланган муддатга эътибор бериши лозим.

Қонунда кўрсатилишича, ижро варақаси суд ҳужжати қонуний кучга кирган кундан ёхуд ижронинг кечиктириш, ёки бўлиб-бўлиб ижро этишда белгиланган муддат тутаган кундан, ёхуд ижро варақасини ижрога тақдим этиш учун ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисида ажрим чиқарилган кундан бошлаб олти ойдан кечиктирмасдан тақдим этилиши мумкин.

Агар суд ҳужжатининг ижро этилиши тўхтатиб турилган бўлса, у тўхтатиб турилган вақт ижро варақаси ижрога тақдим этиладиган олти ойлик муддатга кўшиб ҳисобланмайди (ХПКнинг 213-моддаси).

Ундирувчи ижро юритишини қўзғатиш учун ижро ҳужжатлари билан суд ижрочисига мурожаат этиши лозим. У ўз навбатида белгиланган муддат ичида ижро юритуви очади.

Бунга кўра, суд ижрочиси ижро ҳужжатини иш юритувига қабул қилган кундан бошлаб уч кун ичида қарздорга суд ҳужжатини ихтиёрий равишда бажариш ҳақида таклиф юборади.

Қарздор таклифни олгандан кейин 5 кунлик муддат ичида суд ҳужжатини ихтиёрий равишда ижро қилмаса, суд ижрочиси томонидан мажбурий тартибда ижро қилинади ва ижро харажатлари қарздордан ундирилади.

Агар қарздор белгиланган муддатда суд қарорларини ижро этмаса ижрочи қарорни мажбурий ижро қилиш чораларини кўради.

Қуйидагилар мажбурий ижро этиш чоралари ҳисобланади:

а) ундирувни қарздорнинг пул маблағи, мулки ва бошқа даромадларига қаратиш;

б) мол-мулкни хатлаш ва уни реализация қилиш йўли билан ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш;

в) ундирувни қарздорнинг бошқа шахсларда турган мол-мулкига ва маблағларига қаратиш;

г) ижро ҳужжатида кўрсатилган муайян ашёларни қарздордан олиб қўйиш ва ундирувчига топшириш;

д) жавобгарга муайян ҳаракатларни амалга ошириш ёки уларни амалга оширишдан ўзини тийиш мажбуриятини юклаш ва бошқа чоралардан иборат.

Қарздордан ундирилган қарз суммаси қонунда белгиланган навбат асосида тақсимланади.

Ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш йўриқноманинг 36-45-бандлари асосида амалга оширилади.

Юқорида таъкидланганидек, иқтисодиёт соҳасида ташкилотларнинг, фуқароларнинг бузилган ёки низолашаётган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини хўжалик судлар томонидан ҳимоя қилиниши кўрсатилган.

Фуқаролар, яъни тадбиркорлар, ишбилармонлар ҳам хўжалик судларига низоли ишлар юзасидан мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлиб, бундай низоли ишлар бўйича чиқарилган қарорлар ХПКда белгиланган умумий қоидалар асосида ижро этилади. Умумий қоидалардан истисно тариқасида қарздор (фуқаро-тадбиркор)нинг Оила кодексига белгиланган умумий мулкидаги ҳиссасига ҳам ундиришга қаратиш мумкин.

Амалдаги ҳуқуқий меъёрларда суднинг қарорини қасдан ба-
жармаган мансабдор шахслар хўжалик суди томонидан маъмурий
ва жиноий жавобгарликка тортилиши ҳам назарда тутилган.

Демак, хўжалик ишлари бўйича суд қарорларини ижро этишда
суд «хўжалик судларининг ҳужжатлари ижросини амалга ошириш
тартиби тўғрисида»ги Йўриқномага, ХПКнинг суд ҳужжатларини
ижро этиш ҳақидаги 209-220-моддаларига ҳамда хўжалик судла-
рида ижрога оид қоидаларга эътибор бериш лозим.

ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ УЧУН ЎҚУВ ДАСТУРИ

1-МАВЗУ:

Ўзбекистонда хўжалик низоларини кўрувчи судлар тизими

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси бўйича суд тизими. Одил судловни амалга оширувчи судлар. Суд ҳокимияти, унинг тушунчаси ва моҳияти. Ҳокимиятни бўлинишида суднинг тутган ўрни. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида хўжалик судининг аҳамияти.

Хўжалик низоларини кўрувчи судлар тўғрисидаги қонунларнинг ривожланиши. Хўжалик низоларини кўрувчи давлат арбитражини хўжалик судларига айлантириш учун асослар.

Хўжалик судларининг фуқаролик ишларини кўрувчи судлардан фарқи.

2-МАВЗУ:

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг предмети ва тизими

Хўжалик процесси, унинг тушунчаси ва босқичи.

Хўжалик процессида суд юритиш турлари. Хўжалик процессуал ҳуқуқи, унинг предмети ва тизими.

Хўжалик процессуал қонунчилигининг Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги тизимида тутган ўрни.

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқлар билан бўлган алоқадорлиги.

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг манбалари. Суд амалиётини, хўжалик процессуал ҳуқуқи ва қонунчиликни ривожлантиришдаги аҳамияти.

Хўжалик процессуал ҳуқуқи фани, тарихий ривожланиши, асосий босқичлари. Хўжалик процессуал ҳуқуқи фани ва фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанининг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиши. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фанининг хўжалик процессуал ҳуқуқи фани ривожланишига бўлган таъсири.

3-МАВЗУ:

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг тамойил (принцип)лари

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг тамойил (принцип)ларининг моҳияти. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси хўжалик процессуал ҳуқуқининг тамойилларини ўзида акс эттирган асосий қонун эканлиги ҳақида.

Хўжалик процессуал ҳуқуқи тамойилларининг тизими.

Хўжалик процессуал ҳуқуқининг айрим тамойилларининг харақтеристикаси (таснифи).

Суд тизимига оид хўжалик процессуал ҳуқуқининг тамойиллари: одил судловни фақат суд томонидан амалга оширилиши; судьяларнинг мустақиллигини ва уларнинг Конституция ва бошқа қонунларга бўйсунishi; иш кўришнинг ошқоралиги; ишларни яқка тартибда ва ҳайъат таркибида кўриш учун асослар; суд ишларини юритишда давлат тили; хўжалик ишларини кўришда процесс иштирокчиларининг қонун ва суд олдида тенглиги.

Хўжалик процессуал ҳуқуқида суд юритиши билан боғлиқ бўлган тамойиллар:

эркин ҳуқуқ ва юритувчилик тамойиллари;

манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқи;

тарафларнинг процессуал тенг ҳуқуқлилиги;

иш юритишни оғзаки ва ёзма равишда олиб борилиши;

иш кўришнинг узлуксизлиги;

далилларнинг бевоситалиги ҳақидаги раҳбарий тушунтиришлар.

4-МАВЗУ:

Хўжалик судига тааллуқли ишлар ва судловга тегишли ишлар

Хўжалик судларига тааллуқли ишлар ва уларнинг мезонлари. Ишларнинг судга тааллуқли бўлиши учун иқтисодиётга оид бўлиши, ҳуқуқий муносабатларидаги иштирокчилар, уларнинг субъектив таркибларининг асос қилиб олиниши.

Хўжалик судларига тааллуқли бўлган ишларнинг турлари.

Ишни судга қадар талаб (претензия) тартибига риоя этишлик; хўжалик судларида нисони кўриш шартлари; хўжалик судларига тааллуқли бўлган ишларга қўйилган асосий талаблар. Фуқаролик процессуал ҳуқуқидаги иқтисодий соҳалар бўйича қўйилган талабларнинг тааллуқлиги.

Тааллуқликка қўйилган процессуал-ҳуқуқий қоида талабаларига риоя қилмасликнинг оқибатлари.

Ишларни хўжалик судларига судловлик бўлиши.

Судловлик тушунчаси ва турлари. Ишларнинг турлари бўйича (турдош) судловлик. Худудий судловлик ва унинг турлари. Ишларни бир хўжалик судидан бошқасига ўтказиш. Судловлик ҳақидаги қоидаларга риоя қилмасликнинг процессуал-ҳуқуқий оқибатлари.

5-МАВЗУ:**Хўжалик процессининг иштирокчилари**

Хўжалик процессуал ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, унинг тизимлари, мазмуни ва объекти.

Хўжалик процессуал ҳуқуқида субъектлар тушунчаси ва таркиби. Хўжалик суди хўжалик процессининг иштирокчиси эканлиги. Хўжалик судининг судьяларини четлатиш (рад этиш) тартиби ва шартлари.

Ишда иштирок этувчи шахслар. Фуқаро ва ташкилотларнинг хўжалик процессида иштирок этиш учун асослар.

Хўжалик процессида тарафлар. Тарафларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Процессуал шериклиги иштирокчилик. Ишга дахлдор бўлмаган тарафни алмаштириш. Процессуал ҳуқуқий ворислик.

Хўжалик процессида учинчи шахслар. Низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилувчи учинчи шахслар. Низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилмайдиган учинчи шахслар.

Хўжалик судида одил судловни амалга оширишда қўмаклашувчи шахслар.

6-МАВЗУ:**Хўжалик процессида бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар**

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Прокуратура тўғрисида»ги Қрнунига кўра, прокуратураидораларининг мақсад ва вазифалари.

Хўжалик ишларини судда кўришда прокурорнинг иштирок этиш асослари ва шакли.

Хўжалик судларининг чиқарган ҳал қилув қарор, ажрим ва қарорларига нисбатан норози бўлган прокурорнинг процессуал ҳаракаatlари.

Прокурорнинг апелляция, кассация ва ишларини назорат тартибида кўришда иштирок этиш билан прокурор ваколатини таъминлаш усуллари.

Хўжалик ишларини судда кўришда давлат органлари ва бошқа органларнинг иштироки, иштирок этиш учун асослар. Уларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Хўжалик судида вакиллик. Ишларни вакиллар орқали юри-

тишга бўлган эҳтиёж. Судда вакилликнинг турлари. Вакилликни расмийлаштириш. Вакилнинг ваколати.

Хўжалик судида вакил бўла олмайдиган шахслар.

7-МАВЗУ:

Хўжалик процессида исботлаш ва далиллар

Хўжалик процессуал ҳуқуқида далиллар тушунчаси.

Хўжалик процессида далилларнинг таснифи классификацияси.

Далилларнинг дахлдорлиги ва исботлаш воситаларига йўл қўйиш шартлиги.

Хўжалик процессида исботлаш предмети ва унинг таркиби. Исботлашдан озод этиш учун асослар.

Хўжалик процессида исботлаш ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Исботлаш субъектлари. Исботлаш мажбуриятларини тақсимлаш. Исботлашда далиллар презумциясининг роли.

Хўжалик процессида айрим исботлаш воситаларидан фойдаланиш. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари. Хўжалик процессида ёзма далиллар ва уларнинг аҳамияти. Ашъвий далиллар. Экспертнинг ҳулосаси. Гувоҳларнинг кўрсатувлари. Далилларни кўздан кечириш ва текшириш. Далилларга баҳо бериш ва унинг қоидалари. Хўжалик процессида суд топшириқлари.

8-МАВЗУ:

Суд ҳаражатлари ва суд жарималари

Суд ҳаражатлари тушунчаси ва турлари. Давлат божи, унинг миқдори, тўлаш тартиби. Давлат божини тўлашдан озод қилиш. Давлат божини қайтариш учун асослар.

Хўжалик ишларини кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимлар. Суд чиқимларининг тартиби.

Тарафлар ўртасида суд ҳаражатларини тақсимлаш. Суд ҳаражатларини тўлашни кечиктириш ёки муддатини узайтириш ҳамда уларнинг миқдорини камайтириш учун асослар.

Суд жарималари ҳақида тушунча. Суд жарималарини солиш учун асослар ва тартиби.

Суд жаримасини солинганлиги устидан шикоят қилиш тартиби.

9-МАВЗУ:

Хўжалик процессида муддатлар

Процессуал муддатлар тушунчаси, турлари ва аҳамияти. Процессуал муддатларни тўхтатиш, тиклаш ва узайтириш учун асос-

лар. Муҳим процессуал муддатлар. Процессуал муддатларни ўтказиб юбориш асослари.

10-МАВЗУ:

Хўжалик процессида даъво ва даъвога бўлган ҳуқуқ

Даъво тушунчаси, хўжалик процессида даъво элементлари ва даъво турлари.

Хўжалик процессида, суд ҳимоясига, ҳуқуқни ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқ бўйича мурожаат этиш, унинг тушунчаси ва амалга ошириш тартиби.

Хўжалик процессида даъво қўзғатишга бўлган ҳуқуқ. Даъво талабларини қўшиш ва ажратиш. Даъвони таъминлаш.

Даъвога нисбатан жавобгарнинг ҳимояга бўлган ҳуқуқи. Карши даъво.

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ИШ ЮРИТИШ

11-МАВЗУ:

Хўжалик судида даъво қўзғатиш

Хўжалик судида даъво қўзғатиш тартиби. Даъво аризаси, унинг шакли ва мазмуни. Даъво аризасига илова қилинадиган ҳужжатлар.

Хўжалик судида даъво аризани иш юритишга қабул қилиш. Даъво аризани бериш тартибига риоя қилмасликнинг процессуал-ҳуқуқий оқибатлари.

Даъво аризани қайтариш. Даъво аризани чақириб олиш асослари. Даъвони таъминлаш сабаблари.

12-МАВЗУ:

Ишни судда кўришга тайёрлаш

Ишни судда кўришга тайёрлаш тушунчаси ва аҳамияти. Ишни судда кўришга тайёрлашда судьянинг вазифалари. Ишни тайёрлаш бўйича судья ҳаракатларининг мазмуни. Ишни судда кўришга тайёрлаш юзасидан чиқариладиган ажримлар.

Ишни судда кўришга тайёрлашда тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ҳаракатлари.

13-МАВЗУ:**Биринчи инстанция ҳўжалик судида иш кўриш**

Суд мажлисининг асосий босқичлари. Ҳўжалик суди мажлисини ўтказиш тартиби. Ҳўжалик суди мажлисидаги тартиб. Даъво аризасини қақриб олмаганлиги, қўшимча далилларни тақдим қилинмаганлиги, шунингдек ишда иштирок этиши лозим бўлган шахсларнинг иштирокисиз низони ҳал этиш тартиби. Тарафларнинг келишув битими.

Ҳўжалик суди мажлисини ўтказишда танафус эълон қилиш. Иш кўришни қолдириш. Иш юритишни тўқтатиш. Иш юритишни тугатиш. Даъвони кўрмасдан қолдириш. Бундай ҳаракатларни амалга оширишнинг процессуал-ҳуқуқий ҳолати.

14-МАВЗУ:**Биринчи инстанция ҳўжалик судининг қарорлари**

Ҳўжалик судининг қарорлари ҳақида тушунча.

Ҳўжалик судида ҳал қилув қарорини чиқариш тартиби.

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорига нисбатан қўйилган асосий талаблар. Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорининг қисмлари Қарор қилиш (резолютив) қисми, унинг аҳамияти ва мазмунининг хусусиятлари. Ҳўжалик суди қарорларининг қонуний кучга кириши, унинг ҳуқуқий оқибатлари.

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қароридаги камчиликларни тугатиш.

Ҳўжалик судининг ажримлари, уларнинг тушунчаси, тури ва қонуний кучи.

15-МАВЗУ:**Алоҳида туркумдаги ишлар бўйича ҳўжалик судларида иш юритишнинг ўзига хос хусусиятлари**

Ташкилот ва фуқароларнинг қодирсиз (банкрот)лиги ҳақидаги ишларни кўриш. Бундай ишларни тааллуқлиги ва судловлиги. Қодирсизлик (банкротлик) тўғрисидаги ишларни кўзгагиш ва кўриш тартиби. Банкротлик тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлаш. Суд юритишининг хусусиятлари. Ҳўжалик судининг бундай ишлар юзасидан чиқарадиган ҳал қилув қарорлари. Келишув битими. Банкротлик ҳақидаги ишларни айрим тоифадаги қарздорларга нисбатан қаратиш хусусиятлари.

Хўжалик процессида юридик аҳамиятга эга бўлган фактлар (да-лолатномалар)ни белгилаш тўғрисидаги ишларни кўриш. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги аризалар-ни қабул қилиш учун асослар. Бундай ишларнинг судловлиги; аризанинг мазмуни; ишларни кўришнинг процессуал тартиби; хўжа-лик судининг ҳал қилув қарори. Бундай туркумдаги ишларда низо келиб чиққан тақдирда унинг процессуал-ҳуқуқий оқибатлари; суд топшириқлари.

ХЎЖАЛИК СУДЛАРИ ҚАРОРЛАРИНИ ҚАЙТА КЎРИШГА ОИД ИШ ЮРИТИШ

16-МАВЗУ:

Апелляция инстанция судида иш юритиш

Хўжалик процессида суд ҳужжатини қайта кўриш тизимининг асослари. Фуқаролик процессига нисбатан хўжалик процессида суд ҳужжатларининг қайта кўриш хусусиятлари.

Хўжалик процессида апелляция тартибида иш юритиш тушун-часи. Апелляция тартибида шикоят бериш ва уларнинг субъектла-ри. Апелляция шикоятларини кўрувчи хўжалик судлари.

Апелляция тартибида иш юритиш учун уни кўзғатиш тартиби. Апелляция тартибида берилган шикоятларни қайтариш учун асос-лар. Апелляция шикоятларини чақириб олиш тартиби.

Апелляция инстанция судида иш юритиш. Апелляция инстан-ция судининг иш кўриш ваколати. Апелляция тартибида ҳал қилув қарорларини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асослар. Апелля-ция инстанция судининг қарорлари.

Апелляция судининг ажримлари устидан шикоят беришга бўлган асослар.

17-МАВЗУ:

Кассация инстанция судида иш юритиш

Хўжалик процессида кассация тартибида иш юритиш тушун-часи. Кассация шикоятини бериш ҳуқуқи ва унинг субъектлари. Кассация шикоятларини кўрувчи хўжалик судлари. Кассация иш юритишини кўзғатувчи қондалар. Кассация шикоятининг мазму-ни. Кассация шикоятини қайтариб юбориш асослари. Кассация шикоятини рад этиш учун қўйилган талаблар.

Кассация инстанция судида иш юритиш. Кассация инстанция судида иш кўриш чегараси. Кассация инстанция судининг ваколати. Кассация тартибида суднинг қарорларини ўзгартириш, бекор қилиш асослари ва тартиби. Кассация инстанция судининг қарорлари. Кассация инстанция судининг кўрсатмаларини мажбурийлиги.

Хўжалик судларида кассация судларининг ажримларига шикоят бериш.

18-МАВЗУ:

Назорат тартибида иш юритиш

Хўжалик процессида назорат тартибида иш юритиш тушунчаси ва уни кассация тартибида иш юритишдан фарқи.

Назорат тартибида ишни қайта текширишнинг объекти. Назорат тартибида ишларни қайта кўриш учун протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар. Назорат тартибида протест келтириш тартиби. Назорат тартибида келтирилган протестларни кўрувчи хўжалик судлари.

Протестни назорат судида қайта кўриш тартиби. Олий хўжалик суди Раёсатининг ишларни қайта кўришга бўлган ваколати. Ҳал қилув қарор, ажрим ва қарорларни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асослар.

Назорат тартибида қарор қабул қилиш ва чиқариш тартиби. Назорат тартибида иш кўрган хўжалик судининг чиқарган қарорларининг мажбурийлиги.

Хўжалик судининг ажримларини назорат тартибида қайта кўриш учун берилган шикоятларни текшириш тартиби.

19-МАВЗУ:

Қонуний кучга кирган хўжалик судининг суд ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш

Қонуний кучга кирган хўжалик суди ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тушунчаси. Қайта кўриш учун асослар.

Янги очилган ҳолатлар тўғрисидаги ишларни кўриш учун берилган аризаларни қайта кўриш тартиби ва муддати.

Қонуний кучга кирган суд ҳужжатларини қайта кўрувчи судлар. Хўжалик судларида аризаларни қайта кўришнинг процессуал тартиби. Ишни қайта кўришни расмийлаштириш.

20-МАВЗУ:**Хўжалик судида ижро ишларини юритиш**

Хўжалик процесси тизимида ижро ишларини юритишнинг тутган ўрни. Қонунчиликдаги ижро манбалари. Ижро ишларини юритишда иштирок этувчи шахслар. Мажбурий ижро қилувчи органлар.

Ижро ҳаракатларини амалга оширишга кўмаклашувчи шахслар.

Ижро ҳужжатлари. Хўжалик судларининг актларига асосан бериладиган суд ижро варақалари. Ижро варақанинг нусхаси (дубликат)ни бериш.

Ижро варақани ундиришга қаратиш муддати. Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш учун асослар.

Ижро ишларини юритишнинг умумий қоидалари. Ижро ҳаракатларини қолдириш тартиби. Ижро ишларини юритишни тўхта-тиш, тугатиш ва тамомлаш. Ижро ҳужжатларини қайтариш. Ижро ҳужжатларини тушунтириш. Суд қарорларини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш, ижро қилиш тартиби ва усулини ўзгартириш. Ижронинг қайтармаси (қайтарма ижро).

Ижро ҳужжатини ижро қилмаганлик учун жавобгарлик. Суд ижрочисининг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят қилиш учун асослар.

Ташкилот ва фуқароларга нисбатан ижрони мажбурий қайтариш хусусиятлари, агар улар тадбиркорлар бўлган тақдирда пул маблағларини ундиришга қаратиш.

Ундиришни кўчмасдан мулк ва кўчмас бўлмаган мулкларга қаратиш тартиби.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....3

БИРИНЧИ БОБ

Ўзбекистон Республикасида ҳужалик судларининг ривожланиши.....5

1-§. Ҳужалик низоларини кўриб ҳал этувчи органларнинг
ривожланиш тарихи.....5

ИККИНЧИ БОБ

Ҳужалик процессуал ҳуқуқининг предмети, тушунчаси ва тизими.....10

1-§. Ҳужалик процессуал ҳуқуқининг тушунчаси ва вазифалари.....10

2-§. Ҳужалик процессуал ҳуқуқининг манбалари ва тизими.....12

3-§. Ҳужалик процессуал ҳуқуқи фанининг предмети
ва тизими.....15

УЧИНЧИ БОБ

Ўзбекистон Республикаси Ҳужалик процессуал ҳуқуқининг
тамойил (принцип)лари.....17

1-§. Ҳужалик процессининг демократик принципига
асосланиши.....17

2-§. Ҳужалик процессуал ҳуқуқи принциплари тушунчаси
ва тизими.....18

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ҳужалик судларига ишларнинг тааллуқлилиги ва судловлилиги.....31

1-§. Ишларнинг ҳужалик судларига тегишлилиги.....31

2-§. Судловлилиқ ҳақида тушунча.....35

БЕШИНЧИ БОБ

Ҳужалик процессининг иштирокчилари.....41

1-§. Ҳужалик процессуал ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси.....41

2-§. Ҳужалик процессида тарафлар тушунчаси.....43

3-§. Процессуал иштирокчилик ва унинг турлари.....44

4-§. Ишга даҳддор бўлмаган (тегишсиз) тарафни алмаштириш.....45

5-§. Процессуал ҳуқуқий ворислик (ҳуқуқни қабул қилиш).....46

6-§. Учинчи шахслар тушунчаси.....47

ОЛТИНЧИ БОБ

Хўжалик процессида бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар.....50

- 1-§. Хўжалик ишларини судда кўришда прокурорнинг иштирок этиш асослари ва шакли.....50
- 2-§. Ишда давлат органлари ва бошқа органларнинг иштироки.....53
- 3-§. Судда вакиллик қилиш тушунчаси, асослари ва турлари.....56

ЕТТИНЧИ БОБ

Хўжалик процессида исботлаш ва далиллар.....61

- 1-§. Хўжалик процессида исботлаш ва далиллар тушунчаси. Исботлаш предмети.....61
- 2-§. Далилларнинг таснифи (классификацияси), турларга бўлиниши, текширилиши ва баҳоланиши.....66
- 3-§. Хўжалик судида далилларни таъминлаш.....73

САККИЗИНЧИ БОБ

Суд харажатлари ва суд жарималари.....76

- 1-§. Хўжалик процессида суд харажатлари тушунчаси ва турлари.....76
- 2-§. Ишнинг судда кўрилиши билан боғлиқ чиқимлар.....79
- 3-§. Суд жарималари.....81

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Хўжалик процессуал муддатлар.....83

- 1-§. Процессуал муддатлар тушунчаси ва турлари.....83
- 2-§. Процессуал муддатларнинг тўхтатилиши, узайтирилиши ва тикланиши.....84

ЎНИНЧИ БОБ

Даъво. Даъво қўзғатишга бўлган ҳуқуқ.....86

- 1-§. Даъво тушунчаси.....86
- 2-§. Даъвони таъминлаш.....91
- 3-§. Бир неча талабларни бирлаштириш ва ажратиш.....94

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Хўжалик судида даъво қўзғатиш ҳуқуқини амалга ошириш тартиби.....96

1-§. Даъво қўзғатиш.....	96
--------------------------	----

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Хўжалик ишларини судда кўришга тайёрлаш.....	101
---	------------

1-§. Ишларни судда кўришга тайёрлаш ва унинг аҳамияти.....	101
--	-----

2-§. Ишни судда кўришга тайёрлашда судьянинг процессуал ҳаракатлари.....	103
---	-----

3-§. Суд хабарлари ва чақириқлари.....	105
--	-----

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Хўжалик ишларининг судда кўрилишлиги.....	108
--	------------

1-§. Судда иш кўриш тушунчаси ва унинг аҳамияти.....	108
--	-----

2-§. Суд мажлисида иш кўришнинг процессуал тартиби.....	109
---	-----

3-§. Суд мажлисининг қарор қилиш қисми.....	116
---	-----

4-§. Иш кўришни қолдириш.....	117
-------------------------------	-----

5-§. Иш юритишни тўхтатиш.....	118
--------------------------------	-----

6-§. Иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқармай иш юретишни тамомлаш (иш юритишни тугатиш).....	119
---	-----

7-§. Аризани кўрмасдан қолдириш.....	121
--------------------------------------	-----

8-§. Суд мажлисининг баённомаси.....	122
--------------------------------------	-----

9-§. Тарафларнинг келишув битими.....	124
---------------------------------------	-----

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Хўжалик судининг ҳал қилув қарорлари.....	126
--	------------

1-§. Суднинг ҳал қилув қарорининг моҳияти, аҳамияти ва турлари.....	126
--	-----

2-§. Ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши.....	136
---	-----

3-§. Хўжалик суди ажрими, уни чиқариш тартиби ва мазмуни.....	138
--	-----

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Алоҳида тоифадаги ишларни юритиш хусусиятлари.....	142
---	------------

1-§. Хўжалик судларида банкротлик тўғрисидаги ишларни кўриш тартиби.....	142
---	-----

2-§. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишларни кўриш.....	145
--	-----

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Апелляция инстанция судида хўжалик ишларини юритиш.....	149
--	------------

1-§. Апелляция судида иш юритиш тушунчаси ва моҳияти.....	149
2-§. Шикоят қилиш ҳуқуқини амалга ошириш тартиби.....	151

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Кассация инстанция судида иш юритиш.....	158
---	------------

1-§. Кассация инстанция судининг моҳияти.....	158
2-§. Кассация тартибида иш юритиш.....	159

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Назорат тартибида ҳўжалик ишларини юритиш.....	168
---	------------

1-§. Ҳўжалик ишларини суд назорати тартибида кўришнинг моҳияти.....	168
2-§. Ҳўжалик ишлари бўйича ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларга назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар.....	169
3-§. Ҳўжалик ишларини назорат тартибида кўрувчи суд.....	171
4-§. Суд раёсатида иш кўриш тартиби.....	172
5-§. Назорат инстанцияси судининг ваколатлари.....	173

ЎН ТўҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ҳўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳужжатларини янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш.....	175
--	------------

1-§. Ҳўжалик ишларини янгидан очилган ҳолатлар бўйича кўриш асослари.....	175
2-§. Янгидан очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриш тўғрисидаги ишларни кўзғатиш.....	176

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Суд ҳужжатларини ижро этиш.....	178
--	------------

1-§. Суд ҳужжатларини ижро этиш тушунчаси ва аҳамияти.....	178
2-§. Ишжро ҳужжатлари ҳақида тушунча.....	180

Ҳўжалик процессуал ҳуқуқи бўйича Олий ўқув юртлари учун ўқув дастури.....	184
--	------------

1-мавзу:

Ўзбекистонда ҳўжалик низоларини кўрувчи судлар тизими.....	184
---	------------

2-мавзу:	
Хўжалик процессуал ҳуқуқининг предмети ва тизими.....	184
3-мавзу:	
Хўжалик процессуал ҳуқуқининг тамойил (принцип)лари.....	184
4-мавзу:	
Хўжалик судига тааллуқли ишлар ва судловга тегишли ишлар.....	185
5-мавзу:	
Хўжалик процессининг иштирокчилари.....	186
6-мавзу:	
Хўжалик процессида бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилувчи шахслар.....	186
7-мавзу:	
Хўжалик процессида исботлаш ва далиллар.....	187
8-мавзу:	
Суд харажатлари ва жарималари.....	187
9-мавзу:	
Хўжалик процессида муддатлар.....	187
10-мавзу:	
Хўжалик процессида даъво ва даъвога бўлган ҳуқуқ.....	188
Биринчи инстанция судида иш юритиш.....	188
11-мавзу:	
Хўжалик судида даъво қўзғатиш.....	188
12-мавзу:	
Ишни судда кўришга тайёрлаш.....	188
13-мавзу:	
Биринчи инстанция хўжалик судида иш кўриш.....	189
14-мавзу:	
Биринчи инстанция хўжалик судининг қарорлари.....	189
15-мавзу:	
Алоҳида туркумдаги ишлар бўйича хўжалик судларида иш юритишнинг ўзига хос хусусиятлари.....	189
Хўжалик судлари қарорларини қайта кўришга оид иш юритиш.....	190
16-мавзу:	
Апелляция инстанция судида иш юритиш.....	190
17-мавзу:	
Кассация инстанция судида иш юритиш.....	190

18-мавзу:

Назорат тартибида иш юритиш.....191

19-мавзу:Қонуний кучга кирган хўжалик судининг суд
ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш..... 191**20-мавзу:**

Хўжалик судида ижро ишларини юритиш.....192

ШОРАҲМЕТОВ
Шоакбар Шорустамович

Ўзбекистон Республикасининг
хўжалик процессуал ҳуқуқи

Олий ўқув юрларининг ҳуқуқшунослик
муҳахассислиги бўйича таълим олаётган
талабалари учун дарслик

Китоб Очк Жамият Институти —
Кўмак Жамғармасининг Ўзбекистодаги ваколатхонаси
кўмагида чоп этилган.

Ўзбекистон Республикасининг хўжалик процессуал ҳуқуқи

Муҳаррир
Техник муҳаррир
Мусаҳҳиҳ

М.Э. Абдусаломов
М. Буянов
Ш. Соатова

Босишга рухсат этилди 01.08.2001

Бичими 60x90 $\frac{1}{16}$. Ҳажми 12,5 б.т. Адади 5000.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг

Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди
Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.

Буюртма № 148

2001.